

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini

Kreševljaković, Hamdija

1957.

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/22089655-2bad-4e28-a3bb-5c1338599c97>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

NAUČNO DRUŠTVO NR BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA

KNJIGA VIII

ODJELJENJE ISTORISKO-FILOLOŠKIH NAUKA

Knjiga 7

HAMDIJA KREŠEVLJAKOVIĆ

HANOVI I KARAVANSARAJI U BOSNI I HERCEGOVINI

SARAJEVO

1957

NAUČNO DRUŠTVO NR BOSNE I HERCEGOVINE

D J E L A

KNJIGA VIII

ODJELJENJE ISTORISKO-FILOLOŠKIH NAUKA

Knjiga 7

HAMDIJA KREŠEVLJAKOVIĆ

HANOVI I KARAVANSARAJI
U BOSNI I HERCEGOVINI

SARAJEVO

1957

Urednik
BRANISLAV ĐURĐEV,
redovni član Naučnog društva NR_BiH.

GRAFIČKI ZAVOD HRVATSKE — ZAGREB

SADRŽAJ

	Strana
Predgovor	5
Uvod	7—14

A. OPĆI DIO

I	O HANU UOPĆE	
	1 Hanska zgrada	17—27
	2 Osnivači hanova — Izdavanje hanova pod kiriju . . .	27—28
	3 Han i karavansaraj	29—30
	4 Vrste hanova	31
	5 Osoblje hana	31—34
	6 Inventar	34—35
II	IMARETA I MUSAFIRHANE (ZAVIJE)	36—46
III	HAN U PUTOPISIMA STRANIH I DOMAĆIH PUT- NIKA KROZ BOSNU I HERCEGOVINU	47—66
	DODATAK	
	1 Opis triju karavansaraja	67—69
	2 Abel Lukšić o putovanju po Bosni i Hercegovini . .	69—71
IV	HAN U NOMENKLATURI NAŠIH NASELJA	71—76

B. POSEBNI DIO

	GLAVNI DRUMOVI	79—80
	HANOVI U SARAJEVU	80—92
	DODATAK	92
I	HANOVI KOJI SU PROPALI PRIJE 1878	93—95
II	HANOVI OTVORENI IZA 1878	96—97
I	SARAJEVO—PLJEVLJE	
	(158 km)	97—101
	PODGRAB—FOČA	
	(59 km)	101—102
II	SARAJEVO—ROGATICA—VIŠEGRAD—NOVA VAROŠ	
	(157 km do Priboja)	102—106
III	SARAJEVO—PODROMANIJA—ZVORNIK—RAČA	
	(175 km)	107—109
IV	SARAJEVO—TUZLA—BRČKO	
	(151 km)	109—112

	Strana
V SARAJEVO—BOSANSKI BROD	
(240 km)	112—125
PLOČA—IVICA—KREŠEVO	
(13.5 km)	125—126
FOJNIČKA ČUPRIJA—FOJNICA	
(18 km)	126—127
VI SARAJEVO—KAUNIČKA ČUPRIJA—TRAVNIK—DO-	
NJI VAKUF—PRUSAC—KUPRES—LIVNO—PROLOG—	
SPLIT	
.	127—133
VII TRAVNIK—SKENDER VAKUF—BANJA LUKA	
.	134
VIII DONJI VAKUF—JAJCE—VARCAR VAKUF (MRKO-	
NJIĆ GRAD)—ČAĐAVICA—BANJA LUKA—BOSAN-	
SKA GRADIŠKA	
.	134—136
IX DONJI VAKUF—KOPČIĆ—BUGOJNO—PORIČ—LUKA	
—KOPRIVNICA—KUPRES	
(48 km)	137—138
X HAN ČAĐAVICA—KLJUČ—BOS. PETROVAC—BIHAĆ	
(115 km)	138—141
XI BUGOJNO—MAKLEN—UŠĆE RAME	
(68 km)	141—142
XII SARAJEVO—KONJIC—MOSTAR—STOLAC—TRE-	
BINJE—DUBROVNIK	
(265 km)	143—147
DOMANOVIĆI—ČAPLJINA	
(9 km)	147—148
XIII SARAJEVO—STAVNJA—HAN—VISOKO—KAKANJ—	
VRACA—ZENICA	
.	148—152
STAVNJA HAN (Podlugovi)—VAREŠ—DUBOŠTICA	
.	152—154
Napomene	154
H. Kreševljaković, Hane und Karawansaraïen in Bosnien	
und der Herzegowina	
Zusammenfassung	155—157
Registar geografskih imena	158—164

PREDGOVOR

O našim hanovima govore razni izvori, strani putopisci XVI do XIX stoljeća, spominju se u narodnim pjesmama i pripovjetkama, oni su predmetom nekolicine slikara i crtača kao i nekih naših književnika novijeg vremena. Mnogo toga bilo mi je poznato još 1938 godine, kada sam počeo usput pribirati građu i o ugostiteljskim prilikama Bosne i Hercegovine.

Nakon jednog posve slučajnog razgovora o tim prilikama kod nas u prošlosti s generalnim sekretarom ugostiteljske komore Ademom Kamenicom, zamolila me je ta komora da za njene potrebe izradim jedan elaborat o našim hanovima. Taj sam elaborat predao Komori u maju 1953 g. Tom prilikom nisam iskoristio svu arhivalnu građu, a pri radu sam opazio da mi nedostaju podaci o hanovima nekih naših mjesta. Godine 1954 odlučio sam se da napišem jednu radnju o hanovima. Zbog slabog zdravlja nisam se mogao uputiti na teren za prikupljanje građe o hanovima odnosnih mjesta, pa sam se obratio pismeno na više znanaca i prijatelja i s radošću ističem da mi niko od njih nije ostao dužan odgovora, pa im se i ovom prilikom najtoplije zahvaljujem. U međuvremenu našao sam i nove arhivalne građe. Tako je nastala ova radnja.

U ovoj radnji nisu obrađeni hanovi svih mjesta Bosne i Hercegovine, niti bi to danas bilo moguće zbog nedostatka izvora i tradicije, kao i zbog njihova prevelikog broja. Ali i iz ovoga što je obrađeno može se o njima i njihovom broju stvoriti približno jasna slika. Da se neko prihvatio ovoga posla prvih godina ovoga stoljeća, svakako bi taj rad bio potpuniji.

Ovoj radnji dodajem nekoliko slika naših hanova i jednu kartu Bosne i Hercegovine u kojoj su ucrtana mjesta na drumovima koji su ovdje obrađeni.

Sarajevo, 21 aprila 1956

H. K.

U V O D

I

Prve ceste u našim krajevima gradili su Rimljani. Kada je njihova vladavina prestala i one su počele propadati. Zbog pretežno planinskog karaktera Bosne i Hercegovine obavljao se prenos robe tovarnim, a promet putnika jahaćim konjima. Izuzev doline Drine od Zvornika do Rače i Bos. Posavine, gdje se još u XVII stoljeću upotrebljavaju kola, po svoj ostaloj zemlji prenosila se roba na konju sve do sredine prošlog stoljeća.

Nakon uvođenja reforama Mahmuda II (1808 — 1839) počela se i kod nas posvećivati veća briga saobraćaju. Godine 1842 počeo se uvoditi redovan poštanski saobraćaj. Od 1860 g. izrađeno je nekoliko boljih cesta, među kojima je bila najvažnija Brod — Sarajevo, predana prometu 1864 godine. Godinu dana prije (1863) predana je prometu prva brzojavna linija Sarajevo — Carigrad, a iza ove, linije: Sarajevo — Metkovići, Sarajevo — Gradiška i Bihać, te Sarajevo — Tuzla — Brčko. Prva željeznička pruga Banja Luka — Ravnice (Dobrljin) puštena je u promet 17. januara 1873 godine. Iza 1878 g. izgrađena je dobra mreža cesta i nešto uskotračnih pruga, dok sva važnija mjesta imaju poštu i brzojav, a u nekim su podignuti i hoteli. Prvi su automobil vidjele Sarajlije 9. jula 1903 g.

S uvođenjem modernog saobraćaja nije odjednom nestalo primitivnog. On je i dalje postojao, a njegovi se tragovi ponešto povlače i danas. Iako je ovaj saobraćaj u potpunoj likvidaciji, ima još krajeva gdje se na kraćim relacijama prenosi roba na kolima i tovarnim konjima, a nađe se i po koji han u kojem putnici i kiridžije konače.

II

I u doba primitivnog saobraćaja građena su uz važnije drumove po većim i manjim naseljima i ponegdje na osami skloništima za odmor i prenočište putnika. Ta skloništa možemo pratiti od rimskih vremena do naših dana.

Na teritoriju današnje Bosne i Hercegovine izgradili su Rimljani gustu mrežu dobrih cesta. Tim se cestama ponegdje i danas raspoznaju tragovi, a ponegdje se i sada po njima odvija promet. Već nekoliko decenija rimske su ceste i kod nas predmet proučavanja klasičnih arhe-

ologa. Sredstva saobraćaja na tim cestama bila su kola i tovarni konji. Skloništa se zvala diverzoriji (diversorium). Uz diversorium bila je taberna (dućan), stabulum (staja), horea (skladište, ambar) i fabri officina (kovačnica) za popravak kola i potkivanje konja (officina mulomedici).¹

Nakon pada Zapadnog rimskog carstva zapuštene su rimske ceste. Poslije dolaska Slavena na Balkan i u Panoniju i formiranja južnoslavenskih država, promet se odvijao po zapuštenim rimskim cestama i novim slabijim drumovima. Ti rdavi putevi ometali su i usporavali promet. U Bosni kao pretežno planinskoj zemlji jedino je sredstvo saobraćaja tovarni i jahaći konj.

U doba bosanskih banova i kraljeva skoro sav izvoz i uvoz robe usmjeren je prema Dubrovniku. U starija vremena, dok uz drumove još nije bilo skloništa, nosili su putnici sa sobom šatore ili tende i pod njima noćivali. To su naročito činili ljudi koji su putovali s karavanama. Na te nas tende sjeća danas selo Tjentište na nekadašnjem dubrovačkom drumu, koji je vezao Dubrovnik s Nišom i Carigradom, ili preko Skoplja sa Solunom. Od ovoga se drumu odvaja u Trebinju drugi, što je vodio u Vrhbosnu i glavne centre onovremenog rudarstva: Kreševo, Dusinu, Fojnicu, Olovo i Srebrenicu. Do Srebrenice i Zvornika vodio je još jedan drum od Foče niz Drinu. Uz ove drumove izgrađena su i skloništa. Za jedno od njih znamo da je pripadalo hercegu Stjepanu, jednom od najvećih bosanskih feudalaca, a stajalo je baš u Tjentištu. Još u doba bosanske samostalnosti kretale su se ovim putevima karavane, koje su prenosile raznu robu iz Dubrovnika u Bosnu i obratno. Te su karavane brojile ponekad i po sto konja.²

Kako su se zvala ta skloništa u doba sredovječne Bosne nalazimo odgovor u dvjema studijama, V. Skarića i prof. M. Dinića.

»Na našim je drumovima«, piše V. Skarić, »moralo biti gostionica, ali nam njihovi nazivi nijesu poznati. Sama riječ gostionica je vrlo rijetka u jugoslavenskoj toponomastici, dok od turske riječi han ona kipti. Han je, dakle, istisnuo iz našeg jezika sva ona apelativa, koja imaju njegovo značenje. Jedan od tih apelativa će biti gostilj ili gostilje, koji više puta dolaze u toponomastici istočne Bosne i to baš na manje ili više važnim drumovima. U Srebrničkom srezu su dva naselja s imenom Gostilj; jedno je na putu Srebrnica — Bratunac, a drugo kraj puta Srebrnica — Zalužje (kraj Drine spram srbijanske Ljubovije). Iznad drumu Gračanica — Boljanić — Maglaj su visovi Mali i Veliki Gostilj. Da je ovo nekada bio važan drum svjedoče i druga imena na njemu i kraj njega. Jedan se komad zove Ravni Drum. Na drugom mjestu kraj njega je vis Krčmarice, a drugi vis Meteriz. U višegradskom kraju su kraj drumu Rtar (na Drini) — Dobrunj, sela Mala i Velika Gostilja. Nešto južnije, blizu Lima u općini Gornjim Sokolovićima je naselje Gostilje. U susjednom Čajničkom srezu u blizini grada Samobora ima brdo Gostilj, koje nadvisuje drumove Čajniče — Samobor. te Samobor — Goražde. U ovu

¹ E. Pašalić, Rimska cesta između Banjaluke i Bos. Gradiške, Naše starine IV, Sarajevo 1957.

² M. J. Dinić, Dubrovačka srednjovekovna karavanska trgovina, Jugoslovenski istorijski časopis III, Beograd 1938, str. 143 (ćirilicom).

oblast Gostilja spada i susjedni užički kraj sa selom Gostiljem, u srezu zlatiborskom. Sasvim osamljen je han Gostilj na nekada važnom drumu Travnik — Ugar — Banja Luka. Valjda će imati kakve veze sa drumskim gostionicama i naselje Gostenice u općini Miletkovićima u srezu Čajničkom.

U stárolavenskom jeziku imaju još dvije riječi izvedene od jedne osnove, koja se upotrebljavala za oznaku drumskih gostionica, vitalište i vitalnica. Od toga je i glagol vitati - habitare, versari (stanovati, svraćati se, padati na konak). Na spomenutom drumu Travnik — Ugar — Banja Luka, nedaleko od hana Gostilja ima općina Vitovlje s naseljima Malim i Velikim Vitovljem. Valjda je filološki moguće da od osnove vital postane Vitovlje.³ Biće da je V. Skariću umakao Gostulj na putu Travnik — Guča Gora, koji ima isto značenje kao i Gostilj.

Međutim takvim je skloništima našao i dr. M. Dinić spomena u dubrovačkom arhivu na više mjesta. Ona su se zvala »kuće«, kao primjerice: »Butkova kuća« u Mokrome, kuća patarena Radojka u Ljupkovu, također kuća patarena Milorada u Bradini i kuća hercega Stjepana u Tjentištu.

Iz jednog pisma kralja Tomaša (1444—1461) Mlečanima, vidi se prava uloga tih kuća. Kralj obećava da će svuda u svojoj državi urediti da mletački trgovci imaju domove za svoje prebivanje, a da plaćaju što bude prilično.⁴

U jednoj drugoj radnji prof. Dinića spominje se 1445 na dubrovačkom drumu pod Čemernom krčmarica Boljka (»sotto Zemerno al albergo de Bogleha«).⁵ Ova Boljka, što se zasad zna, prva je žena kod nas koja se bavila ovakvom vrstom privrede.

Ulaskom Bosne u sastav turske države, saobraćaj je znatno porastao. Bosnom se tada mnogo više putovalo nego u srednjem vijeku. Uz glavne i sporedne drumove po selima, varošicama i varošima podizani su karavansaraji i hanovi. O tome nam svjedoče razni dokumenti kao i putopisi, čiji su autori prolazili Bosnom i Hercegovinom i ostalim balkanskim zemljama, kao i mnogi lokaliteti koji su po hanu dobili svoja imena, na primjer: Han, Hanić, Hanina i Hanište. Haništem se naziva mjesto gdje je nekada bio han, a danas mu se ne zna ni za trag, na pr. zaselak u selu Dvorovi kod Bijeljine i jedno neizgrađeno zemljište u Banjoj Luci blizu Ferhadije džamije. Haninom se nazivaju ruševine hana, napr. Počitelj. Danas u Bosni i Hercegovini ima 134 lokaliteta u vezi s hanom: 74 zovu se Han s nekim dodatkom, napr. Han Pijesak, Han Hreša; onda 7 Haništa, 50 lokaliteta gdje je uz han ponajčešće vezano ime vlasnika ili handžije, napr. Pajtov Han, Pobrin Han, Vasin Han, Suljin Han i t.d.; 2 Hanići, 2 Hanina i po jedno Haništa, Hanovi i Hansko Polje. Bilo je hanova koji su imali svoja naročita imena, na pr. Kolobara u Sarajevu

³ Glasnik Geografskog Društva XIII (1927), str. 40 i 41 (ćir.)

⁴ M. J. Dinić, o. c. p. 136 (ćir.)

⁵ M. J. Dinić, Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni I deo., Beograd 1955, str. 38 (ćir.)

i Goraždu, Čardagija u Mostaru itd. Han se spominje i u našim narodnim pjesmama. Po varošima često je građen han do hamama ili javne banje i za ovakve primjere zna narodna pjesma.

Pojedini putopisci spominju hanove i karavansaraje i ponekad ih karakterišu jednom ili više riječi.

III

Poznata je činjenica kako su se gradska naselja u našim krajevima pod turskom upravom razvijala poglavito privatnom inicijativom. Imućni ljudi podizali su svoje zadužbine u vjerske, prosvjetne i humanitarne svrhe i njihovo uzdržavanje osiguravali su raznim koristonosnim objektima, ili gotovim novcem koji se davao na kamate, ili pak jednim i drugim. Ti su koristonosni objekti bili prvenstveno namjenjeni trgovini, obrtu i saobraćaju. U tim naseljima centar privrednog života je čaršija. Bez čaršije nema kasabe ni šehera. Od njenog razvoja zavisila je i važnost samog naselja. Čaršije opet nema bez hana.

U poznatom »Duvanjskom arzuhalu« (pretstavci), u kojem se prvih decenija XVIII stoljeća društvene prilike palanke Duvna crtaju u najcrnjem svijetlu, kaže se među ostalim:

Ni čaršije, ni hana
A nestade duhana,
Već pijemo smrdana,
Razumite, gospodo!⁶

Počev od 1462 do prvih decenija XVII stoljeća nema skoro nijednog znamenitijeg vakufa bez hana, a baš u to vrijeme pada razvoj većine naših gradskih naselja.

Jedan putnik XVI stoljeća, opisujući put kroz Srbiju, kaže da Turci najbolje grade kupališta, česme, mošeje i karavansaraje,⁷ premda znamo od tih istih putnika da je bilo hanova koji se nisu razlikovali od običnih štala.

Hanovi su građeni ili u samoj čaršiji, ili u njenoj neposrednoj blizini. Ima slučajeva da je han stajao i pri ulazu u sam grad, dakle na skrajnjoj gradskoj periferiji, kao napr. Bojića han pri ulazu u Banju Luku, dolazeći iz Gradiške, Cicin han u Sarajevu, dolazeći od strane Trebevića i iz sela iza Trebevića.

Hanovi su služili u prvom redu za odmor i prenoćište putnika kiridžija i njihovih karavana, ali u njima se i trgovalo. Kada se počela u našim krajevima piti kafa i po hanovima točiti alkoholna pića, hanovi postaju kafane i krčme. U njih dolaze ljudi iz mjesta na kafu i razgovor. Putnici donose vijesti iz raznih krajeva i pričaju svoje doživljaje s puta. I u hanovima po putevima saznaju okolni stanovnici od putnika razne novosti u kafani ili krčmi hana.

⁶ M. Kapetanović-Ljubušak, Narodno blago, Sarajevo 1887, str. 418.

⁷ Dr. P. Matković, Putovanja po balkanskom poluotoku XVI veka, Rad Jugosl. akademije CXXIX, str. 60.

Po jednoj narodnoj pripovjesti car nije mogao naći svoga izbavitelja koji mu je spasio život od diva, pa su mu savjetnici preporučili da gradi hanove da u njima putnici ne plaćaju konaka, već da pričaju svoje doživljaje, da bi se na taj način došlo na trag čovjeku koji je cara spasio.⁸

Hanovi po putevima, a i po varošima, bili su naročito posjećeni uoči pazarnih dana, a još jače u one dane kad se držao godišnji vašar ili sajam.

Sedmični pazar ima svako veće gradsko naselje, a godišnji sajmovi održavali su se u manjem broju mjesta. Od davnina održavali su se sajmovi u Banjoj Luci i Livnu, a od novijeg vremena u Prijedoru, Bos. Petrovcu, Travniku, Zenici itd. U ove dane bili su hanovi pretijesni, pa su mnogi posjetioči morali tražiti konak izvan hana.

U hanovima se i trgovalo i to ne samo po gradovima, nego i u onima po putevima. Bilo je i handžija koji su se ponešto bavili trgovinom.

Uoči pazarnih dana izlazile su pretrge iz gradova u bliže i po-dalje hanove od grada i kupovali stoku i razne životne namirnice od seljaka, koji su ih bili ponijeli u grad na pazar. Bilo je preprodaje robe i među pretrgama. Izlazile su naredbe od strane vlasti, kojima se ovakva trgovina zabranjivala.⁹)

U tzv. trgovačkim hanovima odsjedali su trgovci iz provincije ili iz drugih pokrajina, koji su donosili raznu robu i prodavali je u hanu trgovcima odnosno varoši, ali su trgovali i međusobno.

Oni su od domaćih zanatlija i trgovaca kupovali razne artikle. Kako se dešavalo da odnosne robe nije bilo u dovoljnoj količini, ili nikako, to su oni čekali dok je obrtnici izrade. Zbog toga su neki trgovci ostajali i po više sedmica u hanu, dok se podmire robom. Ovakvi su trgovci obično držali po dvije sobe. U jednoj bi stanovali, a druga im je služila kao lager.

Splitski trgovac Marko Kavanjin piše svome bratu iz Sarajeva 1605 godine kako još nije dobio lagera u hanu i javlja mu koji artikli idu i na kojima se naročito može mnogo zaraditi; on osobito ističe kako se može sto nasto zaraditi na opiumu.¹⁰ Ovakvih trgovačkih hanova bilo je osim u Sarajevu još u Mostaru, Banjoj Luci i Foči, onda u Kreševu, Fojnici i Varešu. U ova tri zadnja mjesta dolazili su i podulje se zadržavali, osim sarajevskih demirdžija (trgovci željeznom robom), trgovci iz Albanije i Srbije i ostajali po mjesec i više dana.

U sarajevskim hanovima kupovali su strani trgovci proizvode od najsiromašnijih obrtnika, naročito u zimsko doba, kad bi radovi zastali.

⁸ H. Dizdar, Narodne pripovijetke iz Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1952, str. 5—18.

⁹ »Bosna«, službeni list br. 417 od 22. VI. 1874. Iz objave sarajevske bele-dije (gradskog poglavarstva) kojom se zabranjuje izlaziti na put i kupovati robu od seljaka prije no što je donesu na pazar vidi se da su se ovakvim poslom bavili naročito Jevreji. Takvi su kupci izlazili *brodskim putem* do Ilidže, *visočkim* do Vogošće, *rogatičkim* do Hreše i *čajničkim* do Buloga. Ovakvim se poslo-vanjem stvari poskupljuju i ko se tim poslom bude i dalje bavio, biće kažnjen po paragrafu 254 Kaznenog zakona.

¹⁰ Pismo u muzeju grada Splita, a mene je na nj upozorio direktor muzeja Ciro Čičin-Šain, pa mu se i ovom prilikom zahvaljujem.

Ova se praksa održavala sve do početka Prvog svjetskog rata, a bila je starijeg datuma.

Za to imamo i jednu potvrdu iz 1741 godine:

Čizmedžijski ćehaja (cehmajstor) Mustafa halifa zabranio je svoj sirotinji svog esnafa ovakvu trgovinu, a oni se pritužiše šeriatskom sudu na taj postupak, navodeći da je to stari običaj, i uz to dodadoše da ćehaja stoji u sporazumu s trgovcima obućom (kavafima) i ovo čini da trgovci uzmognu kupovati njihove proizvode ispod cijene, što je opet protiv starog običaja. Kada se kadija uvjerio od vjerodostojnih ljudi da je stvar onakva kako su ovi siromasi izjavili, izdao je 7 reb. I. 1154 (23. V. 1741) muraselu i uputio je ćehaji, kojom mu zabranjuje raditi protiv starih običaja i šerijata, te stoga da ne smeta sirotinji koja svoju robu prodaje po hanovima i od toga živi.¹¹

Kafane nekih sarajevskih hanova od XVIII stoljeća postale su stječište raspojasanih jeničara, koji su tada bili u zadnjoj fazi svog opstanka. Neće biti baš puki slučaj da su tri sarajevska trgovačka hana početkom XIX stoljeća držala pod zakup tri istaknuta jeničara. Kolobaru je držao Pinjo bajraktar, Novi han Djul Mustafa, po kome se ovaj han kasnije zvao Djulov han, a drugi Novi han Ibrahimaga Morić. Ovaj nosi i danas njegovo ime.

U pjesmi »Abdurahman paša isiječe sarajevske baše«, čitamo i ove stihove:

Paša pita svoga terdžumana:
 »Tkono jaši drugi na vrančiću?«
 Ovo ti je Pinjo bajraktare,
 Kahva mu je na srid Kolobare,
 Kada hoće age Sarajlije,
 Kada hoće da čine vijeće,
 Oni nejdju muli na meščemu,
 Nego idju Pinji bajraktaru.
 (Bos. Prijatelj II, str. 101).

Za vrijeme kontinentalnog zatvora naročito je oživio promet u Bosni. Nije se moglo nasmagati konja za prenos pamuka. Sarajevo je postalo središtem za trgovinu ovom robom. Pamuk je dolazio iz Soluna, Sereza, Tri kale i Smirne, a odašiljan je u Split preko Livna, onda u Brod, a naročito u Trst preko Kostajnice. Francuzi su uzeli pod zakup Kolobaru. To je onaj Han des français, što se spominje u prepisci onovremenog francuskog konzula u Travniku Pierra Davida.

Francuska trgovačka kuća u Sarajevu, pod upravom energičnog Žaka Fresine-a, postojala je dvije godine (1811-1813). Po hanovima na putu do spomenutih mjesta kiridžije su krale, a ponegdje i zalagale pamuk i time ometale trgovinu. Vlasti su ih kažnjavale, ali su i te kazne slabo pomagale. Zbog ovakvih i drugih neprilika napustili su Francuzi Sarajevo, a promet je opao.¹²

¹¹ H. Kreševljaković, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini I, Zagreb 1935, str. 86.

¹² Dr. M. Gavrilović, Ispisi iz pariskih arhiva, Beograd 1904, str. XI-XIII (ćir.); Dr. V. Popović, Trgovina Budimlića u prvoj polovini XIX stoljeća. Mata-sovićeva Narodna Starina, sv. 14, str. 59-70.

U Morića hanu održavali su svoje skupštine pojedini esnafi i na njima raspravljali razna esnafska pitanja i birali svoje odbore. U istom je hanu zasjedao 1878 g. revolucionarni odbor za otpor protiv okupacije Bosne i Hercegovine. I kasnije Eksekutivni odbor, koji je vodio borbu za vjersko — prosvjetnu autonomiju, početkom ovog stoljeća, često se ovdje sastajao.¹³ Uoči okupacije dogovarali su se i Mostarci o otporu, u jednom mostarskom hanu.

Za vrijeme okupacije 1878 zaposjela je vojska u više mjesta neke hanove. U nekima su opet bile vojne komande. Još 1889 bio je jedan han u Goraždu u upotrebi vojnih vlasti.¹⁴

Sobe nekih hanova po varošima služile su kao radionice onih obrtnika koji u čaršiji nisu imali svojih dućana. Nekima je ta soba bila i radionica i stan. Često su ti obrtnici bili stranci. I neki trgovci, koji su bili bez porodice, stanovali su u hanu. Godine 1788 obavljena je *ćefilema* (uzajamno jamčenje) svi odraslih kršćana u Sarajevu. Iz tog popisa vidi se, da su 33 kršćana stanovala u tri hana; 18 njih u Muzaferijinu, 9 u Novom hanu i 6 u Kolobari. Jedan je od njih bio odadžija u Kolobari, a ostali svi zanatlije.¹⁵

Iz jednog kasnijeg akta vidi se da je u Tašlihanu bilo stalno nastanjenih trgovaca, a po sudu se vidi da su se tu hranili i jelo spremali.¹⁶

Neki su hanovi služili kao *tahmis* — monopol za prženje kafe —. S ovom institucijom ćemo se kasnije bliže upoznati. Jedan takav han bio je u Sarajevu, a po jedan u Zenici i Travniku.

Bilo je hanova koji su služili i kao *menzilhan*e. Menzilhanom se zvaše stanica u kojoj su se mijenjali poštanski konji (menzili) i u kojima je tatar ili poštar dobivao svoj obrok.¹⁷ Te su stanice bile udaljene jedna od druge po šest sati hoda.

Tatar vrisnu surudžija pisnu,
A menzili konji poletješe!

Prije nego završim ovo, spomenuću u vezi s hanom još nešto.

Španjolski Jevreji ili Sefardi počeli su se naseljavati u Sarajevo sredinom XVI stoljeća. Oni su ovamo dolazili ponajviše iz Skoplja na Vardaru, a pokoji i iz Dubrovnika.

Kada je 1580 g. došao nekim državnim poslom u Sarajevo vezir Hrvat Sijavuš paša, beglerbeg Rumelije, pritužiše mu se Sarajlije na Je-

¹³ H. Kreševljaković, o. c. p. 66; H. Kreševljaković, Sarajevo u doba okupacije Bosne, Sarajevo 1937.

¹⁴ Proračuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1889, Sarajevo (god.?), str. 179.

¹⁵ Sarajevski sidžil u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu br. 27, strana 159.

¹⁶ V. Skarić, Iz trgovačkih tevtara i pisama, Zagreb 1914, str. 44 (ćir.)

¹⁷ Oko godine 1873 držao je *menzilhanu* u Podromaniji *Agan Hodžić*. Hranio je osam poštanskih konja, četiri osedlana, a četiri pod samarom. S tatarom su išla po dvojica surudžija. Dok bi se izvršila izmjena konja, tatar i surudžija uzeli bi *kahvaltiju*, a sastojala se od dobro pomašćenog pilava, male čaše mlijeka, dobre crne kafe. Tatar je išao uvijek pobuljen šalom. Ove podatke dobio sam 1930 g. od Aganove kćeri, udove iza Osmanage Bukve iz sela Pediša.

vreje, kako prave veliku galamu i kako neoprezno postupaju s vatrom, pa često prouzrokuju požar i zamoliše ga da ih iz mahala ukloni. Sijavuš paša uvaži te razloge i dađe sagraditi jedan veliki han ondje gdje je danas stara jevrejska sinagoga u Titovoj ulici i u taj han nastani sve Jevreje Sarajeva. (U ovom je hanu bilo 48 soba). Tako taj han postade ghetto. U njemu je podignut i hram ili *havra*.¹⁸ Kad je ovaj postao pretijesan, sagrađen je zapadno od Gazi Husrevbegova bezistana i sjeverno od Tašlihana jedan manji han, koji Jevreji zвахu *hanikjo*. Ali već u drugoj polovici XVIII stoljeća nalazimo jevrejske porodice ponovo kao stanovnike nekih sarajevskih mahala.

Poslije katastrofalnog požara od 1852, neki su Jevreji odselili iz Sarajeva. Jedni od tih nastaniše se stalno u Banjoj Luci. Duže vremena stanovali su po hanovima, jer im niko od Banjolučana ne htjede iznajmiti ni prodati kuću, kao ni zemljišta, jer su to crkvene vlasti sprečavale.

Sedamdesetih godina prošlog stoljeća osnovana su u Sarajevu dva dionička društva, jedno za proizvodnju *abe* ili domaćeg finijeg sukna za uniforme vojnika i zaptija (*žandara*) tzv. *aba kompanija* i drugo za transport putnika i robe od Broda do Sarajeva t. zv. *Kolkumpanija*. Na prvo društvo sjeća nas još poneka dionica što se tu i tamo nađe među starim papirima, a ono drugo lokalitet Han Kumpanija. Oba ova društva imala su svoje sjedište u Tašlihanu, koji je bio i polazna tačka brzih kola. U njemu su se kupovale i putne karte.

Karavansaraje i hanove, kao zgrade razne građevne vrijednosti, uništavali su požar i zub vremena, ali oni su ponovo građeni i popravljani. Njih je podržavao način saobraćaja i čim se ovaj stao mijenjati, modernizirati, stali su se i oni drobiti i mrviti — i njima je došao konac.

Danas je malen broj starih hanova koji su još uzgor. I oni su danas pored drugih objekata kulture uglavnom predmet zaštite, konzerviranja Zavoda za zaštitu spomenika kulture.

¹⁸ Dr. Moritz Levy, *Die Sephardim in Bosnien*, Sarajevo 1911, str. 8.

A
OPĆI DIO

O HANU UOPĆE

1 HANSKA ZGRADA

Iz raznih putopisa XVI i XVII stoljeća, kao i iz iskustva, znamo da je bilo različitih hanskih zgrada.

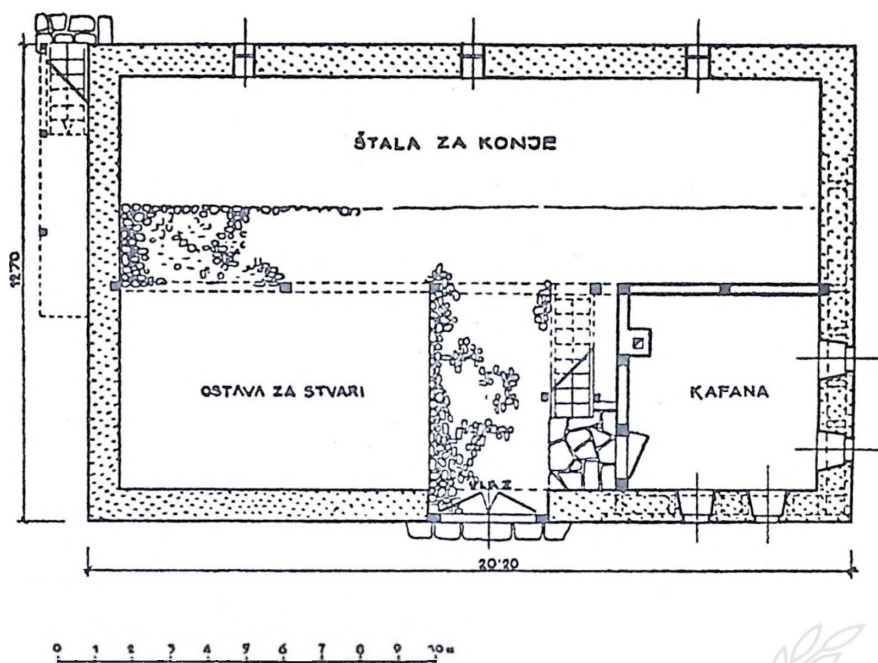
Najprostija hanska zgrada bila je slična velikoj staji. To je prizemna zgrada s osnovicom pravokutnika, zidovi su joj 2—2.50 m visoki, građeni od brvana, kamena, kamena i ćerpiča s krovom na četiri vode, prekrivenim šimlom. Vrata su obično u sredini jedne od dviju dužih stranica i tako velika da kroz njih može komotno proći konj pod tovarom. U zidovima je po koji malen otvor — prozor, a na krovu je jedna ili više badža. Stropa nema. Unutra je jedno, dva ili više ognjišta, gdje se vatra loži zimi, da se putnik ogrije i, ako je pokisnuo, da osuši odjeću. Osim toga nalazila se i po koja klupa na kojoj je putnik spavao. Uz putnika je bio i njegov konj, ako ga je imao. U zidovima su bile ponegdje vješalice, ali je bilo hanova i bez njih, pa su ih sami putnici sa sobom nosili. Iz ovoga se jasno vidi da je ovakav han isto ono što i monocelna kuća.

Takvih je hanova bilo još i u XVIII i XIX stoljeću; i o njima govori Ruđer Josip Bošković u svom »Dnevniku putovanja« iz 1762 god. i Aleksandar Hilferding u svom poznatom djelu o Bosni iz 1859 g.

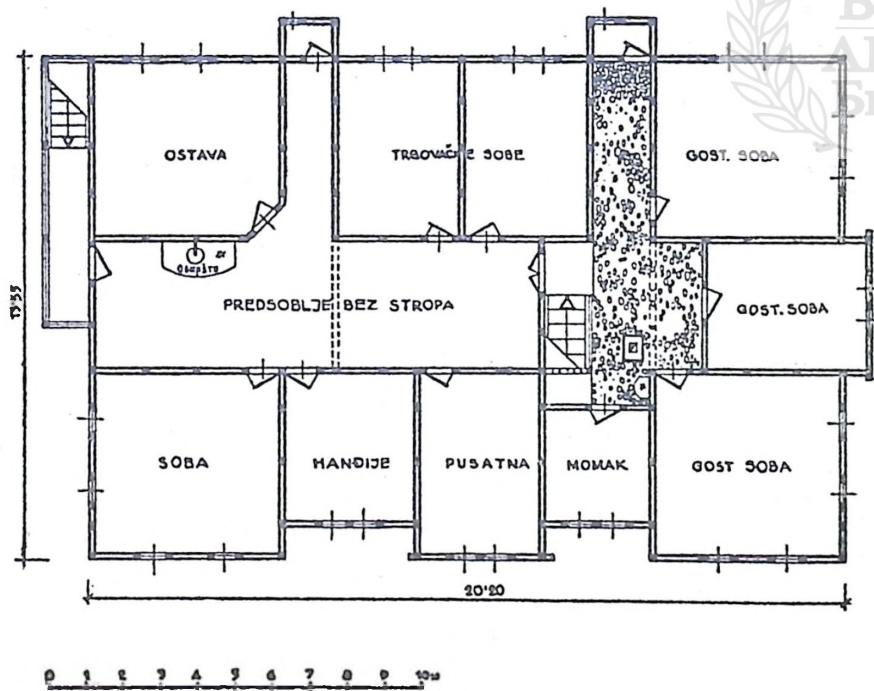
Bilo je istih takvih zgrada samo s tom razlikom što je do vrata bila jedna manja ili veća soba u kojoj je sjedio handžija i u kojoj su noćivali bogatiji putnici. U toj sobi bilo je od XVII stoljeća sigurno i ognjište ili odžak za pečenje kafe, jer se kafa u Bosni počela piti već u drugoj polovini XVI stoljeća. Sigurno se zna da je u Sarajevu postojala kafana 1592 god. I u tim je hanovima bilo ognjišta i klupa, kao i u onim prvim. Mogle su biti u ovakvom hanu i po dvije sobe do hanskih vrata, jedna prema drugoj.

Posebnu vrstu hanskih zgrada čine hanovi s jednom sobom iznad vrata, dakle soba na katu. Osim ove, mogle su biti jedna ili dvije sobe i u prizemlju. Ovo je početak hanovima koji imaju prizemlje i sprat i u kojima se počinje polagano odvajati čovjek od svoje životinje.

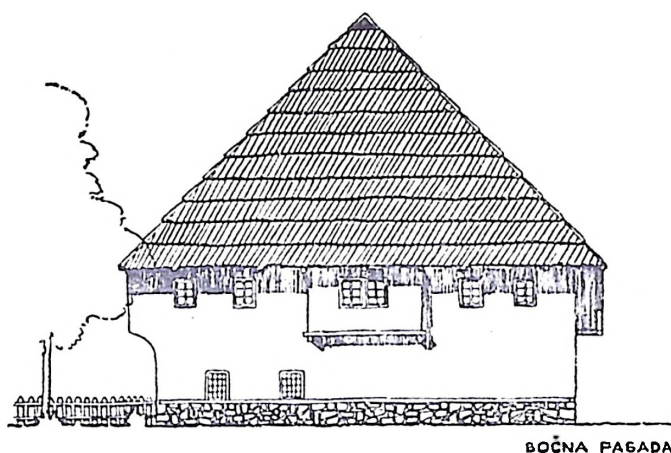
Gornji boj u hanovima razvio se skoro na isti način kao i gornji boj u stambenim kućama. I ovdje se redaju sobe oko hodnika (divanhane ili araluka), raspoređene uz uže strane hana, a između njih je hodnik koji se ponegdje završava izbačenom kamarijom iznad hanskih vrata. U nekim su hanovima građene sobe iznad jedne ili obiju dužih stranica, a između njih je hodnik bez stropa. U tim hanovima nema više ognjišta u prizemlju. Prizemlje služi samo kao podrum. Basamac i na sprat uvijek su unutar hana, dakle iz podruma (slika 1, a, b, c).

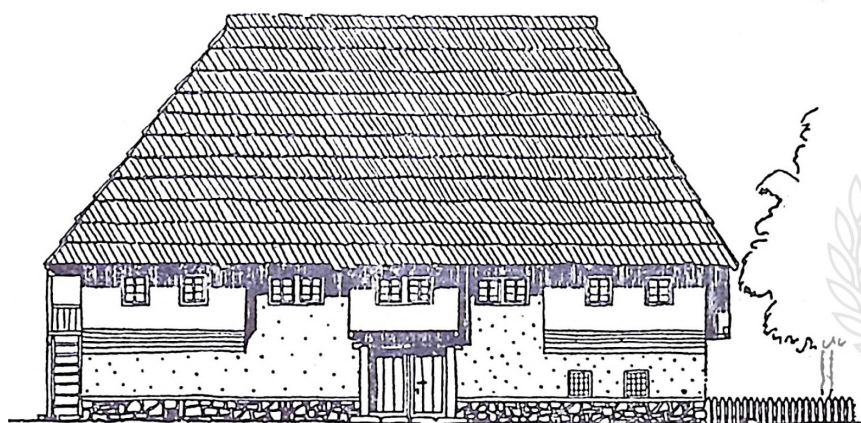
1a. Tlocrt prizemlja seoskog hana u Rakovici

1b. Tlocrt sprata seoskog hana u Rakovici

BOČNA FAGADA

PREDNJA FAGADA

1c. Fasade seoskog hana u Rakovici

Pred hanovima, uz puteve, nalazila se često sofa ili hladnjak, gdje su se prolaznici ljeti odmarali.

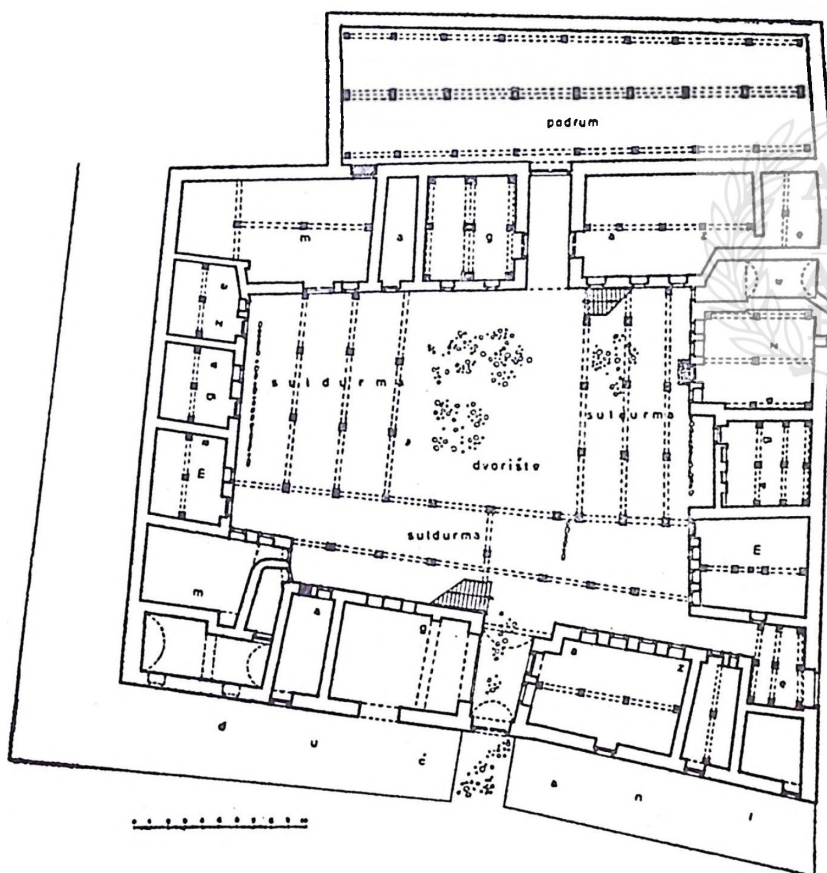
Hanovi uz puteve nemaju nikada dvorišta, dok su po varošima rjeđi hanovi bez dvorišta. U varošima je i jedan dio dvorišta natkriven. To se zove *sulduрма*, a služila je također za vezanje konja, kao i podrum. Neki hanovi u varošima imali su potpuno odjeljenu štalu. U njima je u prizemlju bio po koji dućan, a na katu sobe i kafana. Kafana je mogla biti i u prizemlju.

U hanova građenih na kat zidovi su u prizemlju od kamena ili ćerpiča, debeli i preko 0,50 m, dok su zidovi prostorija na spratu obično od drveta i ćerpiča, debljine do 20 cm.

Posve su drukčije izgledali veliki trgovački hanovi u nekim našim mjestima, naročito u Sarajevu.

Stara bosanska čaršija — horizontalno razvijeni obrtnički i trgovački dio grada, ponegdje s gustom mrežom uličica i mnogim malim drvenim dućanima — bila je sve do nedavno centar gospodarskog rada i srce grada. I dok danas putnika privlače u neki grad prirodne ljepote njegove okoline, arhitektonski i povijesni spomenici, kulturne i prosvjetne institucije, industrija i trgovina, u prijašnja je vremena putnik dolazio gotovo samo u trgovačkom poslu i ostajao tu dulje, kupujući i prodajući različitu robu. Na to ga je primoravao nedostatak pomagala trgovine i prometa.

Godine 1878 bilo je u samom Sarajevu 50 što većih, što manjih hanova, a iz jednog popisa sastavljenog te godine vidimo da je u njih moglo stati 2640 osoba i 1262 konja.¹⁰ Od njih svih bijahu po veličini i arhitekturi najpoznatiji: Kolobara, vlasništvo vakufa osnivača Sarajeva Gazi Isabega iz 1462, Tašlihan, vlasništvo vakufa Gazi Husrevbega (1521 — 1541), Novi han ili Đulov i drugi Novi han ili Morića han, također vlasništvo istoga vakufa. Ova dva potonja nastala su u XVII stoljeću. U velikom požaru od 8 augusta 1879 propao je Tašlihan i Đulov han,

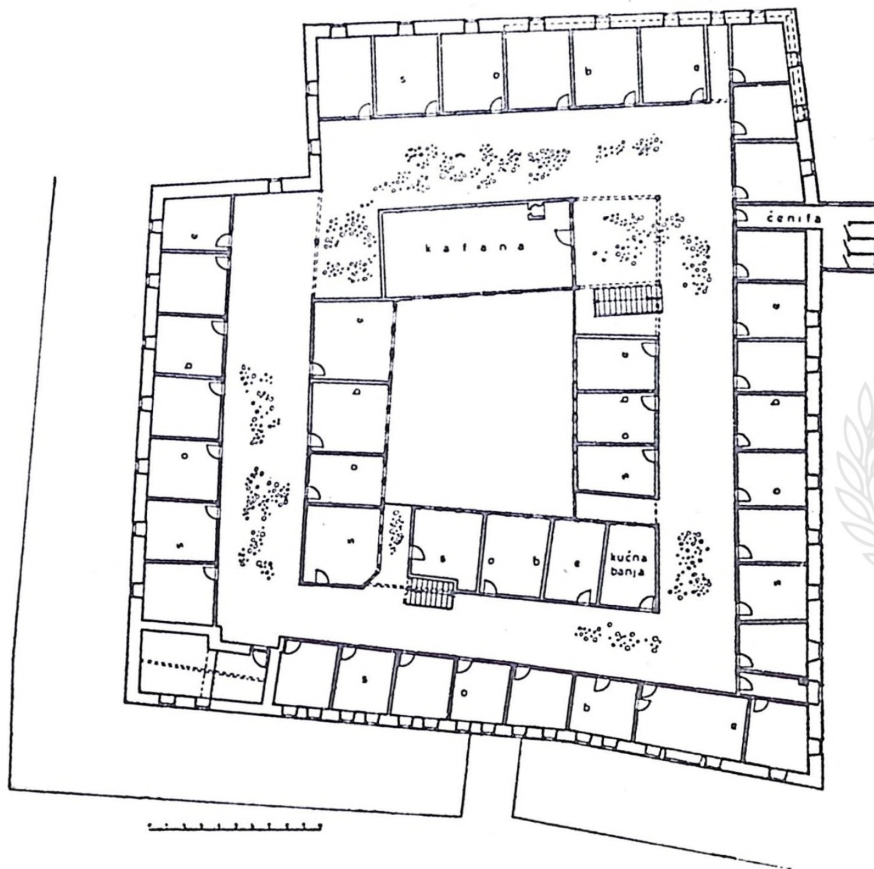

2a. Tlocrt prizemlja Morića hana

¹⁰ Original u arhivu grada Sarajeva, br. 19/51

a ista je sudbina zadesila i Kolobaru 29 decembra 1937 g. I tako je danas Morića han od svih naših većih hanova jedini uzgor i jedini historijski i arhitektonski spomenik u Bosni i Hercegovini, koji nam predstavlja potpuno očuvani tip starih hanova osmanlijske arhitekture i zbog toga ćemo ga ovdje podrobnije opisati (slika 2 a, b, c).

Njegova gornja, drvena konstrukcija, istina, više je puta stradala od požara i kasnije popravljana ili ponovo građena, ali uvijek u prvotnom stilu, jer se njegova osnovna koncepcija nikada nije dala uništiti. Otud su

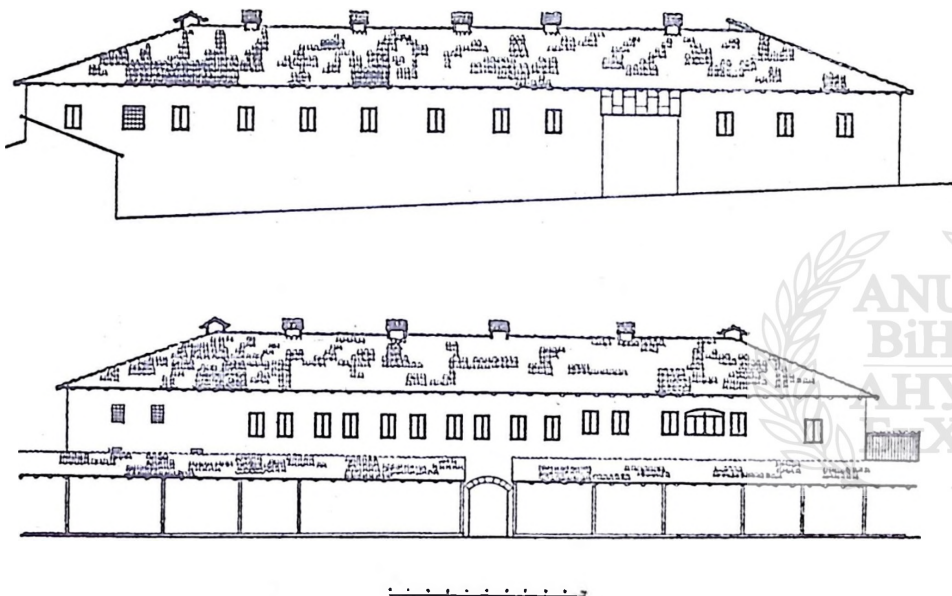
2b. Tlocrt sprata Morića hana

svi konstruktivni oblici koje danas vidimo na Morića hanu, uglavnom, ujedno i elementi svih velikih hanova što su se nekad gradili po Orijentu i našim stranama. Tek je svaki kraj, već prema svom bogatstvu uvjetovao građevni materijal: kamen ili drvo, a najčešće i jedno i drugo.

Morića han smješten je u nekad najprometnijem dijelu sarajevske čaršije (u Saračima). Kao i svi veliki trgovački hanovi, tako je i Morića han građen na kat. Iako je po svom tlocrtu (44.70×38.40) upravo ogromnih dimenzija prema okolnim sitnim čaršijskim dućanima, on se uopće

i ne zapaža, niti odaje utisak ikakve glomaznosti, jer se cijela građevina razvila potpuno u širinu. Sasvim se prilagodila građevnom mjerilu u čijem središtu stoji čovjek i ekonomija građe i prostora, i tako čini posve skladnu aglomeraciju sa susjednim dućanima, čije strehe može čovjek gotovo rukom dohvatiti.

Centralno dvorište ovoga hana, kao i svih drugih ovakvih hanova dobrim dijelom podvlači se pod kat na kolonadi hrastovih stupova i čini neku vrstu trijema, gdje su se za kišnog i sniježnog vremena otovarali i tovarili konji, a roba raspakivala i pakovala. Takvim rješenjem provedeno je iskorišćenje prostora do krajnjih mogućnosti. Sa sve četiri strane dvorišta redaju se okolo naokolo dućani, magaze i podrum za konje,

2c. Fasade Morića hana

uvijek na suprotnoj strani od glavnog ulaza. Dućani i magaze izdavani su u zakup trgovcima (dvije magaze pred podrumom služile su za žito i sustreb zakupnika han, a u nekim drugim hanovima bio je i poseban hambar za žito, smješten obično pod stubištem ispred podruma).

Magaze su bile skladište raznovrsne trgovačke robe, pa su građene tako da ni odakle vatra ne može doprijeti unutra. Stoga su stijene magaze (debljine 70–80 cm) zidane od kamena, a istodobno služe i kao nosive stijene gornje konstrukcije hana. Strop je posebno izveden: nad dizmom (t. j. istesanim hrastovim stropnim gredama, priljubljenim jedne uz drugu u ravnoj površini) nalazi se tanak izolacioni sloj guste kaše vapna i isušenih i izdrobljenih konjskih fekalija; po ovom su postavljena dva ili tri sloja ćerpiča u mortu s većim dijelom vapna, a preko toga debeo naboj od ilovače, na koji dolazi nasip, blazinice i obični drveni pod prostorija na katu. Konstrukcija stropa između dizme i poda je

120 cm. Kod širih magaza, gdje nosivost stropnih greda zbog svoje dužine nije bila sasvim sigurna, teret stropa prenosi se preko poprečne drvene podvlake, grede, sedla (jastuka) i stupa na pod magaze, koji je uvijek popločan kamenom, jer drvo nije trajno na zemlji. Prag i dovratnici, kao i nadvoj nad magaznim vratima izvedeni su od kamena tesanca, a sama su vrata od željeza, s pouzdanim dubrovačkim bravama. Od istog su materijala i kapci na prozorima magaza, na kojima se nalaze i jači demiri (željezne rešetke), kako se ne bi mogao uvući lupež kad je kapak otvoren radi zračenja. Kapak se vazda po noći zatvarao, kako bi roba u magazini bila zaštićena od požara. Ovako sagrađene magaze zvale su se *atešteremin* (pravilno: *atešten-emin*), t. j. spremište sigurno od vatre. Gradile su se i uz mnoge dućane u sarajevskoj čaršiji (neke su bile presvedene sedrom). Praksa je pokazala da su uvijek odoljevale požaru, pa i onda kad bi plamen zahvatio cijelu zgradu.

Podrum ili štala popođena je debljim hrastovim podnicama. Strop je i ovdje dizma s istim poduporama, kao i kod širih magaza.

Prizemne su prostorije redovito vlažne i nisu prikladne za stanovanje. Zato je uvijek, kako u bosanskoj muslimanskoj kući, tako i ovdje, u prizemlju smješten gospodarski dio prostorija, dok je stambeni prostor ovdje odignut i slobodno postavljen na sistemu simetrično poredanih drvenih stupova i to skoro potpuno neovisno o raspodjeli prizemnih zidova. Tu je, dakle, još u XVI stoljeću primijenjeno važno pravilo higijene i jedno od osnovnih načela koje je preuzela moderna Le Corbusierova arhitektura. Stanbene se sobe nižu s obje strane širokog i pokaldrmljenog hodnika sasvim unaokolo. Sobe, koje su orijentirane prema vanjskoj strani, leže na debelim stijenama magaza, a one prema dvorištu, nad trijemom, na dizmi, koja se jednim krajem opire na dvorišni zid magaza, a drugi leži na snažnijim hrastovim gredama — okagačima — koje u jednostavnom pojasu vežu dvorišni blok zgrade s tri strane (četvrta, ona nasuprot ulazu, počiva na podrumskoj stijeni). Okagači nastavljeni kosim preklopima počivaju na podvlakama — jastucima ili bašlucima — a ove na jačim hrastovim četverouglastim stupovima — čursijama. Da stupovi ne stoje izravno na zemlji, stavljene su pod njih kamene stope — tabani — u obliku piramide ili prikraćenog čuna. Stup je pričvršćen za stopu željeznim ili drvenim klinom — moždanikom.

Vanjske stijene katnih prostorija izvedene su od ćerpiča u debljini od 70 cm, dok su ostale, pregradne i dvorišne, građene kao *birkatice* (zid od ćerpiča za širinu opeke) ili *čatma* (potpuna stijena drvenim materijalom). I birkatica i čatma izvedene su u čvrstom i nosivom drvenom skeletu — kanatnoj konstrukciji. Čatma nije imala poseban nosilac žbuke, nego se vertikalno položena drvena popuna bradvom zasijecala i na to se izravno postavljala žbuka.

Sobni su stropovi također izvedeni od dizme i tanjeg naboja ilovače. Nikad se nisu žbukali i drvo je uvijek imalo prirodan izgled.

Prizemlje s prostorijama na katu vežu dva jednokraka drvena stubišta. Jedno se diže iz samog prolaza, ulazeći u dvorište, a drugo vodi ispred podruma u drugi kraj kata. Na završetku oba stubišta ugrađena

je prema dvorišnoj strani po jedna *abdesthana* za pranje ruku i kupaona, a nešto dalje od onog drugog stubišta smješteni su zahodi.

Hodnik uopće nema stropa, nego se nad njim izravno diže niska krovna konstrukcija sa zanimljivim sistemom krovnih stopa. Sam pokrov je šimla i po njoj ćeremit, kao i kod skoro svih zgrada stare bosanske arhitekture. Ovako otvoreni hodnik vršio je dvije funkcije: da omogućiti osvjetljenje prostora pred sobama kroz krovne otvore — badže — i dizanje dima, koji izlazi iz zemljanih peći pojedinih soba kroz nekoć glinene, a danas limene cijevi — sulunare — na hodnik, koji zbog dobre ventilacije nije nikad zadimljen.

Svakako je u arhitektonskom pogledu osobito zanimljiv dio ovoga hana prostrana kafana, što stoji na drugoj strani dvorišta, sučelice glavnom ulazu, gdje su nekad sarajevski obrtnici držali svoje skupštine i zborovali prvaci otpora protiv okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine. Rješavanje njenog prostora zgodno je označio ing. arh. Dušan Grabrijan »Arhitekturom na dohvat ruci«, te u svom zapaženom radu, koji nosi isti naslov, o njoj piše »Čovjek tu sjedi na sećiji, koja se proteže duž zidova. Pod je malo ispod horizonta i pokriven ćilimima, strop od drveta je malo iznad horizonta. Pokućstva nigdje, osim samo možda u ćošku sa strane ulaza, gdje je slobodno u prostor smještena mala kafanica (zapravo: odžak). Između stropa i poda je čist prostor. Mala visina prostorije čini je još prostranijom, pa bijeli zidovi i prozori — sve na dohvat ruci. Jedan je zid sav raspušten u prozore, sa sećije ispred njih treba čovjek samo da pruži ruku, pa da otvori čekmu (pomični prozorčić) — i u produženju prostora mu je slika u svijet — živa slika ograničena okvirom čovječjeg mjerila i svedena čovjeku na horizont i vidni čunj.«²⁰

I po sobama za konačenje jedini namještaj činile su sećije i ćilimi. To je kasnije bilo nešto modernizirano, pa su sećije bile zamjenjene krevetima, stolovima i stolicama.

Morića han, kao i sva tri druga velika sarajevska hana, imao je od davnina svoj poseban vodovod i česmu, a uz nju i bunar, kako han ne bi ostao bez vode kad se vodovod pokvari. U nekim velikim hanovima (Tašlihan u Sarajevu) bio je i šadrvan.

Ovaj je han vlasništvo Gazi Husrevbegova vakufa. Po zakupcima Mustafagi Moriću i kasnije njegovu sinu Ibrahimu dobio je današnje ime početkom prošlog stoljeća. Zbog svog centralnog smještaja bio je trgovcima naručniji od svih drugih sarajevskih hanova, pa je uvijek bio dobro posjećen.²¹

Kolobara je bila potpuno slična Moriću hanu i po veličini i po arhitekturi, samo je hodnik na katu bio nešto uži. Na Moriću hanu je pored glavnog ulaza iz Sarača još jedan sporedni iz Čulhana, gdje je nekad stajala Firuzbegova banja, a na Kolobari su bila troja vrata, glavna iz Bazerđana, a sporedna iz Kazaza i Mehmedbegova bezistana, kasnije Trgovke. Gornji boj Kolobare i ostala drvenina u prizemlju izgorjela

²⁰ D. Grabrijan, Arhitektura na dohvat ruci, Novi Behar XIII, broj 23.

²¹ H. Kreševljaković, Morića han, Sarajevo (Tip orijentalnih karavansaraja), Urbanizam-arhitektura 1951, 9—12, str. 92—4; H. Kreševljaković, Morići (Prilog povijesti Sarajeva), Sarajevo 1938, str. 25.

je u velikom požaru 1842 g. Potpuno je obnovljena 1844 godine troškom od 33.008 groša. Budući da raspoložem podacima o toj obnovi, donosim ih ovdje, da se vidi što je sve bilo potrebno za djelomičnu izgradnju ovakvog jednog hana. Evo tih podataka:

1701	direk jedinak	5.188	groša
579	baskija	275	"
15475	komada šimle	3.481.35	"
27670	... ćerpiča	1.521	"
2858	komada konjskih daski	872	"
750	podnica	787	"
96 i 1/2	tovara kreča	675	"
15	kamenih ćursija	112.20	"
21	peć zemljana po 9 groša	189	"
1570	pečnih lončića po 3 pare	117.30	"
7	pečnih vrata	31.20	"
24	tutunluka (dimnjaka)	60	"
	tesani kamen za česmu	48	"
449	aršina okagača po 130 para	459.10	"
20870	kom. klinaca od 6 oka, 1000 kom. po 30 g.	626.04	"
14750	kom. klinaca od 5 oka, 1000 kom. po 25 g.	368.30	"
8310	kom. klinaca od 4 oke, 1000 kom. po 20 g.	166	"
1045	kom. klinaca za šiše, 100 kom. po 50 para	12.32	"
182	oke klinaca palamara po 3 gr.	546	"
346 i 1/2	oka pozdera po 10 para	86.25	"
32	velike podnice po 4 g. i 30 p.	152	"
744	komada rezane daske	837	"
546	stakala po 22 pare	436.32	"
2045	majstorskih nadnica po 5 g.	10.510	"
560	irgatskih nadnica po 3 gr.	1.680	"

Đulov han stajao je ondje gdje je danas zgrada Filozofskog fakulteta. I ovo je bio veliki trgovački han. U osnovici se nešto razlikovao od gornjih dvaju hanova. Njegova je zgrada zatvarala pravokutno dvorište samo sa tri strane. Fronta Đulova hana duga 58 m bila je okrenuta prema Đulaginoj ulici, a druge dvije strane duge 23,5 m bile su okrenute u Sarajevo i na Varoš (danas Titova ulica). U prizemlju od Đulagine ulice bile su magaze, a od Titove podrum. Iz sve tri ulice vodila su po jedna na svod građena vrata. Prizemlje je bilo sagrađeno od kamena i sedre, a gornji kat od istog materijala kao i u Morića hanu.²²

Od svih građevina ove vrste najmonumentalnija zgrada u Bosni i Hercegovini bio je Gazi Husrevbegov karavansaraj, bolje poznat pod imenom Tašlihan. To je bila zgrada na kat, građena od kamena i

²² H. Kreševljaković, Han Kolobara u Sarajevu, Novi Behar XI, str. 202—211.

²³ Dr. Č. Truhelka, Gazi Husrevbeg, Glasnik Z. M. XXIV, str. 190—192. Djul Mustafa je bio u jeničarskoj vojsci bajraktar. Neko vrijeme proživio je u progonstvu u Tirani i nakon ukinuća jeničara dozvoljen mu je povratak u Sarajevo. Ovdje je umro 1839. Ispr. H. Kreševljaković, Morići, Sarajevo 1938, str. 25.

sedre, presvedena kupolama i bačvastim svodovima, prekritim olovom. Taj je han stajao ondje gdje je danas bašča hotela »Evropa«. I on je bio građen oko četvrtastog dvorišta s velikom štalom, magazama u prizemlju i sobama na katu. S istočne strane stajao je bezistan istog dobrotvora i građen od istog materijala. Sagrađen između 1540 i 1543 godine, a pri dovršetku gradnje pozvani su majstori vješti gradnji kupola i svodova iz Dubrovnika. Poziv je poslan 1542 ili 1543 godine.²⁴ To je bio najizrazitiji trgovački han, a uza nj je bio i bezistan, robna kuća, duga 106.5 m, sa 52 dućana.²⁵

Dr. Truhelka piše da su Bezistan i Tašlihan uvijek vjerno dijelili sudbinu Sarajeva. U dobra i sretna vremena bijaše tu zlatno vrelo, iz koga je izviralo blagostanje i bogatstvo Sarajlija, koje je bilo na glasu, da mu se strani putopisci ne mogoše dosta načuditi, a u crne dane, kad bi se osim kuge — najljući dušmanin sarajevski, požar, gradom razbjesnio, stradali bi zajedno. U požaru od 1697 izgorjele su obje zgrade, a znatno su oštećene i požarom 1831 godine. Bezistan je stradao i 1788. Za požara od 31 augusta 1831 rastopilo se olovo na Bezistanu i Tašlihanu, te je za nove krovove potrošeno 51.750 groša.²⁶

Uz to su sagrađene u Tašlihanu nove staje i nad njima sobe, a za to je potrošeno blizu 11.000 groša.

Ovaj je han propao u požaru od 8. VIII. 1879, a podor mu sravnije sa zemljom 1912 godine.

U Banjoj Luci i Foči bila su još dva hana od kamena, presvedena kupolama i prekrivena olovom.

Eto, to su najglavniji tipovi naših hanova.

Rijetki su hanovi uz drumove koji su stajali na osami. Gotovo uvijek bila je u blizini hana pokoja kuća. Ako u samom hanu nije stanovao handžija, njegova je kuća odmah do hana ili je prislonjena uz sam han, s posebnim ulazom, ili je bila s hanom vezana koridorom (na pr. u Bugojnu). U većim mjestima, naročito u Sarajevu, kuće su handžijâ po mahalama. Po putevima i manjim mjestima bilo je potrebno da handžija stanuje u neposrednoj blizini zbog toga što se jelo za putnika priređivalo u handžijinoj kući.

Ali bilo je hanova i na potpuno osamljenom mjestu. Jedan takav spominju putnici u Brahi, u predjelu jugozapadno od Čajniča.

Ispred hanova na putevima obično je bila kaldrma, a ponegdje blizu vrata i binjegtaš, da putnik lakše sjaše i uzjaše konja. Ali bilo je hanova pred kojima je bilo upravo jezero od blata. Ako u hanu nije bilo zahoda, onda je bio u neposrednoj blizini.

Gdje god je bilo moguće, han je građen do vode (izvora, rijeke, potoka ili bar bunara). Ako je han bio sagrađen pokraj tekuće vode, onda je sofa pred hanom sagrađena neposredno do vode, a ponegdje čak i nad samom vodom.

Oko nekih hanova bilo je raznog drveća, u čijem bi se hladu putnici ljeti odmarali. Na jednoj staroj vrbi u Blažuju bila ja sagrađena sofa u

²⁴ Faksimil dokumenta u Muzeju grada Sarajeva, br. M. K. 604.

²⁵ Naši bezistani, Naše starine sv. II (1954), str. 235—237.

²⁶ Dr. Č. Truhelka, o. c. p. 186—190.

njenoj krošnji, a do nje se penjalo stepenicama. Na ta drveća potsjećaju nas imena nekih hanova, kao naprimjer Halilov han u Panjevima u Mokrom i Han Borike na starom drumu iz Rogatice u Višegrad.

U dosadašnjem izlaganju uzgred smo se upoznali i sa građevnim materijalom naših hanova. Pri gradnji hanova sudjelovali su isti majstori koji su gradili najvećim dijelom profane i sakralne građevine.

Manji han od temelja do šljemena umio je sagrađiti bosanski *d u n d e r*, dok su pri gradnji velikih hanova uz dundere sudjelovali klesari, kovači, staklari, pećari, kaldrmedžije, bunardžije i sujoldžije. Drvodjelci (dogramadžije) nisu imali ovdje posla, jer po hanovima nije bilo rezbarskih radova.

Dundera je bilo po svim varošima i po nekim selima. U Sarajevu i Mostaru oni su imali svoje *es n a f e*. U *O s a t u*, oko Bugojna i u Popovu Polju bilo je građevinara u većem broju i odlazili su na rad u druga mjesta. Na glasu su bili kaldrmedžije u Fojnici i Mostaru.

Jedini je bio Tašlihan gdje su pri završetku gradnje bili pozvani majstori iz Dubrovnika. Iz istog mjesta pozivani su i prije i poslije majstori kad su se gradile monumentalne građevine.

2 OSNIVAČI HANOVA – IZDAVANJE HANOVA POD KIRIJU

Kako smo već rekli, i prije dolaska Turaka u naše krajeve bilo je zgrada u kojima je putnik nalazio konak. Jednu takvu zgradu, kuću, podigao je i sam herceg Stjepan u Tjentištu, a kralj Tomaš obećao Mlečanima da će se pobrinuti za stanove njihovim trgovcima, a oni da plaćaju što bude prilično.

Već prvih decenija turskog vladanja u ovim zemljama nastaju veliki hanovi i karavansaraji. Njih prvenstveno grade veliki dostojanstvenici i drugi bogati ljudi uz svoje zadužbine. Od tih dostojanstvenika hanove su gradili *s a n d ž a k b e z i*: Isabeg Ishaković, Skender paša, Husrevbeg, Kara Mustafabeg Sokolović, Sofi Mehmed paša, Turalibeg, Sinanbeg, Selim paša; *b e g l e r b e z i*: Ferhad paša Sokolović, Sijavuš paša, Ibrahim han i Musa paša; *ve l i k i v e z i r i*: Rustem paša i Mehmed paša Sokolović; *d a r u s s e a d e - a g e*: Mustafa rodod od Varcara i drugi Mustafa rodod od Ljubinja. Gotovo svi su oni bili rodod iz naših krajeva, a živjeli su i djelovali do druge polovine XVII stoljeća. I nekoliko bosanskih vezira XVIII st. sagrađilo je nekoliko hanova.

U ono doba gostionice kod nas nisu naime još bila obrtna poduzeća kojima je u prvom redu bila svrha da se njima obogati vlasnik, a tek u drugome da služe udobnosti putnika, pa je osnivanje ovakovih hanova i karavansaraja bilo za putnike od to veće vrijednosti, što su te zgrade bile dobrotvorne institucije, uvakupljene jedino u tu svrhu da putnik u njima nađe za se i za svoj karavan jeftin ili besplatan konak.

Važnost hanova za promet i trgovinu shvatio je još i osnivač Sarajeva Gazi Isabeg, te je podigao već nama poznati han, nazvan Kolobara. To se desilo nešto prije februara 1462 g. i to je najstariji dokumentarno zajamčeni han.

Iz raznih zakladnica ili vakufnama vidi se da su dobrotvori onoga vremena gradili po raznim mjestima u prvom redu džamije i mektebe i opskrbljivali ih dobrom pitkom vodom, a odmah iza toga podizali su oni hamame (javne banje), hanove, karavansaraje, musafirhane, mostove i druge razne objekte.

Vakufi nisu držali hanove u svojoj režiji, nego su ih izdavali pod zakup. Iz raznih vakufskih obračuna vidi se da kirije hanova nisu bile nikada velike, a među zakupnicima hanova ili handžijama nema nikada bogatih ljudi, kao ni hadžija. To nam jasno govori da han nije tada bio potpuno tečevno poduzeće. Handžija je radio i zarađivao samo toliko da je mogao plaćati kiriju i izdržavati porodicu, a vakufi su tom kirijom održavali u prvom redu zgradu hana i, ako je što od toga preteklo, išlo je na popravak i uzdržavanje ostalih zadužbina. I pojedine crkvene općine, kao i neki crkveni dostojanstvenici, podizali su hanove i zavještavali ih za crkve i manastire. Takav se han obično zove »crkveni han«. Na pruži Beograd—Niš—Skoplje ima jedno mjesto koje se naziva Vladičin Han.

Bilo je trgovaca, obrtnika i drugih imućnijih ljudi koji su gradili manje hanove i izdavali ih pod kiriju. Po putevima neke manje hanove podigoše i seljaci koji su imali svoju vlastitu zemlju. Oni su držali han u vlastitoj režiji.

Hanovi su se, kao i ostali vakufski objekti, izdavali u zakup na godinu dana. Isto tako izdavali su i privatnici svoje hanove. Zakup je u XVI stoljeću trajao od početka do kraja hidžretske godine, a kasnije od 1 marta do zadnjeg februara, a zakupnina se plaćala unazad. Ima primjera gdje su handžije plaćale kiriju mjesečno, ali je i tu zakup trajao godinu dana. Poslije 1878 uvedena je praksa da se veliki hanovi izdaju pod zakup na tri godine. Od 1878 g. sve se više uvodi računanje kirije od 1 januara, a oko devedesetih godina ta je praksa potpuno prevladala. Ponekad su handžije ostajali dužni kiriju vakufu. To se dešavalo naročito u doba ratova i haranja zaraznih bolesti, dakle u doba kada je obrt i trgovina jenjavala ili potpuno zastajala. Poznat mi je jedan slučaj gdje je zakupnik Gazi Husrevbegova Tašlihana ostao dužan kiriju i zbog toga je došlo do suda. Hamza, sin Abdulahov, džabija ovog vakufa, tužio je zakupnika Husrevbegova hana Nesuha, sina Aladozova, za kiriju iz godine 964 (1556) u iznosu od 17.500 akči. Ovaj je priznao taj dug, ali je ujedno izjavio da nema gotova novca i stoga ne može platiti.²⁷ U daljim izlaganjima nalazićemo kiriju nekih hanova za koje imamo sigurne podatke.

²⁷ Sarajevski sidžil iz 964 i 965 hidžretske godine u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu. Br. 139.

3 HAN I KARAVANSARAJ

Kod nas se do sada držalo da su han i karavansaraj sinonimi za prenoćišta putnika. To je donekle točno. Obje te riječi uzeli su Turci iz perziskog jezika i oni su ih donijeli u naše krajeve. Hanom se označuje zgrada za konačenje putnika, a to isto znači i karavansaraj. Karavansaraj je složena riječ od kjarban ili karavan i saraj; prvi dio te riječi označuje veći broj konja i kiridžija, a saraj znači dvor.

Razlika između hana i karavansaraja je u tome što je putnik u hanu plaćao konak i zimi ogrjev, dok je konak u karavansaraju bio besplatan, a za hranu i ogrjev morao se brinuti sam putnik. Osim toga, u hanu je bilo bar nešto namještaja, a karavansaraj je bio bez njega. To se jasno vidi iz dnevnika i putopisa stranih putnika koji su putovali našim krajevima u XVI i XVII stoljeću, kao i iz nekih zakladnica iz istog vremena.

Osim Francuza Quicleta, koji je prošao kroz Hercegovinu i Bosnu 1658 g., svi ostali strani putnici upotrebljavaju uvijek izraz karvezarija, iskvareno od karavansaraja. Tu riječ prevode latinskom diversarium i njemačkom Herberge i ističu da u njima konače besplatno svi putnici bez razlike na konfesiju i narodnost. Kako ćemo to vidjeti u jednom drugom poglavlju, po Quicletu su han i karavansaraj sinonimi (»Han ou Kiarvansarai«), ali on ponegdje upotrebljava samo han ili samo karavansaraj. Iz njegova se putopisa jasno vidi, da je han ili karavansaraj u Konjicu bio besplatno konačište.²⁸ A i Evlija Čelebija govoreći o karavansarajima i hanovima u Sarajevu, kaže za one prve: »Na tri mjesta ima sasvim golemih saraja u Sarajevu, u kojim dolaznici i prolaznici mogu besplatno prenoćiti.«

I u nekim zakladnicama upotrebljava se karavansaraj u značenju hana, dok su mi poznate samo dvije zakladnice, gdje se kaže i han i karavansaraj u smislu ovog drugog.²⁹

Velike hanove i karavansaraje podizali su, kako je već rečeno, bogati ljudi, i to hanove kao koristonosne objekte od čijih će se prihoda izdržavati njihove zadužbine, a karavansaraje kao zadužbine koje će se uzdržavati prihodom od drugih uvakufljenih objekata. Prema tome han je tečevno poduzeće, a karavansaraj je humanitarna ustanova.

Ali ima i zakladnica u kojima se ovi pojmovi miješaju. Po Isabegovoj zakladnici iz 1462 godine jasno se vidi da je njegov han u Sarajevu koristonosan objekat.³⁰

Oko 1530 godine podigao je sarajevski legator Kemalbeg više zadužbina i koristonosnih objekata, a među njima bio je i jedan karavansaraj,

²⁸ Dr. C. Truhelka, Quiclet, Konjic.

²⁹ Zakladnica Hadži Balije, sina Mehmedova, od početka reb. I. 1021 (2—11 maja 1612). Original u Vakufskoj direkciji br. 145.

³⁰ Sarajevski sidžil u Gazi Husrevbegovoj biblioteci br. 77, str. 51—52. Ovu je vakufnamu objavio H. Šabanović u Prilozima za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod Turcima. II (1951). str. 7—13.

koji se spominje u jednom izvoru iz 1556, samo se iz njega ne vidi da li je to zadužbina ili koristonosni objekat.³¹

Godine 1555 uvakufio je Mehmed paša jedan han u Banjoj Luci kao koristonosni objekat³², a 1558 Huseinbeg u Rogatici jedan karavansaraj, ali kao koristonosni objekat.³³ Iste, 1558 godine, sagradio je Mustafabeg Sokolović veliki han u Rudom, ali kao zadužbinu.³⁴

Godine 1582 napisana je zakladnica čajničkog dobrotvora Sinanbega. Među njegovim brojnim zadužbinama navedena su i dva karavansaraja u Čajniču i Priboju i jedan karavansaraj u Cerniku u Slavoniji, gdje se izričito kaže da će se u njemu naplaćivati konak.³⁵ Prema tome, ovo je bio han, a nazivao se karavansarajem, kao i ona gornja dva za koje pouzdano znamo da su zadužbine.

Prije 1591 sagradio je Hadži Mustafa-aga (Bejazić) jedan karavansaraj u Novom Jajcu, u kome će putnici besplatno konačiti.³⁶

I karavansaraj u nahiji Borke zadužbina je mostarskog legatora Hadži Bálíje, sina Mehmedova. U njegovoj zakladnici iz 1612 naziva se taj objekat hanom i karavansarajem.³⁷

Nešto prije 1643 sagradio je Musa paša u današnjoj Novoj Kasabi niže Vlasenice dva hana kao koristonosne objekte za izdržavanje svojih zadužbina.³⁸

Jedan veliki karavansaraj podigao je Mehmed paša Kukavica u Foči kao koristonosni objekat, a isto tako dva karavansaraja u Prijepolju.³⁹

Iz ovih nekoliko navedenih zakladnica vidi se da je han koristonosni, a karavansaraj humanitarni objekat, premda se ti pojmovi često miješaju.

Naš narodni govor ne poznaje izraza karavansaraj, a nema mu traga ni u našoj toponomastici, kao ni u našim rječnicima.

Karadžobeg je sagradio tri karavansaraja: u Potocima, Čičevu i Konjicu. U njegovoj zakladnici, napisanoj 1570 g., ti se karavansaraji nazivaju ribati⁴⁰ (nom. sing. ribat). Ribat je arapska riječ, koja je po Warmundu prvobitno označavala pograničnu karaulu s posadom. Kasnije ima isto značenje što i karavansaraj.⁴¹ Ovo je jedina zakladnica u kojoj je upotrebljen taj izraz.

³¹ Kadića sidžil u Gazi Husrevbegovoj biblioteci broj 130 str. 7—13.

³² Zakladnica bosanskog sandžakbega Mehmed paše, od poč. safera 962 (26. XII — 5. I. 1555), u Vakufskoj direkciji broj 708.

³³ Zakladnica Huseinbega sina Iljasova, od 5 redžepa 965 (23 aprila 1558), u Vakufskoj direkciji, broj 534.

³⁴ Isprava u Vakufskoj direkciji broj 96 od sredine muharema 966 (24. X. do 2. XI. 1558).

³⁵ Zakladnica u Vakufskoj direkciji broj 184 od sred. džum. I. 990 (7 juni 1582).

³⁶ Hududnama daruseade Mustafagina čifluka od poč. reb. II. 999 (28. XII. 1590 — 6. I. 1591) u Vakufskoj direkciji broj 263. Zakladnica u Vakufskom povjerenstvu u Mrkonjić gradu.

³⁷ Vidi bilješku 29.

³⁸ Zakladnica od 1. reb. I. 1055 (20. V. 1643.) u Vakufskoj direkciji Sarajevo.

³⁹ Zakladnica u Vakufskom povjerenstvu u Travniku.

⁴⁰ Zakladnica u Vakufskom povjerenstvu u Mostaru.

⁴¹ Zenker tumači rybat ovako: Ort wo soldaten oder eine Siedler, Mönche u dgl. stationieren Garnisonsort; befestigter Ort, Haus, Blockhaus U. dgl. mit Besatzung; Mönchshospiz; Einsiedei. Rybaty = Wirth oder Verwalter eines Herberghshauses u. dgl.

4 VRSTE HANOVA

Proučavajući ovu ustanovu, došao sam do zaključka da su u nas bile tri vrste hanova:

1. **Hanovi uz puteve.** Služili su putnicima za kraći odmor ili konak. Oni se u njima nisu nikada dulje zadržavali od jedne noći, jer je svaki putnik želio da što prije stigne svome cilju. U tim hanovima mogao je putnik da se zadrži i po više dana zimi, kada bi zapao veliki snijeg i zatrpao put, ili kad bi se negdje na putu pojavila kakva hajdučka družina, pa bi putnik očekao da se put oslobodi. Putnika je još mogla spriječiti i bolest na dužem putu, pa bi se morao tako po koji dan zadržati u hanu dok prezdravi. Ima slučajeva da je u hanu bolesnog putnika zatekla i smrt.

2. **Trgovački hanovi.** Ovakvih je hanova bilo po većim trgovačkim centrima. U njima su se trgovci zadržavali obično po više dana, sedmica, pa i koji mjesec, kupujući ili prodajući robu. Poznato mi je i nekoliko slučajeva da su trgovci bez porodice kao i neki obrtnici stalno stanovali u hanu. Takvih je hanova, koliko znam, bilo u Sarajevu, Banjoj Luci, Mostaru, Kreševu i Varešu.

3. **Sezonski hanovi.** Ovako nazivam hanove na Ilidži pokraj Sarajeva i u Kiseljaku, u koje su dolazili ljudi da se liječe ili da teferiče.

U mjestima gdje je bilo po više hanova, bili su naročiti hanovi za gospodu, na pr. u Livnu; onda za srednji stalež i za seljake. Ovi zadnji prenoćivali su u hanu obično uoči pazarnog dana, ili ako su imali kakva posla kod upravne vlasti. To se odnosi na seljake iz udaljenijih sela, dok su se seljaci iz bližih sela uvijek vraćali svojim kućama istoga dana.

Osim hanova bilo je po varošima, selima i uz puteve **musafirhana**. To su čisto dobrotvorne ustanove, u kojima je putnik nalazio konak, pa i hranu za se i svoga konja, potpuno besplatno. O njima će biti govora u posebnom poglavlju.

5 OSOBLJE HANA

Svaki je han imao handžiju i bar jednoga slugu. U velikim hanovima bio je osim handžije još: kahvedžija, odadžija, podrumdžija i još po koji sluga.

Handžija je zakupnik hana i vlasnik namještaja u hanu. On uzima han pod najam i plaća najamninu. On namješta, plaća i otpušta osoblje hana. On se brine da han bude opskrbljen svim onim što je potrebno putniku i njegovoj pratnji. On je ponajčešće i blagajnik. U kafani hana zna se njegovo mjesto. On je u prvom redu odgovoran za sve ono što putnik donese i ostavi u hanu. Kod njega putnici naručuju ručak i večeru. Jelo se pravilo, kako smo već rekli, u handžijinoj kući u hanovima uz puteve i u malim mjestima, dok se gosti u Sarajevu nisu nikada hranili kod handžija, nego u ašćinicama izvan hana, kojih je uvijek bilo u dovoljnoj mjeri. Ako su se putnici ipak hranili po hanovima u većim mjestima.

gdje je bilo aščinica, to bi im sluga hana ili, po dogovoru s aščijom, njegov šegrt donosio jelo.

U sezonskim su se hanovima gosti uvijek hranili kod handžije. Ukoliko handžijina žena nije bila naročito vješta spremanju jela, handžije su za vrijeme sezone držali aščikadunu (kuharicu).

U hanovima uz puteve i po malim mjestima najobičnija jela bila su: čimbur, pečeno bravije meso, pečena kokoš, pilav, pita, cicvara, sir, kajmak, pomeđen kajmak itd.

Naročitu brigu posvećivale su handžije bolesnu putniku. Za to imamo jedan primjer u putopisu Matije Mažuranića. On je sam na putu obolio, pao u snijeg na Romaniji i evo šta o tome sam pripovijeda:

»U to dođe i jedan čovjek (izpovjeda iztočnoga), koi je sa svojom ženom na trih konjih gonio žito u Sarajevo za prodaju, pa sada se jašuć vraćao kući, i jedno konjče prazno gonio. Kad upaze mene i videć da sam, što oni vele, Švaba, upitaju, gdje sam bio i kamo idjem? — Bio sam, reko, kod paše u službi, pak sada bi rad ići na vilaet, a nemožem. — Oni pogledaše jedan u drugoga, pak veli čovjek: šta ćemo ženo? — Hee, baci ga, kaže ona, na konja, tamo do preko Romanie, bit će mu i s otim laglje. — Čovjek skoči s konja, pak me pridigne, zatim otrese s mene sněg, pak kaže ženi: »Podaj, Milice, tu šišu iz bisagah, da se čovjek ukrēpi malo.« Ona izvadi staklo, pak sam morao tri put nategnuti rakie. Onda me digne na konja, pak odosmo polako preko Romanie.

Došavši ja s mojim dobročiniteljem na drugu stranu pod Romaniju, do jednoga hana, ondě ga zamolim, da me ostavi, i da ću tu ili smārt ili zdravje čekati. On me s konja skine, pak me povede na han, i priporuči. Dagi — spahii, da sam bolestan u tudjoj zemlji, i da bude mukaet (pazljiv) na me. Daga me odvede u svoju kafanu, i tamo legnem na čilim, pa me upita njegov hodža, što me boli, i nebi li štogod jio? a ja reko, da nemožem ništa. Nego sam bio žedan, valjada za onom rakiom, pak sam ispio jedan bardak vode, i ona voda učini, da sam morao izbaciti napolje. Ja sam tu povratio ono, što sam pred dvadeset danah u Travniku jio, pak se od oštre zime bilo nēgdi zaustavilo. Kad sam to povratio, onda me mārtva slabina uhvati; a odadžia odnese karlicu pak izbaci napolje. Dođe i tārgovci Turci na konak, i vide me, gdje sam jako nemoćan, pak me upitaju, možem li što jēsti, da će oni platiti. Opet rekoše međ sobom, da je to veliki sevap, stranjskomu čovjeku dati u bolesti. A mene je već bila sva tēlesna snaga ostavila; ležao sam kao panj, jedva sam jim dao znamenje da nemogu ništa; a drugač sam mogao sve razumēti, štogod su govorili. Dodje nada me hodža, pak dva tri puta reče: »Moli se Bogu, komšia, po svom zakonu moli!« — Ja mu nisam mogao kazati, da nemožem, nego je on to vidio i sam i zato je uzeo koran, pak stao kraj mene učiti. Dok je on proučio koran, u to je odadžia donio večeru na sofru. Oni sēdoše večerati, pak mene žale, da sam siromah bolestan u tudjoj zemlji, i da neću nikako živ dana dočekati. A kad biahu svāršili večeru, onda uzmu povēdati svakojake pričice, a u to se ja izgubim, kao da sam zaspao. Kad prvi put zapēvaše pēvci, onda se i ja probudih. Bio sam malo živii, i poznah da sam gladan: ali je najgora doba noći, u tudjoj sam kući, pak

nesmëm ljudem toliko dosadjivati. U jutro pred zoru ustadoše Turci piti kafu, pak zamolim i ja kafedžiu, da i meni ispeče kafu, a jedan od onih tãrgovacah kaže: »Ispeci mu, kafežia, kafe šećerli; ja ću platiti.«

U ono doba ja nisam mogao dobiti ni kupusa kiselog jerbo su se kace bile zamàrzle. Nego na veliku molbu je otišao Daga, pak je sěkirom odbio několiko leda i kupusa, i kuhao mi je suhih šljivah. Kod njega sam bio tri dana, dok mi je bilo malo bolje pak sam otišao na Hanić na konak.«⁴²

Ovo se desilo 1840 godine. Mažuranić je bio katolik, njegovi dobroćinitelji Milica i njen muž su bili pravoslavni, a handžija musliman.⁴³

Kafedžija je pekao kafu i pripaljivao čibuke. Najranije u XVII stoljeću počela se po hanovima piti kafa. U han na kafu dolazili su i mještani kako po manjim, tako i po većim mjestima. U njih su dolazili ljudi na razgovor. Po nekim hanovima, za zimskih noći, pjevali su pjevači uz tamburu i gusle junačke pjesme. Putnici su često pričali zgode sa svoga puta. Jedina igra za koju znam da se igrala po hanu bijaše d a m a. Po manjim hanovima handžija je bio ujedno i kafedžija. Za Sarajevo znam da se kafa plaćala kafedžiji. Kafedžije su raznosile kafu i po sobama, ako su to tražili putnici.

Odadžija je bio ono što su danas po hotelima sobarice. On je ložio peći po sobama. Peći su bile zemljane. Peći su se ložile u starije doba iz hodnika, a kasnije su građene tako da su vrata bila na licu peći. Bilo je soba bez peći, a zagrijavale su se mangalom. Odadžija se brinuo i o rasvjeti hodnika i soba. Njegova je bila briga i naći ženu koja će oprati rubeninu za postelju i rublje gostiju.

Podrumdžija se brinuo o konjima i njihovoj prehrani. Njegova je dužnost bila i čišćenje dvorišta, otvaranje i zatvaranje kapije, koja se otvarala pred zoru, a zatvarala dva sata po zalasku sunca. On je mjerio žito i sijeno.

Prema jednom putopisu iz XVI stoljeća znamo da se karavansaraj nije jutrom otvarao dok ne bi svak pregledao da li su mu stvari na okupu i da li mu nije što ukradeno.⁴⁴

Sluge su obavljale razne poslove handžije i gostiju izvan hana.

Kad bi putnik došao u han, dočekao bi ga neko od posluge. Pred odličnije goste izlazio je sam handžija. Isto je tako bilo kad bi putnik odlazio.

Pri dolasku u han hansko osoblje je pozdravljalo putnika sa: »Hoş geldum« — Dobro došao, a kad je odlazio: »Ugurula« — sretno!

⁴² (M. Mažuranić), Pogled u Bosnu, ili kratak put u onu Krajinu, učinjen 1839—40, po jednom Domorodcu. Zagreb 1842, str. 32 i dalje.

⁴³ O raznim zanimanjima vladala su u prijašnja vremena kod naših starih razna mišljenja. Tako je napr. kasapski zanat bio omražen zbog toga što klanjem stoke postaje čovjek bez milosrđa, dok je handžiluk bio vrlo cijenjeno zanimanje. Govorilo se da kasap ne ostavlja svoga zanata dok god može raditi, kako bi bilo što manje ljudi kasapskog srca, a da je dosta da jedan čovjek bude handžija godinu dana, jer da kroz to vrijeme zaradi dovoljno sevaba da može to mjesto prepustiti drugom.

⁴⁴ M. Dinić, Tri francuska putopisca XVI veka o našim zemljama, Godišnjica N. Čupića XLIX (1940.) (ćir.)

Svaki je handžija nastojao da putniku izađe u susret što može bolje. Ako se neko od posluge ružno vladao prema gostu, handžija bi ga smjesta otpustio.

U karavansarajima, gdje se besplatno konačilo, bio je također jedan službenik koji je zgradu otvarao i zatvarao. Šta je on sve još obavljao nije mi poznato.

6 INVENTAR

Hanovi su bili od reda siromašni inventarom. Nešto prostirke, suđa za vodu, pribora za kafu i rasvjetu i ponegdje nešto nalbantskog alata, i to je sve.

Od prostirke bila je po koja hasura, ponjava, slamnjača ili minder i po koji jastuk. U hanovima u koje su padali trgovci bilo je dušeka i jorgana, a sobe za te bogatije goste imale su ponegdje ćilim, serdžadu i prostrt minder. Soba u kojoj su noćivale kiridžije imala je u najboljem slučaju hasuru ili ponjavu. Najprostiji hanovi, u kojima su i ljudi i konji zajedno prebivali, bili su bez ikakva namještaja. Sezonski hanovi imali su priličnu prostirku i posteljinu.

Suđe za vodu bilo je drveno, zemljano i bakreno. Od drvenog bila je po koja brema, rukatka i drvena čaša. Od zemljanog bardak i testija, a od bakrenog ibrik, leđen i rijetko gdje dugum. Staklene čaše novijeg su datuma. Gvozdene kove služile su ponegdje za pojenje konja.

Suđe za jelo pripadalo je handžijinoj kući, a ne hanu.

Kahveno suđe počelo se upotrebljavati po hanovima s pojavom kafe u našim krajevima. U kafani hana bio je odžak, na kome se pekla kafa. Na odžaku se ložio mahom drveni ugajl (ćumur). Uz vatru je bila uvijek po jedna veća metalna zdjela (šerbetnjak), u kojoj je bilo uvijek vrele vode. Uz odžak na polici stajalo je nekoliko dževzi i fildžana, pa kutija za kafeni toz, kutija za šećer i po koja kašičica kao mjera za kafu i šećer.

Do 1868 nije bilo po hanovima, kao ni po kafanama izvan hanova, šiša za prženje i dibeka za tucanje kafe, jer se kafa kupovala popržena i istucana u državnim tahmisima ili pržionicama, koje su uvedene u XVII stoljeću, a dokinute 1868 g. U tahmisu je morao svaki kafedžija i handžija kupovati poprženu i istucanu kafu, koja se nakon prženja tucala u stupi zvanoj dibek. Dibek je mogao biti od drveta i kamena. Ove zadnje dibeke pravili su klesari ili taščije. Kafeni mlin stupio je kod nas u upotrebu početkom XIX stoljeća. Ti su se mlinovi proizvodili u Sarajevu i Gornjem Vakufu, ali su se i uvozili iz Carigrada (»Stambolski mlin«).

Gdje se točilo piće, bilo je čaša drvenih i staklenih.

U kafani hana bila je ponegdje i po koja kožica za klanjanje i visila je na zidu.

O zidu kafane visile su ponegdje gusle i tambura za meraklije.

Za rasvjetu su služile svijeće lojanice. Gorjele su u čiraku ili fenjeru, koji je visio o stropu kafane i araluka (divanhane), dok su po

sobama bili čiraci. Ali bilo je po prostijim hanovima i tzv. djevdjira. To je poveća šupljikasta zdjela privezana lancem za strop i u njoj se palio luč i tako se rasvjetljavala prostorija. Dževdžire su mahom upotrebljavali u podrumima, gdje su prenačali i ljudi i konji.

U kafanama hanova bilo je tronožaca, po negdje i po koji ćilim i ček-medže.

Za čišćenje podruma služila je lopata i brezova metla.

U hanovima uz drumove često se našlo i nalbantskog alata, a handžija ili neko od posluge umio je konja potkovati ili bar prikovati ploču za kopito, dok je po varošima, uvijek u blizini hana, bila nalbantnica. Turski zakon branio je tovariti nepotkovana konja.

Tek iza 1878 pojavljuju se po hanovima kreveti, stolovi i stolice.

Po varošima imali su hanovi ambar za zob i prostoriju za sijeno, a po onim uz puteve i jedno i drugo moglo je biti u hanu i izvan njega. Do ovih je hanova stajalo sijeno u plastovima.

Žito se mjerilo kutijom, a sijeno se prodavalo okom i mjerilo kantarom.

Neki se putnici XVI stoljeća tuže kako po hanovima ne mogu dobiti hrane za konje, nego je moraju nositi sobom. To ćemo čuti od njih na drugom mjestu. Međutim ni to nije bilo svuda jednako.

Bilo je hanova uz puteve, u kojima su handžije krčmile so. Takav jedan han spominje Ivan Kukuljević na putu iz Gradiške u Banju Luku. Napominjem da je Gradiška bila između 1856 i 1873 jedna od važnih skela za uvoz soli iz Austrije u Bosnu.

Neke su handžije uzimale od kreševskih kovača i trgovaca manje količine konjskih ploča u komisiju.⁴⁵

⁴⁵ Ovo mi je priopćio Ivan Augustin Kristić, najbolji poznavalac prošlosti Kreševa i kovačkog života i rada.

II IMARETA I MUSAFIRHANE (ZAVIJE)

Među najsimpatičnije ustanove što su ih Turci donijeli u naše krajeve spadaju musafirhane i imareta.

Musafirhanom se zvaše zgrada u kojoj je svaki, naročito siromašni putnik, mogao dobiti potpuno besplatan konak za se i za svoga konja, obično za tri dana, a imaret je kuhinja u kojoj se spremala hrana za siromahe, đake (softe) i službenike neke zadužbine, kao i za siromašne putnike. Ovakve ustanove osnivali su također bogati ljudi kao zadužbine. Za izdržavanje takvih ustanova zavještavali bi ili vakuf ili objekte koji nose prihod. Isprava (zakladnica), napisana povodom osnivanja zadužbina, zvaše se vakfija ili vakufnama, a legator vakif.

U zakladnici je određeno koliko dana može ostati putnik u musafirhاني, kako se ima hraniti itd. U toj je ispravi točno predviđeno koliko će se trošiti za brašno, žito, rižu, meso, maslo, med, so, drva, itd., a predviđen je i broj službenika koji će izvršavati odredbe zakladnice, kao i njihova plaća.

Svaka ovakva ustanova imala je po nekoliko soba, u kojima su putnici konačili, konjušnicu ili podrum za putničke konje, kuhinju ili mutvak, ambar za žito, pekaru i odunluk ili drvarnicu.

Ove ustanove zapazili su evropski putnici, koji su prolazili kroz naše zemlje i o svojim putovanjima ostavili dnevnike ili putopise. Oni ih ponekad nazivaju latinskim nazivom almonet⁴⁶ (gostinjac), a ponekad ih identificiraju s karavansarajima i kažu da se u njima ništa ne plaća. Oni naročito ističu kako u njima nalazi konak i Turčin i kršćanin i Jevrej. S tim ćemo se bolje upoznati u jednom od slijedećih poglavlja ove radnje, a ovdje ćemo navesti koji primjer iz tih putopisa.

U putopisu Andrije Wolfa i Levina Ryma o putovanju carskog poslanika Pavla Eitzinga u Carigrad 1583 stoji kako »u Sofiji ima lijep almonet tj. bolnica s gostionom; tu je svaki putnik sa svojim konjem dan i noć bez troška, dobije rižu, meso, pilav i njeku tjesteninu od šljiva; a konji svoju krmu, sve to se dijeli za volju Božiju«.⁴⁷

Ima zakladnica u kojima stoji izričito da su ovakve ustanove podignute samo za muslimansku sirotinju, n. pr. Isabegova zavija u Sarajevu. Musafirhane i imareta podizana su obično po mjestima uz važne drumove. Manjih musafirhana, zvanih musafirluk, bilo je i po selima, a bilo ih je

⁴⁶ Dr. P. Matković, Putovanja po balkanskom poluotoku XVI veka, Rad CXXIX, str. 30.

⁴⁷ Dr. P. Matković, Rad CXXIX, str. 30.

i uz samostane i manastire. I neki feudalc i imali su po svojim odžacima (kurijama) prostoriju, ahar, u kojoj je siromašni putnik mogao prenoćiti. Uz franjevačke samostane u Kreševu i Fojnici postojale su musafirhane u kojima su konačili putnici i kršćani i muslimani.

Konači. I siromašniji građani i seljaci brinuli su se za putnike namjernike. Po mahalama i selima sagradili bi o zajedničkom trošku malu zgradu, da u njoj putnik može prenoćiti, a hranu su davali kako bi na koga red u selu ili mahali došao. Do pedesetih godina prošlog stoljeća bila je jedna takva kuća u Sarajevu i zvala se čiftekonak, dakle sa dva odjeljenja: za muškarce i za žene, a stajala je u Kjučuk Kjatib mahali (danas ulica Nadmlini). Ovakva jedna ustanova održala se u Visokom do iza 1930 godine.

Ponekad su seljaci gradili u svome selu ovakvu zgradu da se riješe napasti putnika koji su kroz selo prolazili. Za ovo imamo i jednu potvrdu: »Stanovnici sela Ribnice (u tuzlanskom kraju) mole od vezira dozvolu da naprave kuću u kojoj će putnici konačiti, pošto se selo nalazi na ras-kršću, a u njemu hana nema, pa putnici dolaze u svako doba i nemajući gdje prenoćiti, uznemiruju ih, tražeći konak.« Molba upućena 17 džum. II. 1197 (20. V. 1783) g.⁴⁸

A sada da se malo bliže upoznamo s ovim ustanovama iz nekih zakladnica koje se odnose na te ustanove u Bosni i Hercegovini i da spomenemo neka mjesta u kojima su postojale.

Prvu musafirhanu (zavija) u Bosni i to u Sarajevu, osnovao je osnivač Sarajeva Gazi Isabeg Ishaković, nešto prije mjeseca februara 1462 g. Kako se iz njegove zakladnice vidi, ta se musafirhana sastojala od tri kuće, jedne staje, jednog ograđenog dvorišta i ostalog što je potrebno. To je sve onda stajalo u selu Brodču, danas Bentbaša. Za uzdržavanje ovih zadužbina uvakufio je lijep imetak, koji se sastojao od raznih objekata, među kojima je bio jedan veliki han i oko njega dućani, onda jedan hamam ili javna banja s posebnim vodovodom, dugim oko pola kilometra, itd.

Po zakladnici u ovoj su se musafirhani mogli zadržavati siromašni putnici muslimani 3 dana i za to vrijeme dobivati hranu. Oni će dobiti čorbu i hljeb.

Službenici ove musafirhane su:

š e j h (šejh-ul-imaret) čiju će plaću odrediti mutevelija,

k u h a r, s plaćom od 2 dirhema na dan i pola dirhema za hljeb,

v r a t a r, koji će otvarati i zatvarati vrata musafirhane, čuvati prostirku, svjetiljke i ostalo, kao i ono što je potrebno za spremanje jela; plaća mu je ista kao i kuharu,

jedan službenik koji će rediti pšenicu, dobivaće kao plaću jedan dirhem dnevno, čorbu izjutra i navečer i pola dirhema za hljeb,

m u t e m e d (čuvar magazina), ima istu plaću kao i predašnji službenik.

Za potrebe kuhinje i ostalih prostorija dnevno će se izdavati po 4 dirhema za drva.

⁴⁸ Arhiv M. E. Kadića u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu, broj 427. Ovo je selo bilo onda u zijamet u Mustafu-bega Dženetića iz Sarajeva.

Vrijedno je spomenuti da je zakladnicom određeno da se hrana koja preteče dijeli siromašnoj djeci u ovoj kasabi.⁴⁹

Original i prijevod Isabegove zakladnice priopćio je H. Šabanović u Prilozima Orijentalnog instituta (sv. II). On prevodi riječ zaviju kao tekija. Međutim to nije u ovom slučaju nikako točno. Iz samog teksta jasno se vidi da se ovdje radi o musafirhani, a ne o tekiji. Šejh, koji se u toj ispravi spominje, upravitelj je imareta i zavije i, kao i mutevelija, spada u red službenika zavije. Doduše ovdje ne piše da je šejh imareta, dok to izričito stoji u Gazi Husrevbegovoj zakladnici — šejh ul-imaret. — U Gazi Husrevbegovoj zakladnici spominje se musafirhana pokojnog Isabega. Sigurno se 1531 znalo, da li je to musafirhana ili tekija. Da je zavija isto što i musafirhana vidi se još jasnije i iz Sinanbegove zakladnice od 1582, o kojoj će biti govora niže.

Istu je ispravu preveo i Gliša Elezović prije Šabanovića. On posve dobro prevodi zaviju sa »stranoprijemnica«, a šejha u ovom slučaju tumači kao starješinu stranoprijemnice.⁵⁰

Vremenom se ova zavija znatno proširila i uz nju je nastala i tekija, svakako poslije 1531 g. Ove zadužbine opisuje 1660 godine Evlija Čelebija ovako: »Pokraj Miljacke nalazi se kao u rajskoj bašči na lijepu mjestu merlevijska tekija, simahana sa hodnicima i od 70—80 derviških i musafirskih sobica za divanhanom, imaretom, musafirhanom i kuhinjom.«⁵¹

Sve su ove zgrade propale u požaru od 1697, pa je kasnije obnovljena samo zgrada tekije koja danas stoji pod zaštitom države.

Oko 1500 godine sagradio je Skender paša uz svoju tekiju u današnjoj ulici Skenderiji musafirhanu i imaret. Već u XVII stoljeću nazivaše se ova tekija musafirskom tekijom. Po ovom zaključujemo, da su tada Skenderpašina tekija, musafirhana i imaret bili jedna cjelina. Opadanjem ovog vakufa nestalo je vremenom i imareta.

U nedostatku izvora o toj zadužbini nije mi moguće da se njome detaljnije zabavim. Znam samo to da je još 1889 godine ova tekija dobivala od vakufa po 300 forinti za potrebe musafirâ.⁵²

MUSAFIRHANA FRANJEVAČKOG SAMOSTANA U FOJNICI

(1513—1682)

Godine 1513 zatražili su franjevci ovog samostana, fra Frane Čečka i fra Matija, od sarajevskog emina Ibrahima, dozvolu da sagrađe musafirhanu u dvorištu samostana, što im je i dozvoljeno.⁵³ Godine 1564 iz-

⁴⁹ H. Šabanović, Dvije najstarije vakufname u Bosni, Prilozi za orijentalnu filologiju II (1951), str. 22 i 25.

⁵⁰ G. Elezović, Turski spomenici, knj. 1 sv. I., Beograd 1940, Izdanje Srpske Akademije nauka, str. 27—36.

⁵¹ S. Kemura, Iz Sejahatname Evlije Čelebije, Glasnik Z. M. XX (1909), str. 187.

⁵² Proračun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1889, Sarajevo, strana 160.

⁵³ Dr. J. Matasović, Fojnička regesta, Spomenik SKA 67, Sremski Karlovci 1927, broj 12.

data je dozvola za popravak te musafirhane.⁵⁴ Čini se da su neke subaše, spahije, patrijarsi, mitropoliti i drugi izrabljivali gostoprimstvo i tražili još od samostanaca novac, pa je na zahtjev fratara izdan ferman koncem zilhidžeta 994 (3. XII. 1585), kojim se to najstrožije zabranjuje.⁵⁵ Biće da ovaj ferman nisu poštovali gosti, pa je 1600 g. naročito bujruđijom zabranjeno muslimanima da se u ovu musafirhanu navraćaju.⁵⁶ Mora da je zgrada musafirhane bila dotrajala ili izgorjela, pa je 1614 izdana dozvola za gradnju musafirhane i peći.⁵⁷ O tome je izdao i kreševski kadija svoju odluku (hudžet).⁵⁸ Zgrada je bila duga 15, a široka ili udaljena od samostana 8 aršina.⁵⁹ Sva je prilika da je ova musafirhana bila dobro posjećivana, jer fratri nisu mogli vršiti poslugu i zatražili su da to vrše njihove dvije fratarsko-kmetovske kuće, a da za to budu oproštene od svih izvanrednih daća. Toj je molbi udovoljeno fermanom od 29 džum. I. 1029 (2. V. 1620).⁶⁰ Ferman je upućen fojničkom kadiji. Tu se među ostalim kaže: »Došli su ruhbani, koji stanuju u fojničkoj klisi, pred šerijatski sud, te zamolili, da se njihova želja čestitomu pastiru velikom sultanu odilami. Kad su ove zemlje zaposjednute mi smo se obvezali i stavili u ugovor — što nam primi veliki Lav Osvojitelj zemlje sultan Fatih — Mehmed (da ga Bog svemoguću svetim učini) — da ćemo uz samostan postaviti musafirhanu za putnike i za njihove jahalice, te ih potpuno posluživati, njima i njihovim životinjama hranu davati. No pošto smo mi sami, to u poslugi putnicima manjka i nedostaje. Stoga molimo čestitoga vladara našega sultana, da radi posluge uzmemo još i našu raju, koja stanuje u naše dvije kuće a na našoj zemlji koju je Veliki Lav kod okupacije u novi carski tefter upisao, da je to od starina naše dobro, pa da se u to ime rečenoj raji za tu poslugu sve dancije oproste. Svojom sam voljom toj želji udovoljio, te nalažem, da se u buduću od njih danak ne traži.«⁶¹ U istom smislu izdao je i bosanski vezir bujruđiju.⁶² I godine 1641 izdan je jedan ferman protiv zloupotrebe gostiju po franjevačkim musafirhanama.⁶³ Prije 1651 propala je ova musafirhana, pa je traženo da se obnovi. To se vidi iz jednog fermana od spomenute godine, u kome se kaže da fratre niko ne nagovara graditi musafirhanu, ako ju prije nisu držali.⁶⁴ Tri godine kasnije izdana je jedna divanska teskera kojom se zabranjuje gostima da u vrijeme pazara zahtijevaju od fratara konak u samostanu.⁶⁵ Ista je zabrana obnovljena 1658.⁶⁶ Godine 1668 izdao je fojnički kadija hudžet fratrima, u kome je uneseno svjedočanstvo fojničkih muslimana da fratri nisu u stanju izdržavati

⁵⁴ Dr. J. Matasović, o. c. 51

⁵⁵ Dr. J. Matasović, o. c. 125

⁵⁶ Dr. J. Matasović, o. c. 183

⁵⁷ Dr. J. Matasović, o. c. 231

⁵⁸ Dr. J. Matasović, o. c. 232

⁵⁹ Dr. J. Matasović, o. c. 258

⁶⁰ Dr. J. Matasović, o. c. 273

⁶¹ Dr. J. Matasović, o. c. 274

⁶² Dr. J. Matasović, o. c. 283

⁶³ Dr. J. Matasović, o. c. 408

⁶⁴ Dr. J. Matasović, o. c. 481

⁶⁵ Dr. J. Matasović, o. c. 495

⁶⁶ Dr. J. Matasović, o. c. 513

musafirhanu jer su bili prije 50 godina na pravdi oglobljeni, zbog čega su se razbjegli i petnaest godina da je bio samostan zatvoren, a musafirhana izgorila.⁶⁷ Kasnije je izdat i ferman da subaše ne sile fratre da otvaraju musafirhanu.⁶⁸ Neki su jeničari 1679 tražili da se ponovno sagradi musafirhana. Više muslimana posvjedočilo je da oni daju jelo i piće raji u Fojnici za musafire.⁶⁹ Kako je manastir bio prezadužen, izdao je fojnički kadija 1682 g. na zahtjev gvardijana dozvolu da samostan i musafirhanu može zatvoriti.⁷⁰ Ovo je zadnji poznati dokumenat u kome se spominje fojnička musafirhana.

I po samostanima u Kreševu, Sutjesci, Olovu i Srebrenici postojale su musafirhane o kojima nemamo pobližih podataka. Isto tako postajali su konaci po pravoslavnim manastirima u Ozrenu, Paprači, Lomnici, Tavnoj itd.

Musafirhana u Orlovićima. Jednu musafirhanu u selu Orlovićima na cesti Vlasenica—Zvornik osnovao je 1519 neki Hamza-dede. To je selo pripadalo nahiji Kušlat u kadiluku Srebrenica.

Iz originalnih berata, kao primjerice iz berata od 5 džemazul-ahira 1005 (24 januara 1597) vidi se da je Hamza dede uvakufio zemljište s košnicama, vinogradom, bašcom i njivama za izdržavanje musafirhane i tekije, a carskim fermanom je bilo oslobođeno od svih poreza i nameta, ali je ujedno određeno da on i njegovi potomci besplatno uslužuju i ugošćuju dolaznike i prolaznike.⁷¹ Na ovom posjedu, svakako u novije vrijeme, sadio se i duhan za potrebe musafirhane. Tek od 1925 počela je država i na ovome posjedu pobirati porez. Ta musafirhana postoji i danas i služi svojoj svrsi kao zadnja ustanova ove vrsti u Bosni i Hercegovini. Zbog toga ju je 1954 Zavod za zaštitu starina i prirodnih rijetkosti Bosne i Hercegovine stavio pod zaštitu.

Gazi Husrevbegova musafirhana osnovana je prije novembra 1531 g. Uz nju je bio i imaret. Obje te institucije nalazile su se na zapadnoj strani njegove džamije, a tu se i danas nalaze njihove zgrade. Musafirhana ovog vremena sastojala se od 4 sobe i jedne sofe na katu, a pod njima je bio podrum za vezivanje putničkih konja. Osim toga bila je tu u dvorištu kuhinja, pekara, ambar i ostale potrebne zgrade.

Tu se kuhalo jelo za sve službenike Gazi Husrevbegova vakufa osim mutevelije (upravitelja), kao i za putnike koji borave u musafirhani.

U toj su musafirhani mogli dobiti konak i hranu ljudi raznih staleža i ostati samo tri dana.

Po vakufnami ili zakladnici određeno je da se svako jutro i večer ima kuhati čorba; jutarnja će se praviti od jedne kile (jedna kila ili čila = 25 oka) lijepog pirinča (riže) s mesom, a večernja od pola čile učinjene pšenice, nadalje svako uoči petka imade se variti pilav od 3 čile finog pirinča i 9 oka masla, a uz to još zerde od 1 čile pirinča, 3 oke masla i 12 oka čistog meda.

⁶⁷ Dr. J. Matasović, o. c. 575

⁶⁸ Dr. J. Matasović, o. c. 612

⁶⁹ Dr. J. Matasović, o. c. 644

⁷⁰ Dr. J. Matasović, o. c. 678

⁷¹ Isprava u Orlovićima. Nešto podataka za ovu musafirhanu ustupio mi je Muhamed Hadžijahić, sada sudac u Gradačcu.

Za cijeli ramazan ima se praviti pilav od 3 čile pirinča i čorba od pšenice, a uz bajram, kao i uoči petka ima se praviti pilav i zerde. Svaki dan ima se mjesiti kruh od 96 oka čistog brašna, svaki kruh ima vagati po 100 drama. Čim putnik dode u musafirhanu, treba ga ponuditi medom i kruhom, kako je to običaj i u drugim musafirhanama.

U vakfiji je točno određeno koliko se ima dnevno na što trošiti, ali svaka se stavka može prema potrebi prekoračiti, a i uštedjeti. Uz to je još određen ogrjev za musafirhanu zimi i sve što je potrebno za kuhinju.⁷²

Poslije okupacije tj. 1886 iz nepoznatih razloga po nalogu onovremene austrijske uprave, zatvorena je musafirhana u kojoj je putnik nalazio konak preko 300 godina, dok je imaret radio sve do 1942 godine. Po njemu se zove i okolni dio čaršije »Predimaretom«.

U posljednje doba bila je musafirhana gdje su danas kancelarije prehrambenog poduzeća »Sutjeska«.

Sve ove zgrade izgorjele su do temelja 1697 i prošlo je više decenija, a uprava ovog vakufa nije ih bila u stanju podići. I za cijelo to vrijeme (do iza 1740) nisu vakufski službenici dobivali iz imareta hranu, kako to propisuje vakfija, kao što nije ni siromašni putnik ovdje nalazio besplatnog konaka.

I u kasnijim požarima stradale su te zgrade, naročito 1831, 1842, 1852 i 1879, ali su svaki put u vrlo kratkom roku popravljane. Godine 1831 uništio je plamen sve zgrade do temelja. Prema hudžetu od 23 safera 1248 (22. VI. 1832) trebalo je za obnovu samog imareta 3.283 i 1/2 groša. Zamjenik malodobnog mutevelije Ahmed Munib ef. Glodo sagrađio je prije 1836 imaret, musafirhanu i privremeno hanikah na ovom mjestu i potrošio za to 39.740 groša⁷⁴. Kasniji popravci imareta bili su neznatniji. Naravno, svaki put iza požara bili su imaret i musafirhana zatvoreni na kraće vrijeme. I za vrijeme Prvog svjetskog rata i poratnih prilika, baš kad su bili najpotrebniji, pet godina nisu radili (1915–1920).

Pored mutevelije ukupnog vakufa, na čelu je imareta i musafirhane šejh-ul-imaret s dnevnom plaćom od 8 drama. Pred njega je u imaretu, prema vakfiji, zaposleno još 18 službenika i to:

V e k i l h a r č (ekonom), dnevna plaća 4 drama, z a b i t i k i l a r (magaziner), plaća 4 drama, h a f i z i a m b a r (čuvar žitnice), plaća 3 drama, č i n j a r p š e n i c e, plaća 1 dram, m l i n a r, plaća 2 drama, 2 k u h a r a, plaća po 3 drama, 2 p e k a r a, plaća po 3 drama, njihovi š e g r t i, plaća po 1 dram, s u d o p e r, plaća 2 drama, donosilac mesa, plaća 1 dram, 2 n a k i b a, plaća po 2 drama, 2 p o m e t a č a, plaća po 2 drama, poslužitelj u konjušnici, plaća 2 drama, čistilac zahoda, plaća 1 dram.

Vratar, koji jutrom otvara, a večerom zatvara imaret ima dnevno 2 drama.⁷⁵

Što su Gazi Husrevbegove zadužbine za Sarajevo, to su Hadži Mehmedbegove (Karadobzbegove) za Mostar. Između 1557 i 1570 godine sa-

⁷² Dr. Ć. Truhelka, Gazi Husrevbeg, Glasnik Z. M. XXIV (1912), str. 180–183.

⁷³ Sidžil 71 str. 32. u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu.

⁷⁴ Sidžil 75 str. 33–37. u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu.

⁷⁵ Gazi Husrevbegova spomenica, Sarajevo 1932, str. 59–63.

gradio je on više raznih zgrada u dobrotvorne svrhe, a među njima jednu musafirhanu s imaretom.

Iz zakladnice saznajemo o ovim dvjema ustanovama ovo:

Za hljebe i kuhanje odredio je vakif

kuharu i pekaru dnevno	3	dirhema
šejhul-imaretu	2	„
ferašu (pometaču)	1	„
za hljeb u imaretu dnevno	8	„
za meso	8	„
za pirinač	3	„
za pšenicu i čorbu	2	„
za med	1	„
za so i drva	1 ^{1/2}	„
za rasvjetu i hasure u džamiji i imaretu	3	„

Musafir, gost, mogao je ostati u musafirhani tri dana i tri noći, gdje je imao pravo na besplatnu punu opskrbu, nakon čega mu se oduzima pravo na besplatnu hranu, a na konaku je mogao i nadalje ostati. Ako preteče hrane, a musafira nema, ostatak neka se podijeli sirotinji.⁷⁰

Zgrada Karadozbebove musafirhane i imareta stajala je u neposrednoj blizini njegove džamije, gdje je kasnije podignut novi mekteb istoga vakifa (danas ulica Braće Fejića).

Jednu musafirhanu, ili kako je zakladnica zove zaviju, podigao je u Čajniču veliki dobrotvor ove kasabe Sinan beg, sandžak hercegovački. Njegova žena imenom Šemse kaduna, također legatorka, bila je sestra velikog vezira Mehmed paše Sokolovića.

Iz zakladnice napisane sredinom džum. I. 990 (7. VI. 1582) saznajemo o toj zaviji ovo: Sinanbeg zavještava zaviju od dvije tabhane (sobe) na gornjem spratu, a dole podrum, kuhinju, magazin, pekaru, ambar i druge prostorije. Zavija se namjenjuje za otsjedanje i konačenje putnika, prehranu sirotinje, bogalja i bijednika. Postaviće se jedan podesan službenik za upravnika (starješinu) i ekonom ove zavije s dnevnicom od 3 akče. On će za vrijeme dijeljenja jela prisustvovati u kuhinji i nadgledati jelo, te čuvati materijal koji je smješten u magazinu. Svaki primitak i izdatak iz magazina vršiće se sa znanjem mutevelije i čatiba (pisara).

U kuhinji zavije postaviće se s dnevnicom od 2 akče jedan dobar i vješt kuhar, koji znađe kuhati i praviti ukusna jela.

Također će se postaviti jedan pekar s 3 akče dnevno, koji će u pekari zavije peći hljeb i koji zna mjeru u hamuru, kvasu i soli za fodule (vrsta hljeba).

Postaviće se i jedan feraš u zaviji, koji će svaki dan čistiti i mesti sobe (hudžerat) i podrum. S njegovim znanjem primaće se putnici na konak i hrana dijeliti. Dočekivaće se i paziti putnici prema njihovu položaju. Na ime plaće imaće feraš dnevno dvije i po akče.

⁷⁰ A. Nametak, Karadozbeg i njegovo doba, Sarajevo 1933, str. 12 i 13.

Za potrebe zavije nabaviće se pravovremeno pšenica i sasučće se u ambar. Svaki će se dan izdavati po 12 akči i uzeti za to maslo za fodule, od kojih će svaka vagati po 100 drama.

Dnevno će se trošiti pšenice u vrijednosti od 6 akči za varenje čorbe, a i za to će se pšenica nabaviti pravovremeno.

Za j a h n i j u u čorbi neka se svaki dan uzima za 8 akči mesa, a kad ovog ne bude, onda će se za tu sumu uzimati maslo i trošiti u čorbu.

Uoči petka kuhaće se pirinčev pilav i čorba od pšenice »biša«, a za svako od tih jela izdavaće se dnevno po 4 akče, dok će se za maslo za pilav izdavati dnevno po 2 akče. Pirinač i maslo za ta jela imaju se nabaviti pravovremeno.

Dnevno će se izdavati po jedna akča za med, koji će se davati onim putnicima koji u zaviju prispiju iza ičindiye i ne prispiju dijeljenju čorbe.

Dnevno će se izdavati 1 akča za so za čorbu, te za svijećće za putnike u toj zaviji.

Uredena pšenica nosićće se u mlin na meljavu i vraćati do pekare u zaviji, a za to će se trošiti dnevno $1\frac{1}{2}$ akče. Za to će se brinuti spomenuti feraš zavije.

Trošićće se dnevno $1\frac{1}{2}$ akče na ime ujma (ušur) za meljavu.

Za nabavku drva za pekaru i zaviju, koja se imaju na vrijeme pribaviti, izdavaće se dnevno $2\frac{1}{2}$ akče.⁷⁷

Ovu je zadužbinu zabilježio u svoj putopis uz ostale znamenitosti Čajnića poznati nam putopisac Evlija Čelebija na svom drugom putovanju godine 1664.⁷⁸

Na početku prošlog stoljećća nestalo je ove dobrotvorne ustanove zbog opadanja njena vakufa, ali se o njoj u Čajniću pripovijedalo još prvih godina XX stoljećća.

Jednu veliku musafirhanu na Glasincu spominje Evlija Čelebija. To je Šahin pašin odžak, u kome je također putnik nalazio uvijek besplatan konak i hranu za se i za svoga konja. Osim te musafirhane spominje Evlija i drugu, također na Glasincu u Hadži Pelterbegovu (sigurno pogrešno – mjesto Baltabegovu) odžaku; onda jednu u Donjem Skopju, danas Donji Vakuf; Kjafi efendijinu u Pruscu i Ferhat pašinu u Banjoj Luci.⁷⁹

Osim toga Evlija spominje još dva imareta u Foči: jedno je sultana Bajazida II, a drugo je stajalo uz džamiju Aladžu.⁸⁰ Prvo je nastalo između 1481 i 1512, a drugo sredinom XVI stoljećća. O daljoj njihovoj sudbini nije mi ništa poznato. U istom mjestu postojala je uz tekiju i jedna musafirhana, koja je prestala služiti svojoj svrsi odmah nakon završetka Prvog svjetskog rata.

U Nevesinju je 1664 godine postojao jedan imaret istog sultana. U odžaku Rustembega Čengićća na Zagorju bio je jedan gostinjac.⁸¹

Godine 1759 ili 1760 osnovao je jednu musafirhanu u Travniku Hadži Mehmed paša Kukavica, koja je propala u velikom požaru od 1856. g.

⁷⁷ Original zakladnice u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, broj 184; Regest Alije Bejtića u rukopisu.

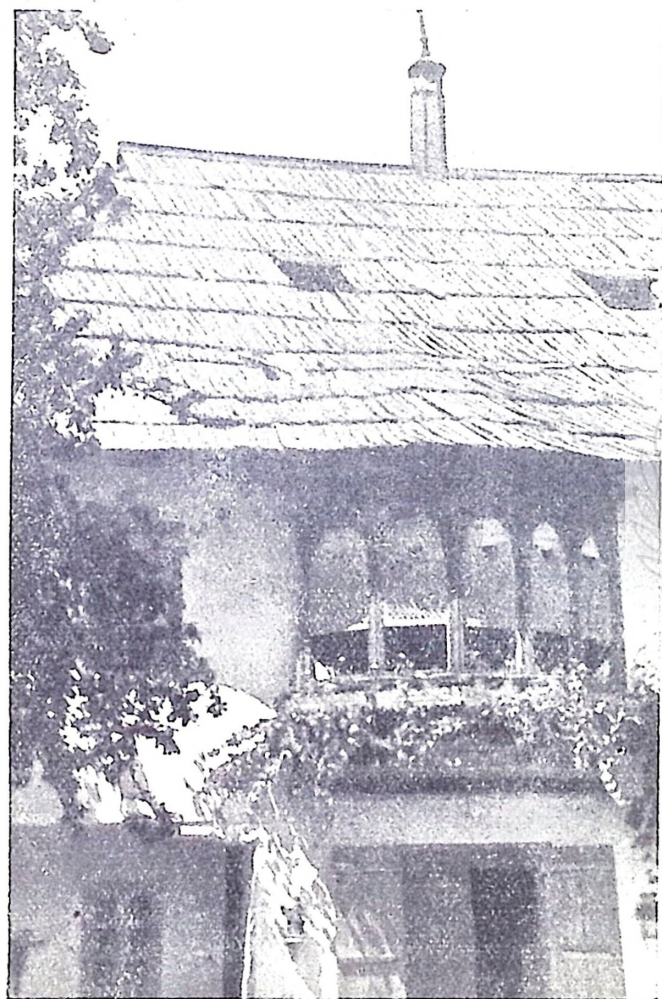
⁷⁸ S. Kemura, o. c. 308

⁷⁹ S. Kemura, o. c. 184, 194, 195 i 295.

⁸⁰ S. Kemura, o. c. 312.

⁸¹ S. Kemura, o. c. 314 i 315.

Osim Kukavičine musafrihane bilo je u Travniku po kućama imućnijih ljudi do 40 konačišta, a oko 1900 g. spao je njihov broj na 17. Zadnja musafirhana u Travniku koju su izdržavali Teskeredžići prestala je raditi iza 1918 g. Po broju ovih ustanova Travnik je bio prvo mjesto u Bosni i Hercegovini.

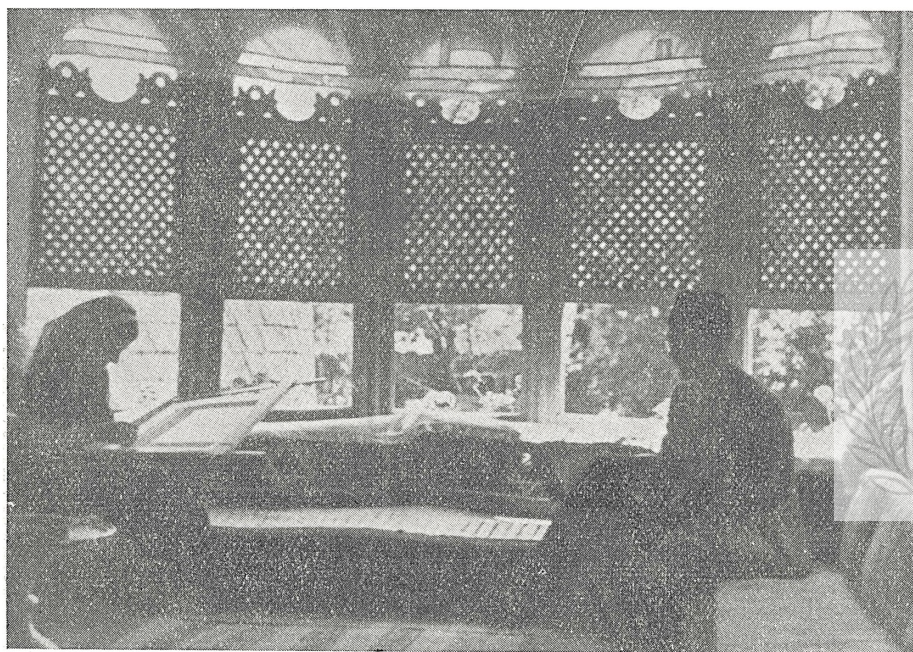
3. Salihagića kuća — musafirhana u Fojnici (sa musafirskim znakom na krovu)

Porodica Kadić u Kulen Vakufu imala je otvorenu musafirhanu kojih sto godina, a u njoj su nalazili konak putnici još koju godinu nakon okupacije od 1878 g. Oko pedeset godina konačili su siromašni putnici

bez ograničenog vremena i dobivali hranu u Džinića i Husedžinovića u Banjoj Luci. Obje ove musafhirane prestale su raditi 1918 g.

Preko 100 g. držali su musafirhanu u Fojnici Salihagići. I danas na krovu te zgrade stoji znak po kome je putnik znao da je tu otvoren kонаk. Taj znak izgleda kao drvena munara, a nalazi se na sredini vrha krova. Objekat je kao tipična zgrada ove vrste stavljen pod zaštitu države (slika 3 i 4).

Osim ovdje navedenih musafirhana bilo je i drugih manjih, po raznim mjestima Bosne i Hercegovine.

4. Divanhana u Salihagića kući u Fojnici

Kako je već rečeno, ovoj instituciji je domovina na Orijentu. Prvi imaret s musafirhanom u državi Osmanovića osnovao je 1336 u Izniku sultan Orhan. Za njim se povedoše njegovi nasljednici i drugi imućni ljudi. U carigradskim imaretima XVIII stoljeća prehranjivalo se dnevno preko 30.000 osoba.

Kod Arapa ova je institucija još starija. Prvi imareti osnovani su u Egiptu sredinom VII stoljeća, tj. prvih godina nakon što su Arapi zauzeli ovu zemlju. I danas ima imareta u toj zemlji.

Još prije pojave ove humane institucije u islamskom svijetu postajale su u biti slične institucije u Bizantu, a zvali se ksenodohije i pandohije.

Ksenodohion je kuća u koju su se primali strani gosti. Ovim grčkim nazivom nazivlje 1554 godine Busbeck imaret s musafirhanom i prema tome ih identifikuje s ksenodohijama.⁸²

Pandohije zvahu se svratišta za putnike i hodočasnike kod velikih crkava na Orijentu. Već u VI stoljeću bilo je vrlo velikih zgrada u Siriji, podignutih u tu svrhu.⁸³

⁸² A. G. Busbequii Itinera Constantinopolitanum et Amsasianum, Antverpiae, 1581, str. 31.

⁸³ Dr. Č. Truhelka, Starokršćanska arheologija, Zagreb 1931, str. 80; Clossarium od Du Cange-a tumači ove izraze ovako: *Xenodochium*, id est, Locus venerabilis in quo peregrini suscipiuntur, in lib. 2 Capitul. cap. 29, a *Sandochum*, ut Pandochium ni fallor, Hospitium publicum .Charta ann. 1310 in Reg. 46 Chartoph. reg. ch. 178.B confrontatur (casale) ex parte una honore Bernardi de Mealho, et ex alia cum Pandocho communi.

III HAN U PUTOPISIMA STRANIH I DOMAĆIH PUTNIKA KROZ BOSNU I HERCEGOVINU

Od 1499 do 1874 proputovalo je više stranih i naših putnika koji su o svome putu vodili dnevnike ili su napisali putopise. U tim spisima ima dragocjenih podataka za historičara, geografa, etnografa itd. U njima se nađe po koji zanimljiv podatak i o našim hanovima. Za povijest hanova ovi su dnevnici i putopisi izvori prvog reda. U jednom od tih putopisa, i to u drugom po redu, ima i crtež jednog karavansaraja. I to je najstarija slika hana iz turskog perioda bosanske prošlosti, a nastala je 1530 godine. Drugi crtež jednog hana kod Visokog potječe iz 1697 g., iz vremena prodora princa Savojskog u Bosnu.

Te dnevnike pisali su mahom učeni ljudi, pripadnici raznih naroda. Od njih je po jedan Slovenac i Turčin, a ostali su Nijemci, Talijani, Francuzi i Hrvati. Svi su oni pisali svojim materinskim jezikom osim Slovenca Benedikta Kuripešića i Hrvata Božića koji su se služili njemačkim jezikom, K. D. Scheppera i Bartolomea Kašića, koji su pisali latinski, te Frana Butrišića, Atanasija Georgicea i Marojice Kaboge, koji su pisali talijanski.

Skoro svi ti dnevnici i putopisi stranih ljudi kod nas su i prevedeni. Obradom su se bavili dr. Petar Matković (1830 — 1898), profesor geografije i statistike na zagrebačkom sveučilištu, i dr. Mihajlo Dinić, profesor beogradskog univerziteta, a prevodili su ih dr. Č. Truhelka, Vjekoslav Jelavić, Dimitrije Čohadžić, Jovan Radonić, Sejfudin Kemura, Hazim Šabanović i Đorđe Pejanović.

Ovdje navodim 27 putopisa koje sam u ovu svrhu pregledao, bilo u originalu, bilo u obradi Matkovića i Dinića i dva, koja sam uzeo iz dosadašnje literature. Osim imena pisaca i naslova putopisa navodim godinu njihova puta i pravac kojim su putovali kroz Bosnu i ponegdje Srbiju i Makedoniju.

Svi su strani putnici i dva naša putovali u Carigrad s raznim poslanstvima svojih vlada, koja su išla u diplomatskom poslu na Portu. Droljić je putovao u Carigrad kao izaslanik franjevačke provincije Bosne Argentine, a Jukić kao prognanik. Turski putopisac Evlija Čelebija prošao je Bosnom kao poslanik Porte, a Butrišić i Zvane Divnić u kliški sandžak. Atanasije Georgiceo putovao je od Budima do Banje Luke (1626). Zastavnik Božić obišao je veći dio Bosne kao uhoda (1785 g.). Matija Mažuranić (1817 — 1881), Ivan Kukuljević Sakcinski (1816 — 1889) i Mihovil Pavlinović (1831 — 1887) putovali su Bosnom u želji da je vide.

Evo tih putnika i njihovih djela:

Prvi putnik, što se zna, koji je 1499 prošao manjim dijelom našeg teritorija i ostavio dnevnik, bio je Ritter Harf. On je proputovao od Novog Pazara preko Prijepolja, pa kroz Grotzei (Foča?), Crnicu (Cernicu) u Novi (Trebinje?) pa u Ston.⁸⁴

2. Benedict Kuripeschitz: Itinerarium, Wegrayss Kün. May. potschafft gen Constantinopel zu dem Türkischen Keiser Soleyman. Anno XXX — MDXXXI.⁸⁵

Možda istodobni tekst gornjeg putopisa izdala je 1910 u Innsbrucku Eleonora grofica Lamberg Schwarzenberg.⁸⁶

Kuripešić je putovao kao pratilac Josipa Lamberga i Nikole Jurišića, poslanika kralja Ferdinanda I sultanu Sulejmanu godine 1530. Poslanstvo je krenulo iz Ljubljane. Granicu onovremenog bosanskog sandžaka prešlo je u blizini Kamengrada i putovalo je preko Ključa, Sokola u Plivi, Gerzova, Babindola, Prusca, Krušnice, Rakovice, Kovača, Sarajeva, Mokrog, Gračanice, Rogatice, Višegrada, Priboja, Nove Varoši, Sjenice i Novog Pazara u Mitrovicu i dalje. Na cijelom putu spominje Kuripešić samo karavansaraj pred Višegradom i donosi mu crtež.

U prijevodu Đ. Pejanovića izdala je Kuripešićev putopis »Svjetlost« 1950 g. pod naslovom: »Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530 god.«

3. Isti kralj opremio je istom sultanu krajem 1531 g. novo poslanstvo, u kome je bio i opet Josip Lamberg, a mjesto Jurišića išao je Leonardo Nogarola. Putopis od nepoznatog pisca nosi naslov: Wegraysz Keyserlicher Maiestät Legation im 32 Jahr zu dem Türcken geschicht, wie und was gestalt sie hinein und widerumb herauss komen ist warhafftiglich. von denen die mit und bey gewest in schrifft verfasset.

Ovaj je putopis, kaže dr. P. Matković, općenit i zaostaje u svakom pogledu za Kuripešićevim i odnosi se prema njemu kao što se odnose putopisi XII stoljeća prema onima iz XVI.⁸⁷ I ovo je poslanstvo udarilo na Kamengrad i skoro istim putem prošlo kroz Bosnu do iza Novog Pazara, a udarili su kroz Jezero, Jajce i Visoko. U Vrhbosni (Sarajevo) prenoćilo je u karavansaraju u kome prenaćaju samo poslanstva. U Novom Pazaru nastanili su se u lijepom karavansaraju. Odavde su prešli Ibar i preko Toplice stigli u Niš.⁸⁸

⁸⁴ P. Matković: Putovanja po Balkanskom poluotoku za srednjega vijeka, Rad knjiga XLII, Zagreb 1878, str. 182., Vidi i E. Richter, Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine, Gl. Z. M. XVII (1905), str. 266.

⁸⁵ Mjesto štampanja na ovoj knjizi nije označeno, ali se zna da je štampana u Augsburgu kod tiskara Heinricha Steinera (Dr. A. Schneider, Najstarije slike hrvatskih utvrđenih gradova u Bosni, Hrvatsko kolo XXIV (1943), str. 113.)

⁸⁶ Benedict Curipeschitz, Itinerarium der Botschaftsreise des Josef von Lamberg und Niclas Jurischitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Konstantinopel 1530.

⁸⁷ Dr. P. Matković, Putovanja po balkanskom poluotoku XVI vijeka, Rad LVI, str. 197.

⁸⁸ Ovaj i Kuripešićev putopis pomiješao je E. Richter tako, da oba smatra kao jedan putopis. Isp. E. Richter, Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine, Glasnik Z. M. XII (1905), str. 267.

Taj je putopis štampao Gévaj u prvoj svesci svog poznatog djela *Urkunden und Aktenstücke* (Wien 1878).

4. Godine 1533 prošlo je treće austrijsko poslanstvo kroz Bosnu. O povratku njegovu iz Carigrada očuvao se putopis iz pera Kornelija Duplicia Scheppera, carskog savjetnika i tajnika, a uz to vješta diplomate. Iz Niša putovalo je poslanstvo kroz Toplicu, pa preko Kopanika i Ibra u Novi Pazar, a odavle kroz Sjenicu, Prijepolje, Plevlja, Brahu u Foču. Ovdje su skrenuli s poznatog dubrovačkog drumu i pošli preko Zagorja, Morina, hercegovačkog Novog Pazara (Nevesinje) i spustilo se pokraj Počitelja te prešav Bregavu stiglo u Gabelu.⁸⁹ U putopisu se ne spominju hanovi.

Putopis je pisan latinski, a izdan je u ediciji belgijske akademije: *Memoires de l'akademie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*. Tome XXX. Bruxelles 1856, pod naslovom: *Missions diplomatiques de Corneille Duplicius de Schepper dit sceperus*, (de 1523 – 55), u redakciji M. le Bon de Saint Genois & G. A. Yssel de Schepper. (Rad LXII. str. 47)

5. Godine 1534 pošlo je jedno poslanstvo iz Mletaka u Carigrad. Išlo je poznatim dubrovačkim drumom, koji smo već u uvodu spomenuli. Poslanika je pratio Benedetto Ramberti, čovjek vrlo učen i opisao točno put od Mletaka do Carigrada u knjizi: *Libri tre delle cose del Turchi*. Djelo je više puta štampano, prvi put 1539 g. U tome se putopisu spominje veliki karavansaraj u Bileći, a stajao je uz carinarnicu.

Godine 1574 prošla su dva francuska putnika od Dubrovnika do Niša istim drumom i o tome putu napisali su kratke putopise. Jedan od te dvojice bio je

6. Jean Chesneau u društvu s francuskim poslanikom Armontom, u svojstvu tajnika. Njegov putopis se zove: *Voyage de Paris en Constantinople, celuy de Perse, avec le camp du grand Turc, avec la description des choses plus notables et remarquables, de dits leiu, fai par noble Jehan Chesneau, et par lui mis et redige par escrit*, a drugi,

7. Jaques Gassot, kurir Henrika II, opremljen poslaniku u Carigrad, a putopisu je naslov: *Le discours du voyage de Venise a Constantinople, contenant la querele du grand Seigneur contre le Sophi: avec elegante description de plusieurs lieux, villes etc.* Paris 1550.

Iako su ovi putnici prenoćivali u pojedinim mjestima na tom putu, ne spominju nigdje svojih konačišta. Ali u njihovim putopisima ima ipak drugih zanimljivih podataka, kao primjerice o Foči i o službi derben-džija.

8. Drugi mletački putopisac jest Katarin Zeno. Putovao je iz Mletaka u Carigrad 1550 g. Išao je od Splita preko Sinja, Prologa, Livna, Kupresa, Biograda (Prusca) i kod Fenerlika prešao je preko Vrbasa i odavde do Sarajeva, spominjući Kiseljak i Blažuj. U Sarajevu, kaže, ima mnogo lijepih karavansaraja. Iz Sarajeva udario je ispod Hodidjeda,

⁸⁹ Schepper naziva Bregavu *Vidmareca*, a ova se rječica onda zvala *Vidoštica*. (Dr. Č. Truhelka, Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive, Sarajevo 1911, str. 224), što Matkoviću onda nije bilo poznato (Rad LXII, str.64).

pa preko Prače, Goražda i Čajniča u Pljevlja i izbio na stari dubrovački drum.

Na povratku Zeno je krenuo iz Sjenice preko Priboja, Dobruna, Višegrada, Rogatice i odavde izbio u Praču, dakle na put kojim je prije prošao. Od Prače putovao je uglavnom istim putem do Splita. Zenov putopis koji nosi naslov: *Descriptione del viazo de Constantinopoli 1500 de ser Catharin Zen*, ambasador straordinario a sultan Soliman, e suo ritorno objavio je dr. P. Matković u X knjizi *Starina Jug. Akademije*, a raspravio ga je, kao i sve do sada navedene putopise osim Gassotova, u *Radu Jugoslav. Akademije*.⁹⁰

Iz druge polovine XVI stoljeća imamo još dva francuska putopisa u kojima je opisan dubrovački drum. God. 1573 prošao je ovuda

9. Filip Difren Kanej. Njegov je putopis: *Le voyage du Levant*, a slijedeće godine prošao je

10. Pierre Lescalopier. Njegov putopis nosi naslov: *Le voyage de Pierre Lescalopier »Parisien« de Venis à Constantinople*, l' an 1574.

Oba putopisca bili su dobro obrazovani, a u njihovim putopisima, pored drugoga, nalazimo dobrih podataka o hanovima.⁹¹

11. Po nalogu Alvizia Grimania, providura Dalmacije, krenuli su u martu 1574 u Livno Šibenčanin Frane Butrišić i Zvane Divnić da svrše neke državne poslove kod Livanjskog (kliškog) sandžaka Alibega Čuče Arnauta⁹² i, kako ga nisu našli u Livnu, produžili su put do Privora, gdje se sandžak nalazio. Oni su prošli s pratnjom od 16 konja jedan dio kliškog sandžaka (Livno, Prozor, Privor, Gračanicu, Veselu Sražu, Prusac, Kupres, Šuicu, Crni Lug i Drniš) i opisali to putovanje. Putopis je kratak, napisan talijanski, a u njemu se spominje nekoliko karavansaraja. Pred drugim putopisima ima tu prednost što su zabilježeni izdaci za sijeno, hljeb, vino itd. Ovaj je putopis objavio Dr. Franjo Rački u XIV knjizi *Starina Jugoslav. akademije*.⁹³

12. Kako nemam pri ruci Alberijeve *»Relazioni«*, navodim iz jednog izvještaja ono što se odnosi na karavansaraje po jednom članku dra Riste Jeremića.

»Putopisac mletačkog poslanika Pavla Kontarina, 1581, govori o karavansarajima na trgovačkom putu Dubrovnik — Niš: u Trebinju, Bileći, Trnovici, Tjentištu, Trnovoj Luci, pa u jednom nepoznatom selu između Čajniča i Pljevalja, zatim u Pljevljima, Prijepolju, Mileševu na Raškoj u Novom Pazaru. Za bilečki karavansaraj kaže da nije onako lijep

⁹⁰ Rad LVI, str. 141—196, 196—231; LXII, str. 45—67; LVI str. 203—232; LXII str. 67—87, 87—126.

Cassotov putopis obradio je M. J. Dinić u *Godišnjici N. Čupića XLIX (1940)*, str. 86—90 (ćir.)

⁹¹ Ove je putopise iscrpno prikazao M. J. Dinić u radnji *Tri francuska putopisca XVI veka o našim zemljama*, *Godišnjica N. Čupića XLIX (1940)*, str. 90—118 (ćir.)

⁹² U djelomičnom popisu kliških sandžakbega kod Bašagića nema Alibega. Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463—1850) Sarajevo, 1900, str. 185 i 186.

⁹³ F. Rački, *Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskoga pašaluka*, Zagreb 1882, str. 191—195.

kao Trebinjski, u Trnovici su, veli, bila dva neznatna sagrađena na trošak sultanov, za konačište u Tjentištima piše da je vrlo veliko i ugledno, a za prijevoljsko da je veliko.⁹⁴

13. Iz XVII stoljeća imamo još tri francuska opisa dubrovačkog drumma. Iz jednog od ta tri putopisa objavio je onaj dio koji se odnosi na ovaj drum od Dubrovnika do Prokuplja Vjekoslav Jelavić u originalu i prijevodu, a napisao ga je Lefevre, tajnik baruna Sancy, francuskog polklisara.⁹⁵

Poslanstvo je putovalo 1611 godine. I u tom putopisu ima vrijednih podataka za kulturnu historiju, pa i o našoj temi.

Taj putopis nije prije izdan. Ne zna se gdje je originalni rukopis, a jedna kopija se nalazi u pariškoj Narodnoj biblioteci. Ta kopija nosi naslov: *Le Voyage de Mons. de Sancy, Ambassadeur pour le Roy en leuant, fait par terre depuis Raguse insques à Constantinople l'an 1611.*

14. Bartolomeo Kašić, isusovac, dobro poznat kao misionar, proputovao je jedan dio Bosne, Srbije, Srijem i Slavoniju. U novembru 1612 uputio se iz Dubrovnika sa 14 trgovaca do Beograda. Oni su prošli preko Gacka, Badora, Tjentišta, Foče, Rogatice, Podžepe, (Podžepe), Srebrenice i Valjeva u Beograd. Odavle je krenuo Kašić s još jednim druhom preko Sr. Mitrovice, Morovića, Nijemaca, Vukovara u Osijek.

Na svom putu prenoćio je u karavansarajima, koje on zove karvesarium, u Bahori, Tjentištu, Brodu kod Foče, Rogatici, pod Valjevom, u Mitrovici, Moroviću i Vukovaru.⁹⁶

15. Dvanaest godina kasnije (1624) prošao je od Splita, preko Sarajeva, Mokrog, Romanije i Srebrenice Francuz De Gedoy, u čijem dnevniku ima također vijesti o karavansarajima. Taj je dnevnik štampan u Parizu tek 1909 g. i nosi naslov: *Journal el correspondance de Gedoy «Le Turc» Consul de France à Alep (1623 — 1625).* Onaj dio dnevnika, što se odnosi na Sarajevo i Bosnu, preveo je dr. Milenko Vesnić.⁹⁷

16. Godine 1626 prošao je Bosnom Splitsanin Atanasije Georgiceo kao izaslanik cara Ferdinanda II u jednoj diplomatskoj misiji. U trećem dijelu svoga izvještaja što ga je podnio spomenutom caru ima i opis puta od Budima, preko Mohača, Osijeka, Đakova, Broda, Dubočca na ušće Vrbasa i odavle u Banju Luku. I tu ima spomena karavansarajima. Ovaj je izvještaj nosio naslov: *Relatione data all' Imperatore dal sign. Athanasio Georgiceo del viaggio fatto in Bosna l'anno 1626,* a objavio ga je fra Mijo Batinić.⁹⁸

17 i 18. Druga dva Francuza: Quiclet i Poulet prošli su 1658 od Dubrovnika preko Trebinja i Sarajeva do Rače. Oba putopisa, ukoliko

⁹⁴ Dr. R. Jeremić, *Konačišta i sirotinjske kuhinje u prošlosti Balkana*, Gajret XIX (1938), str. 78 i 79 (ćir.)

⁹⁵ V. Jelavić, *Kratki francuski putopis kroz Hercegovinu i novo-pazarski sandžak iz godine 1611*, Glasnik Z. M. XIX (1907), str. 471—482. (ćir.)

⁹⁶ Dr. F. M., *Dva savremena izvještaja o Bosni iz prve polovine XVII. stoljeća*, Glasnik Z. M. XVI (1904).

⁹⁷ *Jedan Francuz u Sarajevu 1624 godine*, Bosanska Vila XXV 1910, str. 58—60.

⁹⁸ Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti, *Starine Jugoslav. Akademije XVII* (1885), str. 129—136.

se odnose na Dubrovnik i Bosnu, objavljena su u Glasniku Zem. muzeja u francuskom originalu i prijevodu. Prvi je objavio dr. Č. Truhelka po štampanom djelu: *Les voyages des M. Quiclet à Constantinople par terre. Enrichis d'annotations par le sieur P. M. L. — A paris, chez Iean Promé, proche le geand Portail des Augustins du grand Conuent au bon Pasteur. — M. DC. LXIV. avec privilege*«, a drugi V. Jelavić iz djela: »Nouvelles Relations de Levant, qui contiennent plusieurs remarques fort curieuses, non encore observées, touclant la Religion, les moeurs et la politique de divers peuples. — Avec un discours sur le Commerce des Anglois et des Hollandois Paris chez Lovys Billaine au second Pilier de la Grand Salle du Palais MDCLXII avec privilege.«⁹⁹

Ti putopisci imaju naročitu važnost jer opisuju dosad u većini nepoznati put.

19. Sve putopise nadmašio je u svakom pogledu putopis — sejahatnama Evlije Čelebije (Evlija Čelebi sejahatnamesi). Dva puta 1659 i 1664, proputovao je Bosnom i Hercegovinom takoreći uzduž i poprijeko. Evlija je prošao svu onovremenu tursku carevinu, koja se sterala na tri kontinenta, kao i neke druge zemlje. Njegova putovanja po našim zemljama opisana su u V i VI svesku njegova putopisa, štampana u Carigradu.¹⁰⁰

Evlija spominje na više mjesta hanove, ali ih potanje ne opisuje.

20. Marin Marojica Kaboga putovao je 1706 godine u Carigrad kao izvanredni poslanik Republike sv. Vlahi. I on je ocrtao svoj put talijanskim jezikom, a izdao ga je dr. Lujo Vojnović po originalnom rukopisu, najprije u XXXIV sv. »Spomenika« Srpske Akademije i kasnije u posebnoj knjizi s prijevodom štampanim u Dubrovniku 1900 godine.¹⁰¹

Kaboga je putovao preko Ljubinja, Dabra, Nevesinja, Morina, Uloga, Zagorja, Foče, Čajniča, Pljevalja, Novog Pazara, Banjske, Vučitrna i dalje preko Skoplja u Carigrad. Kako je u to doba u nekim mjestima harala kuga, Kaboga je zbog toga prenoćivao pod šatorom koji je nosio sobom, a u hanu je tražio konak u onim mjestima gdje nije harala kuga.

21. Godine 1785 proputovao je veliki dio Bosne i Hercegovine austrijski uhoda Božić, zastavnik brodske regimente i o svom putovanju, koje je trajalo 8 mjeseci, napisao relaciju. U toj relaciji ima pored drugih podataka i podataka o hanovima. Profesor H. Kapidžić i autor ove radnje priredili su tu relaciju za štampu, koja će izaći u izdanjima Naučnog društva BiH.

22. Francuski konzul Huques Pouqueville na svom putu iz Pariza u Janinu putovao je 1806 Bosnom od Prologa preko Livna, Prus-

⁹⁹ Dr. Č. Truhelka, *Opis Dubrovnika i Bosne iz godine 1658*, Glasnik Z. M. XVII (1905), str. 416—440 (ćir.) i V. Jelavić, *Doživljaji Francuza Poulet-a na putu kroz Dubrovnik i Bosnu (godine 1658)*, Glasnik Z. M. XX (1908), str. 23—76. (ćir.)

¹⁰⁰ Ja sam se u ovoj radnji služio prijevodom Šejh. Sejfudina Kemure, što je štampan u XX knjizi Glasnika Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini pod naslovom: *Iz Sejahatname Evlije Čelebije*.

¹⁰¹ Zapisi Plemenitog Gospodina Marina Marojice Kaboge Izvanrednog Poslanika Republike Dubrovačke na Carigradskom Dvoru 1706—1707.

ca, Skoplja, Travnika, Busovače, Kobilje Glave, Sarajeva, Prače, Goražda, Čajniča, Pljevalja, Sjenice i dalje do Janine. I u ovom putopisu ima podataka o hanovima. Njegov putopis štampao je njegov brat F. C. H. L. Pouqueville u djelu »Voyage de la Grece« sv. III, Pariz 1826.

Od daljih putopisa XIX stoljeća što ih napisashe naši ljudi navodim:

23. Matija Mažuranić: Pogled u Bosnu, ili kratak put u onu Krajinu, učinjen 1839—1840 po jednom Domorodcu, Zagreb 1842.¹⁰²

Mažuranić je došao iz Srbije preko Višegrada u Sarajevo, a odavde je s prатnjom Mustafa paše Babića išao u Travnik i opet u Sarajevo. Vratio se preko Mokrog, Romanije, Hanića, Kušlata i Zvornika u Raču.

U putopisu ima dobrih opažanja o onovremenim prilikama u Bosni.

24. Putopis fra Luke Dropuljića iz Travnika u Carigrad pod naslovom: *Itinerarium Constantinopolim 1845 a P. Luka Dropuljich confectum ablegato Provinciae Bosnae individuo Conventus s Catharinae Virg at M. de Kreschevo u sequitur*. Više godina sporili su se bosanski franjevci s biskupom fra Rafom Barišićem. Taj je spor dokončan 1845 u Carigradu. U to ime pošlo je u Carigrad jedno izaslanstvo franjevačke provincije, u kome je bio i pisac ovoga putopisa. Oni su krenuli iz Travnika 29 marta i u Carigrad su stigli 20 aprila. Išli su preko Kiseljaka, Sarajeva, Mokrog, Glasinca, Rogatice, Višegrada, Dobruna, Nove Varoši, Sjenice, Novog Pazara, Mitrovice, Vučitrna, Skoplja do Soluna na konjima, a onda lađom do Carigrada. Osim geografskih ima u tom putopisu i dobrih etnografskih i drugih podataka, naročito o starinama i agrikulturi. Putopis je podijeljen u dva dijela. U prvom je opisan put, a u drugom boravak u Carigradu i povratak u domovinu preko Oršave, Beograda, Rače i Tolise u Travnik. Original ovoga putopisa čuva se u franjevačkom samostanu u Kreševu, a prepis u Srpskoj Akademiji nauka. Drugi dio ovog putopisa publicirao je dr. Josip Matasović u LXVII knjizi Spomenika SKA. (Sremski Karlovci 1927), a prvi dio dr. fra G. Gavrančić u Franjevačkom Vijesniku 1931.

25. Poznato je kako je Omer paša Latas, među drugim, lišio slobode i u progonstvo opremio književnika i kulturnog radnika Ivana Franu Jukića, Banjalučanina (1818—1857).

Jukić je opisao svoj teški put pod naslovom: Putovanje iz Sarajeva u Carigrad god. 1852 mjeseca svibnja, a štampan je u III svesci Bosanskog Prijatelja (Zagreb 1861), str. 71—91. Putopis je pun interesantnih podataka protkanih doživljajima jednog prognanika. U njemu ima dosta podataka o hanovima. Jukić je išao od Sarajeva preko Mokrog, Rogatice, Višegrada, Dobruna, Nove Varoši, Sjenice, Novog Pazara, Mitrovice, Skoplja, Bitolja do Soluna na konju, a onda lađom u Carigrad.

26. Ivan Kukuljević Sakcinski. Putovanje u Bosnu, Zagreb 1858 godine.

Godine 1857 došao je ovamo nekim svojim poslom dobro poznati hrvatski političar i trgovac, prisni prijatelj biskupa Strossmayera, Ambroz Vranyczany. S njim u društvu bio je i poznati književnik i

¹⁰² Drugo izdanje izašlo je pod istim naslovom i u istom mjestu 1938, a priredio ga je prof. Slavko Ježić.

¹⁰³ M. J. Dinić, o. c. 97 (ćir.)

historik Kukuljević, koji je iskoristio ovu priliku da vidi Bosnu. Putovali su od Berbira (Bos. Gradiška) u Banju Luku i odavde preko Sitnice, Varcara, Jezera i Jajca do Travnika, a vratili se preko Skender Vakufa i Banje Luke u Berbir. Iz Banje Luke posjetio je Kukuljević Ivanjsku, a iz Travnika Guču Goru. Sve što je Kukuljević vidio, to je vjerno prikazao.

27. Mihovil Pavlinović: Puti, (god. 1867–1875), Zadar 1888 godine. Pavlinović je putovao Bosnom 1874 g. I on je došao iz Bos. Gradiške istim putem do Banje Luke i Ivanjske, a onda od Banje Luke preko Barakovca, Katora i Vrhovina.

Putopis nije završen i prekinuto je opisivanje pred Varcarom (danas Mrkonjićgrad). I taj je putopis u mnogome vrlo zanimljiv. I Kukuljević i Pavlinović donose nešto podataka o hanu.

Aleksandar Hilferding, Johann Roskiewich i dr. Otto Blau u svojim djelima spominju hanove u pojedinim mjestima, ali o njima поближе nešto više govori samo Hilferding. Njihovim djelima poslužit će se u zadnjem poglavlju ove radnje. Roskiewich je putovao Bosnom između 1862 i 1867, a Blau između 1864 i 1871. Al. Hilferding bio je 1856 postavljen za rusko-ga konzula u Bosni, koju je cijelu proputovao i 1859 izdao o njoj knjigu. (Гильфердингъ Александеръ Θεодоровичъ: Босния, Герцеговина и Старая Сербия, С. Петербург 1859.)

Navedene dnevнике i putopise poredao sam kronološkim redom, a sad ćemo ih razdijeliti prema pojedinim drumovima. Putopisi označeni brojem 1, 5, 6, 7, 9, 10, 12 i 13 odnose se potpuno, a 4, 14 i 20 samo djelomično na dubrovački drum. Putopis pod brojem 4 obrađuje još drum od Foče preko Morina, Nevesinja na Gabelu; broj 14 od Foče preko Rogatice i Zepe u Srebrenicu i dalje, a broj 20 od Trebinja preko Ljubinja, Uloga u Foču. Putopisi pod 2 i 3 crtaju drum koji je iz Hrvatske prelazio onovremenu bosansku granicu (god. 1530–1532) ispod današnje Bosanske Krupe, pa udario pravcem sjeverozapad–jugoistok (Kamengrad–Novi Pazar). Dvojica putnika (br. 8 i 15) išli su od Splita preko Prologa, Livna u Sarajevo i dalje put Carigrada. Putopisi 17 i 18 odnose se na drum Dubrovnik–Sarajevo–Rača, a 21 na isti drum, samo od Sarajeva. Putopis pod brojem 22 obradio je put od Travnika do Carigrada preko Soluna, a br. 23 isti drum, samo od Sarajeva. U putopisu pod brojem 11 obrađeno je putovanje po kliškom sandžakatu, a pod brojem 16 od Budima do Banje Luke. Putopisi 24 i 25 upoznaju nas uglavnom s krajevima oko rijeke Vrbasa i njegovih glavnih pritoka, a 19 s najvećim dijelom Bosne i Hercegovine.

A sada da vidimo što nam kažu neki od tih putnika o našim hanovima i karavansarajima u pojedinim mjestima.

Poći ćemo najprije poznatim dubrovačkim drumom.

TREBINJE. U ovom mjestu bio je jedan karavansaraj. Za nj kaže Francuz Kanej 1573 g. ovo:

»Pošto u Turskoj nitko ne drži gostionice, to bogati i ugledni ljudi iz pobožnosti ili čovjekoljublja podižu za putnike svih vjera zgrade, gdje se mogu skloniti.«

Sam izgled karavansaraja nije ga mnogo oduševio. »To je u stvari samo jedna velika štala, jer su i ljudi i konji smješteni zajedno. Konji jedu sa zemlje, a svuda naokolo ima hodnika, malo više uzdignutih, gdje se nalaze ognjišta za vatru. Zatim svaki otvara galantno svoj prtljag i ko ima krevet iskorišćuje ga, ako ne, pruža se po podu, jer ne treba tražiti nikakve udobnosti u tim karavansarajima. Najljepši su pokriveni olovom kao mošeje.«

Godinu dana kasnije prenoćio je u Trebinju, sigurno u istom karavansaraju, Parižanin Pierre Lescalopier. On kaže da ga je sagradio Mehmed, paša sultana Sulejmana II, čiji je sin umro kao upravnik te oblasti, i opisuje zgradu ovako: »velika šupa, sa rupama mjesto prozora, gore samo krov bez tavanā, okolo uzvišenja dvije i po stope visoka, sedam stopa široka za putnike; konji su privezani za alke kraj nogu svojih gospodara, hranu dobivaju iz zobnica namaknutih preko ušiju, koje im ostavljaju da stoje jedno pola sata pošto pojedu sve, jer misle da im konjski dah s mirisom hrane i zobnice čini dobro. U karavansaraju ne treba se bojati da će išta nestati: ujutro karavansarajdžija ne otvara vrata prije no što obiđe sve goste i zapita ih nisu li štogod izgubili. Karavansarajdžija prodaje drva i namirnice, ako nema u blizini sela ili varoši. Više ležišta nalaze se kuke za stvari, ali ne svuda. Stoga je putnicima preporučeno u Dubrovniku, da nabave velike klinove, da im ne bi stvari ležale po podu u karavansarajima, gdje nema kuke«. Lescalopiera je naročito zadivilo kako svraćaju i mirno zauzimaju svoja mjesta svi putnici, bez obzira na vjeru, narodnost ili stalež: Arbanasi, Turci, Grci, Jevreji, Jermeni, »Franci« (tako zovu hrišćane Latine) i drugi. Često puta se dođe u mjesto gdje nema ničeg drugog osim karavansaraja, jer na ovim granicama zemlja je pusta, što sprečava robove hrišćane i druge da pobjegnu, pošto nemaju nikakvih drugih skloništa da se nahrane i prespavaju, osim ovakvih svratišta, sagrađenih na rastojanju od dana hoda, a domaćin hoće da zna ko ste, otkuda dolazite i kuda idete. Valja putovati od jutra do mraka, ako vam kakav potok ili livada ne pruži priliku da sjašete i uzmete iz bisaga hladno meso, a sa tovarnog konja ili sedla kakvu bocu vina, da se malo oko podne prihvatite, dok vaši konji sa skinutom uzdom i sapetim nogama pasu ili jedu što im se dade.«¹⁰⁴

BILEĆA. U Bileći je postojao 1572 karavansaraj, koji je sagradio Hasan paša, sandžak u Herceg Novom. rođeni Bilećanin, čiji je otac bio kršćanin. Do hana je bila jedna lijepa cisterna i jedna grobnica koju je Hasan paša podigao za neke svoje rođake.¹⁰⁵ Ove nam podatke daje Kanej. On kaže da je i u

¹⁰⁴ M. J. Dinić, o. c. 110 (ćir.) Ovaj je karavansaraj sagradio Mehmed paša Sokolović na ime svog rano preminulog sina Kurtbega, koji je bio kratko vrijeme hercegovački sandžakbeg.

¹⁰⁵ M. J. Dinić, o. c. 97 (ćir.) Ovaj Hasan paša biće identičan sa Hasan pašom Prodovićem koji je upravljao Hercegovinom i Crnom Gorom 1573 i oko ove godine nastao je i njegov karavansaraj. Jednako pisama što ih je 1573 pisao Hasan paša Pavlu Bridoviću u Dubrovnik, publicirao je A. Ivić u XLIX knjizi Spomenika Srpske Akademije (str. 20—26).

TRNOVICI bio jedan karavansaraj, nečist i neugodan. U njemu je umro francuski ambasador De la Vine¹⁰⁶, vraćajući se iz Carigrada. Odatle je prenešen u Dubrovnik i pokopan u Stolnoj crkvi.¹⁰⁷

GACKO. Ovdje je bio jedan karavansaraj, za koji se kaže da je siromašan.¹⁰⁸

BAHOR. Ovako zove jedno mjesto pater Bartolomeo Kašić i njegov han opisuje ovako:

»Dva sata pred mrak ukonačiše se u državnoj zgradi, što je zovu karvazarijom (carvasaria). To je kuća spremna za putnike u zimi, da ne moraju ljudi i konji počivati pod vedrim nebom. A što je nužno za živu, kupuje se u susjednom selu dosta jeftino (mediocri pretio): tako drva za loženje, da se čovjek zgrije i da prigotovi jelo; tako i sijeno za ležanje i konjima za hranu po noći pod nogama spavaćih jahača. Oko kuće imade naime zid, koji je za pet šaka viši od poda, na kojem su konji privezani, a širok je počam od kućne stijene sedam šaka, tako da se na njem može ispružiti i oveći čovjek. Prvi koji uđu i izaberu svaki sebi toliko mjesta između dva ognjišta, koliko svakomu treba za ležište. Za uzglavlje mnogi stavljaju sedlo, ili što mekšega, a i oružje tamo stave, što ga nose za obranu ili da ih ne bi ko pokrao. I tako noću spavaju, oprezno omjeriv prije okom sve neznance koji bi ušli u kuću da prenoće. Na koncu zatvori handžija vrata, pa izvana marljivo pazi da se komu ne bi kakova nepravda ili napastovanje dogodilo. Ako ko želi izići prije zore, potraži vrata, pokuca na njih, pa mu stražar otvori, da ide bez buke dalje kako ga volja. Susjedno mjesto ili selo, gdje družba prenoći, zove se Bahore.«¹⁰⁹

TJENTIŠTE. U Tjentištu, od starina poznatoj karavanskoj stanici bio je 1572 dobar karavansaraj, opkoljen vrlo visokim planinama.

FOČA. Za fočanski karavansaraj kaže Kanej da je loš i smrdljiv i da im je svu noć kiša padala za vrat.¹¹⁰ Međutim je u Foči prije 1611 sagrađen jedan dobar karavansaraj o kome Lefevre kaže u svom dnevniku da je han sličan tržnici i da se u njemu može smjestiti 300 konja. Han je sagrađen od dobra kamena i pokriven olovnim krovom. Isti putopisac spominje kako se u Foči proizvodi mnogo noževa, na glasu ne zbog čvrstoće, već zbog ukusne izrade.¹¹¹

BRAHA na planini Kovač, jugozapadno od Čajniča u općini Bezujno. I ovdje je bio jedan karavansaraj na osamljenom i za putnike opasnom mjestu. Tako kaže Kanej.¹¹² U ovom karavansaraju prenoćio je francuski

¹⁰⁶ J. Tadić, »Politika« od 24. II. 1936 (po M. J. Diniću, o. c. 97, ćir.)

¹⁰⁷ Između Prače i Goražda, putujući u Carigrad, umro je 1539 mletački poslanik Petar Zeno, otac Katarina Zena. Njegovo je tijelo prenešeno u franjevačku crkvu u Visokom, a kasnije u Mletke. Dr. P. Matković, *Starine X*, str. 206.

¹⁰⁸ M. J. Dinić, o. c. 98 (ćir.)
polovine XVII stoljeća, *Glasnik Z. M. XVI* (1904), str. 258. *Bahori* su seoce o
¹⁰⁹ Dr. F. M. (Fran Milobar), Dva savremena izvještaja o Bosni iz prve polovine XVII stoljeća.

¹¹⁰ M. J. Dinić, o. c. 98 (ćir.)

¹¹¹ V. Jelavić, *Kratki francuski putopis kroz Hercegovinu i novo-pazarski sandžak iz godine 1611*, *Glasnik Z. M. XIX* (1907), str. 474. (ćir.)

¹¹² M. J. Dinić, o. c. 99 (ćir.);
V. Jelavić, o. c. 474 (ćir.). U ovom je putopisu napisao Bahara.

ambasador Sanci 1611 g., a njegov tajnik Lefevre, pisac dnevnika, kaže da u Brahi ima jedna jedina kuća koja služi kao sklonište putnicima. L. Rāmberti prošao je kroz Brahu 1534, ali ne spominje ovdje nikakva hana.

ČAJNIČE se spominje u putopisu Katarina Zena: on ga zove, odnosno piše Janicza. Zeno ne spominje hana,¹¹³ ali Kanej kaže da je »puno lijepih džamija i karavansaraja prekrivenih olovom.«¹¹⁴ Iz jednog drugog izvora znamo da je Čajniče 1572 kasaba u fočanskom kadiluku.¹¹⁵ Lefevre ne govori o karavansarajima Čajniča. On ovo mjesto naziva selom i kaže da snabdjeva putnike svakojakim potrepštinama.¹¹⁶ Kaboga je ovdje prenoćio sa svojom družinom u sobama hana i naziva ovom mjesto ČAJNIK.¹¹⁷

PLJEVLJA. Ovdje je bio 1573 jedan karavansaraj, svakako ne jedini, pokriven olovom, prostran, ali mračan. Sagrađio ga je sin Mehmed-pašin.¹¹⁸

Godine 1611 piše Lefevre, pored ostalog, da u Pljevljima imaju 2 karavansaraja pokrivena olovom.¹¹⁹

PRIJEPOLJE. I ovdje je po Kaneju bio lijep karavansaraj i svačim dobro snabdjeven trg.¹²⁰

UVAC. U Uvcu je bio jedan karavansaraj na ravnici, koji se spominje 1547¹²¹ i 1573¹²² godine.

NOVI PAZAR. Kanej ne spominje ovdje hana, jer je njegov poslanik prenoćio u kući dubrovačkog vlastelina Alojza Dilatija, ali u ovom gradu postojao je najmanje jedan han ili karavansaraj koji spominje L. Nogarola, koji je ovuda prošao 1532 godine.¹²³

KAČANIK. U Kačaniku je bio lijep karavansaraj u ravnici, ali napušten zbog kuge.

LILE BURGAS. Ovdje se spominje 1573 god. jedan naročit karavansaraj koji je sagrađio, kao i cijelu varoš, Mehmed paša Sokolović. Kanej kaže kako je karavansaraj raskošan s konjušnicama i posebnim odajama za putnike. Također je doveo iz izvora vrlo dobru vodu. Prema karavansaraju podigao je divnu džamiju, ukrašenu lijepim mramornim stupovima sa česmom nasred dvorišta.¹²⁴

Lefevre spominje još 1611 godine karavansaraj u Mileševu, Raškoj, Novom Pazaru i Prokuplju. Za karavansaraj u Mileševu piše da »ne valja ama baš ništa«, ali ističe da u njemu ima lijepa česma; za karavansaraj u Raškoj navodi da je na osamljenom mjestu na malenoj livadi; pred Novim Pazarom spominje jedan karavansaraj, ali o njemu ne kaže ništa; u Prokuplju je prenoćio poklisar u karavansaraju, koji je bio vrlo rđav.

¹¹³ Dr. P. Matković, Putopis Katarina Zena, Starine X, str. 207

¹¹⁴ M. J. Dinić, o. c. 99 (ćir.)

¹¹⁵ H. Kreševljaković, Turalibegov vakuf u Tuzli, Sarajevo 1941, str. 15.

¹¹⁶ V. Jelavić, o. c. 474 (ćir.)

¹¹⁷ L. Vojnović, o. c. 17 i 18.

¹¹⁸ M. J. Dinić, o. c. 99 (ćir.)

¹¹⁹ V. Jelavić, o. c. 475 (ćir.)

¹²⁰ M. J. Dinić, o. c. 99 (ćir.)

¹²¹ M. J. Dinić, o. c. 100 (ćir.)

¹²² Dr. P. Matković, Rad LVI, str. 114

¹²³ Dr. P. Matković, o. c. 201

¹²⁴ M. J. Dinić, o. c. 101 i 105 (ćir.)

Ovdje je vrijedno istaknuti da je poklisar sa svojom družinom prvi put vidio u Prokuplju da se kafa pije i duhan puši.¹²⁵

Kako smo već rekli, Quiclet je prošao Hercegovinom i Bosnom 1658 g. Prvi han koji on spominje stajao je negdje blizu nevesinjskog sela Biograda. Taj je han bio tako rdav i blatnjav da on u njemu nije htio prenoćiti, nego se uputio do spomenutog sela i tu prenoćio u nekoj privatnoj kući.¹²⁶ Dalji konak učinio je u Konjicu, u besplatnom konačištu ili musafirhani i o tome zapisao u svoj dnevnik ovo: »Pošto predosmo više brda i dolova, neka jako natovarena ostancima snijega, stigosmo u Konjic, grad dan i po udaljen do Sarajeva, u kome ima tri vrlo lijepe džamije i odosmo u po sata noći da noćimo u hanu ili karavansaraju, koji je kao koja od naših francuskih pokritih tržnica ili bolje rečeno, kao staja ili velika štala, u kojoj ima drvenih stupova na srijedi, da se privezuju konji prolaznika, a s jedne strane ima unutra vrst podignute podnice, gdje ima od kraja do kraja malih odžaćića, u kojima bi handžija ili gospodar mjesta nalagao za naš novac drva, da se ogrijemo, a ne bi ništa naplaćivao za konak ni za nas ni za konje, jer je to bila zadužbina nekih samilosnih bogataša, da se tu svrate svi stranci ili putnici koji bi tu htjeli stanovati. A krevet si uređujemo između dvije peći vlastitim strunjačama, ćilimima i jorganima, koje valja ponijeti, putujući u tom kraju, ako nećete ležati na drvetu, pošto ni za novac nećete naći što drugo; a vaši su konji usred hana, te jedu svoje sijeno i obavljaju svoju potrebu. Od njih vas ništa ne luči, nego uzvisita podnica gdje vam je krevet, tako da su gazda, sluga i konj zajedno.«¹²⁷ Biće da je ovaj karavansaraj zadužbina Karađozbegova.

BRADINA. Već smo spomenuli da je još u srednjem vijeku bila ovdje kuća do koje su dolazile dubrovačke karavane. Ovdje je bio 1658 g. han ili karavansaraj u kome je Quiclet ručao.¹²⁸

U PAZARIĆU je bio lijep karavansaraj u kome se spomenuti putnik na dobroj vatri ogrijao, osušio odjeću i prenoćio.¹²⁹

U SARAJEVU je taj putnik proboravio šest dana i ovaj grad lijepo opisao, ali u tom opisu začudo nema spomena hanu.

MOKRO se spominje još u Srednjem vijeku kao karavanska stanica. Kroz ovo mjesto prošlo je više stranih poslanstava, ali u njihovim dnevnicima nema spomena hanu u Mokrom. Sredinom XVI st. sagradio je u Mokrom jedan karavansaraj i do njega džamiju bosanski sandžakbeg Kara Mustafabeg Sokolović.

Prvi je od poznatih putopisaca Quiclet koji spominje han u Mokrom. On kaže da su prenoćili u lijepom hanu ili karavansaraju i da tu ima lijepa džamija.¹³⁰ Slijedeći konak učinio je Quiclet u

¹²⁵ V. Jelavić, o. c. 476, 478 i 482. (ćir.)

¹²⁶ Dr. Č. Truhelka, Opis Dubrovnika i Bosne iz god. 1658, Glasnik Z. M. XVII (1905), str. 422 (ćir.)

¹²⁷ Dr. Č. Truhelka, o. c. 425 (ćir.)

¹²⁸ Dr. Č. Truhelka, o. c. 426 (ćir.)

¹²⁹ Dr. Č. Truhelka, o. c. 427 (ćir.)

¹³⁰ Dr. Č. Truhelka, o. c. 434 (ćir.)

GLASINCU. Večerao je i prenoćio u Mačkovića hanu (danas Mačkovač). Osim hana spominje i džamiju.¹³¹ Do Glasinca i glasinačke crkve i jednog izvora dolazile su dubrovačke karavane u predtursko doba.¹³²

NOVA KAŠABA nastala je 1643 g. Tu je Musa paša podigao jednu džamiju i više drugih zgrada, a među njima i dva hana. U jednom od tih hanova prenoćio je spomenuti putopisac. On naziva ovo mjesto Jadar i u njemu Musa paša nurghan.¹³³

ZVORNIK. U Zvorniku je 1658 bio lijep han i zvao se Selim pašin han.¹³⁴

KOZLUK. Po Quicletu Kozluk se sastojao samo od hanova: jedan imenom Sarajli han, drugi Mehmed Čelebije han, te od jedne džamije koja nosi ime ovog potonjeg kao utemeljitelja.¹³⁵

BIJELJINA. Od Kozluka do Bijeljine putovao je Quiclet kolima, kao i od Zvornika i ovaj put prevalio je za osam sati. Negdje pred Bijeljinom stajao je Kočin han.¹³⁶ Putopisac ne spominje mjesta Janje. Kako je u Bijeljini prenoćio u saraju skoro preminulog Selim paše, ne spominje nikakova hana.

SRIJEMSKA RAČA. Od Bijeljine do Srijemske Rače ne spominje Quiclet nijednog hana, dok u Sremskoj Rači navodi dva i to Hadži Ahmetov i Hadži Mustafin han.¹³⁷

Poullet spominje na čitavom svom putu od Dubrovnika do Rače samo jedan han i to u Mostaru.

Neke od ovih hanova na putu od Mokrog prema Rači spominje i Evlija Čelebija.

U opisu puta po livanjskom sandžaku spominju poslanici Butrišić i Divnić samo dva karavansaraja: jedan u Šuici, a drugi negdje u dnu Livanjskog Polja. Na ostalom putu ne navode zgrade u kojima su koračili.

U više mjesta kupovali su sijeno za 16 konja i plaćali su za to 8–10 aspri ili akči. Za vino za sve društvo plaćali su 10 – 20 akči. Pri povratku kupili su u Livnu vina za 80 i za isto toliko aspri hljeba. Tu je uračunato ono što su u Livnu popili i sa sobom ponijeli na put do Šibenika. U nekom selu koje oni zovu Rudi Boci (Rumboci?), negdje kod Prozora, kupili su za 10 akči veliku količinu lova. U selu Ostoinu, negdje u Petrovu Polju, prenoćili su pod vedrim nebom. Morlacima toga sela platili su za drvo, travu i slamu 20 akči. Kako je svu noć kiša padala, podržavali su veliku vatru da je kiša ne ugasi. Oni su hranili konje i zoblju, koju su nosili sa sobom, a kupili su veću količinu u selu Mahavicama za dvije lire.

Na cijelom putu ne spominju nikakvih izdataka za konak, ma da su prenoćili dvije noći u dva karavansaraja.

Akće preračunavaju u lire i obično računaju 20 akči 3 mletačke lire.

¹³¹ Ibid

¹³² K. Jireček, Glasinac u srednjem vijeku, Glasnik Z. M. IV (1892), strana 99–101.

¹³³ Dr. Č. Truhelka, o. c. 435 (ćir.)

¹³⁴ Dr. Č. Truhelka, o. c. 436 (ćir.)

¹³⁵ Dr. Č. Truhelka, o. c. 438 (ćir.)

¹³⁶ Dr. Č. Truhelka, o. c. 439 (ćir.)

¹³⁷ Ibid.

Ovi su poslanici putovali u prvoj polovici mjeseca travnja 1574 i navode kako je u više mjesta u ovo vrijeme, kao i nešto prije, harala kuga.¹³⁸

U putopisu Evlije Čelebije navedeno je 35 mjesta u kojima je bio jedan ili više hanova. Na prvom putovanju od godine 1659 spominje on hanove u slijedećim mjestima:

Srebrenica, jedan pomalešan han
 Glasinac, Maškov han
 Mokro, jedan han
 Sarajevo, 23 hana
 Busovača, jedan han
 Travnik, „ „
 Prusac, „ „
 Suica, „ „
 Livno, jedan golem han
 Duvno, jedan han
 Glamoč, „ „
 Vijenac, „ „
 Jajce, „ „
 Jezero, „ „
 Trn, „ „
 Višegrad, „ „

Na drugom putovanju od 1664 g. spominje:

Rudo, dva hana
 Prijepolje, tri hana
 Mileševo, jedan han
 Čajniče, tri hana
 Ustikolina, jedan han
 Jeleč, „ „
 Ulog, „ „
 Nevesinje, „ „
 Dol (Predol) „ „
 Ljubinje, „ „
 Cernica, „ „
 Blagaj, dva hana
 Počitelj, jedan han
 Gabela, dva hana
 Konjic, „ „
 Nova kasaba, „ „
 Zvornik, jedan han
 Kozluk, dva hana
 Rača, „ „

Za hanove u Sarajevu kaže Evlija Čelebija kako na dvadeset i tri mjesta ima finih i uredenih, gizdavih poput tvrđava hanova, a od sviju je najpoznatiji u čaršiji Hadži-Beširov i Hadži-Tartarev han.«

¹³⁸ F. Rački, Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka, Starine XIV.

U Božića relaciji iz 1785 spominje se han na više mjesta, naročito na putu od Jajca preko Karaule, Travnika i Busovače do Sarajeva. Gotovo kod svakog hana donosi Božić dimenzije u koracima, kako ćemo to vidjeti u drugom dijelu ove radnje.

Pouqueville spominje hanove gotovo u svim mjestima kroz koja je prošao, a u nekim je od njih i noćivao. On na jednom mjestu kaže da su hanovi Bosne prostrane nastrešnice (šupe — grange), iznad kojih su sagrađene sobice prostrte grubim ćilimima i grijane jednom peći koja je neophodna zbog hladne klime (str. 123). Imena nekih sela Pouqueville je tako korumpirao da se ne zna o kome se naselju pravo radi.

Matija Mažuranić putovao je Bosnom u zimskim mjesecima (prosinac i siječanj). Noćivao je u najprostijim hanovima i on ih ovako opisuje: »Mehane se zovu samo po varoših: gdje putnici pristaju; one su obično na jedan pod (kat): doli kod zemlje je ahar, a gori na podu su odaje. Na selu i na drumu ne zove se mehana, nego obično han, gdje putnici pristaju; hani su najviše loši, tako da tko u njem samo jednu noć u zimi prespava, već nikada neće zaboraviti te reči »han«. Handžia svaki dan pripravi malo drvah za putnike. Ta drva još s večera pogore sva, te poradi velike studeni moraju putnici u pepeo leći spavati, kao mačke, ne bi li jim štogod vruće bilo. A ujutro dodje handžia, pak kaže: »hajde ljudi! platite gričinu!« Gričina se od glave plaća 1 groš tj. 40 parah. Više putah, kad se pane na nočište, budu drva mokra ili sirova, pak neće nipošto da se užgu; a kod ognja se sedi, gdje tko ugrabi mjesto. Kad se ona drva jedan put razpale i stanu goriti, onda oni, koi je najbolje mjesto ugrabio, sad se nadje u velikoj težkoći: jerbo oganj od sebe razgoni, a odmaknut se natrag nedadu drugi. Ako se digne pak idje na stranu, tako već hvala Bogu za onu noć ne vidi ognja više, i gotovo mora lipsati od zime: ako pak na svom mjestu ostane, tako mora da se viš izpeče; nu kako bilo, samo ako živ ostane, u jutro mora da plati gričinu.«¹⁴⁰

Dropuljić¹⁴¹ je sa svojom družinom¹⁴² išao od hana do hana. U Travniku je stanovao u jednom hanu koji je držao neki Mašo. Prvi konak učinio je u jednom hanu na Kiseljaku, a drugi u fratarskoj kući u Sarajevu. Na daljem putu spominje Sumbulov han u Mokrom i Mačkovića han u vrh Mokrog, u kome su prenoćili. »U tisnu odžaku prinoćismo, a moglo je biti i gore.« Iza toga prenoćili su u Rogatici. Toga dana prošli su preko Romanije, Glasinca i sela Kovanja. On opisuje Romaniju i Glasinac i spominje na početku ovoga polja Šahinpašića han. O Rogatičkom hanu ne kaže ništa. Na 3 aprila prešli su put od

¹³⁹ Šejh S. Kemura, Iz Sejahatname Evlije Čelebije, Glasnik Z. M. XX (1908)

¹⁴⁰ Pogled u Bosnu, ili kratak put u onu Krajinu, učinjen 1839—1940, strana 50—51

¹⁴¹ Fra Luka Dropuljić rođen je u Kreševu 1804 ili 1805, a umro je u Sarajevu kao župnik 19. X. 1851.

¹⁴² S Dropuljićem su išli u Carigrad fra Lovro Karaula, Martin Nedić i Zubo.

Rogatice do Jagodin hana na Rzavu, jedan sat iza Višegrada. Na ovom putu spominje nov han Mehmed bega Tvrtkovića iz Višegrada u selu »Shumege — il bolje Sumege«, danas Semeć. Zatim opisuje Višegrad, spominje Sokolovićev most i Stari grad. O Jagodin hanu ne daje nikakvih podataka. Slijedeći konak učinili su u potijesnom hanu u Kratovu. Na ovome dijelu puta daje nekoliko podataka o Dobrunu i Banji koju zove Banjska i njihovim starinama i prvi put na ovome putu spominje kulturu voća. Konak su učinili u Novoj Varoši, koju opisuje, kao i kraj Stari Vlah. Premda su na daljem putu prenoćili u Sjenici, ne spominje han sve do slijedećeg konaka u Zanu na Dugoj Poljani. Tu on kaže: »Ovdi nam bi sudeno prvi put noć provesti na sred hana među konjima, ali ni jedan drug ujutro ne čini tužbe u ime koje nezgode od zdravlja.« Prema tome oni su od Travnika do Duge Poljane noćivali u sobama hanova. Pred Novim Pazarom koja dva sata spominje tri ćeremitli hana i kaže da je u jednóm prenoćio biskup Barišić sa svojom družinom. Konak su učinili u Novom Pazaru koji on opisuje i spominje po okolini razne manastire. Oni su otpješačili do poznate banje kod Novog Pazara i Dropuljić ju je opisao. Tu ističe kako on i njegova družina vole starine (»novine i starine znanjem užeženi«). Od Novog Pazara prošli su kroz Banjsku i Mitrovicu i tek kod mosta preko Laba spominje jedan han. Na daljem putu spominje on u više mjesta hanove, ali to prelazi okvir ove radnje. Spomenuću samo da u selu Karadžovu blizu Dojranskog jezera nisu seljaci dali napraviti hana jer: »svi imaju svoju zemlju stoga i nedaju načinit hana, nek mogu čariti oni«.

Jukić je krenuo iz Sarajeva noću 3 svibnja 1852 u pratnji jednog zaptijskog čauša (narednika) i jednog juzbaše (kapetana). Kasnije se ovom društvu priključio i jedan miralaj. Osvanuli su u Brezovicama koje Jukić doduše ne spominje, ali udaljenost i opis mjesta kaže nam da su to Brezovice. Tu su se u jednom hanu odmorili, ugrijali i popili kafu u kahve-odžaku. U hanu je bilo dosta kiridžija koji su išli na pazar u Sarajevo, noseći sir, žito i druge stvari. U Mokrom su ručali »čimbura i kiselice« u jednom od tri hana a onda su se hvatili gore Romanije koja je bila još pod snijegom.

Prevalivši Romaniju, stigli su u han u mjestu koje Jukić zove Hanić; ali to nije Hanić nego Podromanija, jer je Hanić u pravcu Podromanije prema Vlasenicama, a Jukić je išao prema Rogatici. Prokisli i ozebli sjahali su pred ovim hanom i ušav u han našli su oko velike vatre do 30 Arnauta. »Nam načiniše mjesta, da se i mi ogrijemo«. Kako u ovom hanu nisu mogli prenoćiti, uputili su se u Rogaticu. Tu prenoćivši u jednom hanu, udarili su put Višegrada. Negdje u Semeću svrnuli su u jedan han »koga drži beg i goste dobro dočeka. I nas je dočekao i na tursku dobro počastio; kad je šećerli kahva i kajmak s medom na ručku, tad je non plus ultra.«

U Višegradu je u hanu prenoćio. Soba je bila topla. Večerao je svježije drinske ribe i popio pola litre rakije »i prvi put nakon dva mjeseca naravnim snom sam zaspo«. U hanu u Dobrunu su se odmorili, a handžija im je ispekao nekoliko jaja na maslu i »strunismo rosu sa srdca«.

Slijedeću su noć prenoćili u Priboju u jednom od dva hana. »Handžia čosa po turski; dobru nam je večeru dao; soba je tako bila pregrijana, da se nije moglo spavati, al su svi spavali osim mene. Sutradan handžia isko je harča na nas četiri 7 groša, a mulazim davaše mu 5; i tako više od dva sata inatili su se, najposlije dade mu 6 groša.«

Ručali su i napili se u hanu u Kratovu. Bilo ih je 11 s miralajem. Handžija je tražio za ručak 9, a miralaj je dao bešluk (5 groša). Kako handžija nije bio s tim zadovoljan govoreći da on plaća golemu kiriju za han, miralaj ga je istukao.

Jednu noć prenoćili su u jednom hanu u nekom mjestu prije Novog Pazara. Han je bio nekog paše i kamenit »zgrada lijepa ali sobe razbije-nih prozora; drva nema a mi ozebli i pokisli a i večerati neimadaše nam handžija šta dati. Han bijaše pun kiridžija i komordžija koji se vraćahu iz Novog Pazara. Kod malko žerave svu noć grio sam se i sušio pokis-le svoje haljine.«

U Novom Pazaru prenoćio je u hanu gdje nije bilo vatre ni za »lulu pripalit«. Nakon tri sata hoda do Novog Pazara svrnuli su u jedan han u gori gdje je bio handžija kršćanin. »Dočeka nas i konje naše prihvatiše i odvedoše, ručak spraviše, kahvu i sve što je običaj po turskih hanovih. -- Šta je plaće, — pita miralaj. — Vi ste carski ljudi — kaže handžia — nam je dosta štogod date. Miralaj izvadi mu 10 groša i on bi više nego zado-voljan, a moj mulazim kahvedžiji dade bakšiš. Mislio sam u sebi: koja razlika među ovim i kratovskim handžijom i što vrijedi uljudan biti i kod barbara.«

Odavde su nastavili put do Mitrovice i dalje.¹⁴³

Kukuljević je na svom putu kroz Bosnu obišao 12 hanova u 12 raznih mjesta. Budući su njegova zapažanja dosta zanimljiva, a starijega putopisa o ovom kraju nema, to ćemo se ovdje na njih također osvrnuti.

Klašnice, selo na putu iz Gradiške u Banju Luku udaljeno je od Banje Luke 9, a od Gradiške 36 km. Han u Klašnicama slika Kukuljević ovako:

»Ja sam mnogo čitao o turskim hanovima, ali nisam dotle imao sreću ni jednoga viditi. Kad ga ugledah, neznadoh čemu više da se divim. Ili kući, to jest hanu, ili smradu što je oko njega ležao. Kao kakav maleni otočić bijaše opkoljen han od svih strana dubokim blatom, a kad siđosmo s kola, pozdraviše nas turska pseta, koja nisu baš mnogo pitomija od naših bundaša. Pomoću jednoga putnika kršćana dođoh sretno do hana, to jest do male niske košare, u koju kad uniđoh nađoh čorava mehandžiju Šošu, sa svojim sinom ili unukom? siedeća kraj vatre, a malo podalje dva niema i gluha kmeta. Oni ustadoše svi kako me opaziše. Stari Šošo, poštena lica, uzme mali niski stolčić i poda mi ga da na nj sednem. Ja ih pozdravih s »Pomoz Bog« a mehandžijino prvo pitanje bijaše po običaju bosanskih muslimana: »Kako si?« — ja odgovorih »dobro«. Sjednuvši na podanu mi stolicu razgledao sam se malko po hanu. Predamnom go-rela je na niskom ognjištu vatra kod koje se je pekla kahva. Po podu bijahu rasprostrte rogoznice mjesto sagova. Inače bila je sva soba prazna, samo u jednome kutu stajaše korito sa solju na prodaju. Skoro za

¹⁴³ Bosanski Prijatelj III, str. 71—82.

nama dođe jedan turski putnik imenom Huso i pozdravi mehandžiju po turski sa »Selam Aleikum«, pa stade zatijem pripovijedati kako je u Banju Luku nosio knjigu V...u, momu prijatelju, koji neće još ići u Sarajevo jer čeka na nekog prijatelja, našto on mene lukavo pogleda. Bijaše taj Huso veliki šaljivdžija i stade se razgovarati s niemima rukama i sa znakovima i šaliti se s njima na svakojaki način. Još dođu u han dva kršćana iz turske Kostajnice, pripoviedajući kako su putovali u Zagreb i tamo svoje krmke dobro prodali, pa žele sada kupiti ovce da ih tjeraju makar sve do Beča. Dođe napokon još jedan ovčarski čoban Baraban Gjurić, te kupi za dva groša punu maramu soli. Ovo bijaše društvo s kojim sam morao čitav sat provesti, pa mi bijaše ipak milije, negoli mnoga druga tako zvana ugledna naša društva. Bosanski musliman i kršćan bistar je i zreo u svome razgovoru i u mislima: njegov jezik lijep je i uglađen, njegovo je ponašanje surcvo ali otvoreno i srdačno.«

Han lijepe Vide kod sela Derviša. »Ovamo se svraćaju skoro svi putnici, muslimani i kršćani, što putuju u Banju Luku. Magnet što ih ovamo vuče jesu dvije djevojke, jedna turkinja, a druga đaurka, što stoje u službi lijepe Vide, koja sada, kako sam čuo, nije više uprav lijepa, jer je već pristara, no nosi na svome krupnom tijelu mudru glavu, pa znade iz nauke svoga prošastnoga života što vuče ponajbolje ljude i momke u samotna mjesta.«

Na putu iz Banje Luke u Ivanjsku svratio je u han Ivana Martinčića dok kiša i led prestanu. Tu se okrijepio »slanetinom, jednim jajem i čašćm vina« što je ponio iz Banje Luke.

U Ivanjskom Polju stajao je jedan samotan han.

Sitnica. »Rekoše nam u Banjoj Luci da ćemo kod sitničkog spahije prenoćiti, stoga krenusmo, došavši u selo, odmah uz brdo prema starinskoj aginoj kući. Nu na po brda dođe nam jedan zaptija na susret, umolivši nas da svrnemo u han, jer nas spahija u svome dvoru primiti ne može, budući da dvor popravlja pa nema pristojne sobe za goste. Mi pomislimo da nas spahija na stan neće primiti što smo kauri i svrnemo u han, gdje nadosmo usljed naredbe spahijine dobro priređenu sobu, tj. po turskom, bez kreveta, stola i stolice, zastrto sa nekoliko jastuka i ćilima (sagova). Bijasmo zadovoljni preko mjere da se samo nekako leći možemo, i ležasmo jedva pol sata, kad eto dođe k nama sam spahija Muharemaga Hadži Romanović, pozdraviv nas veoma prijazno u svome hanu, i žaleći što nas u svome dvoru nije mogao primiti. Razgovarajući se podulje s nama, zapita nas što ćemo večerati. Mi odgovorismo da će nama svako jelo dobro doći. Nato otiđe kući i pošalje nam baš dobru večeru koja se sastojala iz jušadi, pilava, tenfane bravetine, pite i mlijeka. Okrijepivši se baš kako valja, zaspasmo na tvrdom krevetu kao na najmekanijim dušecima i perinama.«

Na putu iz Jajca u Travnik došao je nakon tri sata hoda u krezlučki han, kod kojega se na zelenoj tratini malko odmorio i kafom okrijepio.

KARAULA. Na vrhu ove planine bio je jedan han. »Tu na zelenoj livadi kraj žuboreće Lašve, polegosmo i počivasmo do dva sata, te objedovasmo sasvim po turski, jer nam ručak pripraviše sami muslimani.«

VELIKO VITOLJE, na putu iz Travnika u Skender Vakuf. »Mi se navratismo u han, dadosmo na zelenoj mokroj livadi prostreti naše čilime i objedovasmo tu pod nebom, ali ne pod vedrim jer se oblaci dizahu iza svijeh strana. Handžija rodom Arnaut, podvori nas janjetom, pilavom, pitom i kajmakom, a mi smo još k tomu ponijeli bili varene pastrme iz rijeke Lašve, što smo u Travniku kupili, te tako bijaše ručak za Bosnu baš gospodski.«

SKENDER VAKUF. »Oko devet sati po noći dođosmo napokon u Omerov han, poslije kako smo iz svega grla vikati mogli da nam donesu fenjer ili svijeću, jer nam ni konji ne vidahu više kuda koraćahu. Došavši u han legosmo se trudni na polu mrtvi na tvrdi pod, po kom bijaše prostrto nekoliko starih sagova i pod svaki jedan jastuk. Plativši u hanu za nevaljani konak i večeru dva dukata u zlatu, nastavismo naš put sutradan u sedam sati preko vakufske planine Omare.«

Od Skender Vakufa prošli su jedan han na Rapanjskom Polju, a drugi, Imzibegov,¹⁴⁴ na planini Tisovac.

U selu Karanovcu bio je han Alibega Džinića iz Banje Luke. Handžija je bio Meho Gazić. On ih je podvorio hljebom i kafom »kakova se rijetko dobiva u evropejskim kafanama«¹⁴⁵.

Isti put od Gradiške do Banje Luke prevalio je u ljetu 1874 g. Mihovil Pavlinović u kolima nekog Huse, momčeta od kojih 20 godina i sina kiridžije, koji je vozio putnike od Berbira (Gradiške) do Banje Luke. O tom putu piše Pavlinović ovo: »Brzo žeravi zagrabiše u pustu Posavinu; pukla ravnica na sve strane, kolo naokolo ništa do šikarja i do rudine. Od Save do Prisjeka, između Kozare i Motajice, dolom Vrbaskom s obje strane ceste, stoje sela: Dubrave, Rovinje, Baminci, Mačići, Čikule, Viluše, Romanovci, Balinci, Kosirevo, Bukovičani, Maglaj, Petoševci, Laktaši, Pričani itd. ali njih zastiru šljivici i šikare; a vidiš uz cestu samo po koji drveni han; pred kojima putnici ispijaju kavu i rakijane. Netom se iz daleka pomoli koji han, Uso digne glavu, pa žešće tjera, da prije popije kavu i da zapali smotku. Nit pita testira u povoznika nit plaća kavedžiji: on šuti i po volji pije a ti vadi kesu i plaćaj. Kad je tako naš Uso petšest kava iscijedio i na dva tri oduška kroz tri sahata pridahnuo, počelo nam se polje uvlačiti pod brda. Evo nas, priča Uso, na ćupriji kod Klačnica. Ovdje ćemo zobiti konje. — Kad dođosmo k Sečinu hanu, mlad i okretan handžija uveo nas u malen čardak nad Vrbas. Pod nami se lomi voda kroz kamenje, pa tik mehane ogromno kolo vrti više mlina. Kad nam iznio neizbježivu kavu, pa ja stao pitati mehandžiju kako se ti kapci, ti direci, ti obloci i šišeta na tom čardaku svi zovu, on će ti meni: A tko ste vi, gospodine? — Ja sam putnik. A tko si ti, junače? — Ja sam Srbin. A odakle si? — Tamo s preka iz Njemačke. — Odakle, iz Njemačke? — Tamo od Nove Gradiške. — A kako govoriš? — Ja samo hrvatski, a moja mlada zna i njemački.«

¹⁴⁴ Ovaj Imzibeg, praviše Hivzibeg, zvao se Djumišić, a živio je u Banjoj Luci. Jedno vrijeme bio je banjolučki muslim. Često ga zovu i Hivzi ef.

¹⁴⁵ I. Kukuljević, Putovanje po Bosni, Zagreb 1858, str. 17 i dalje.

Iz Klašnica produžiše put u Banju Luku.

Na cijelom svom putu zabilježio je još nešto o hanu što je stajao na Jošavki na putu od Banje Luke prema Kotoru. Prevaliv mučni put preko Barakovca i stigavši spomenutom hanu: »Pomoz Bog handžija!« više pred drvenom zgradom moj Joso Dobrnjac. Sa čardaka provirio curetak kakvih sedam godina i šaplje: »Nema bábe, kažite što hoćete!«

Narediv kavu, u prizemlju konjima natakusmo zob. Na čardak nismo smjeli jer je bula sama u odaji. Kad je kavu ispekla i mi je pred vratima prolili u Jošavku, pokučismo maloј anumi ćoravicu, da se hadžiji ne zamjerimo i zajašismo dalje.«¹⁴⁰)

¹⁴⁰ M. Pavlinović, Puti (1867—1875), Zadar 1888, str. 84 i dalje.

D O D A T A K

I OPIS TRIJU KARAVANSARAJA

Iz dnevnika i putopisa stranih putnika vidi se, da su karavansaraji s malom iznimkom bili građeni po istom planu. Kako ovakvih ustanova nije bilo po drugim evropskim zemljama, na njih se osvrću skoro svi putnici i opisuju ih, neki s više, neki s manje riječi. Da bi slika tih humanitarnih ustanova bila što potpunija, donosim ovdje tri dobra opisa od kojih dva potiču iz pera dobro obrazovanih ljudi. Donosim ih na ovom mjestu, jer oni nisu stajali na bosanskom teritoriju. U jednom od tih opisa vidi se kako su u praksi izgledala imareta i musafirhane.

A. G. BUSBECK O KARAVANSARAJU, IMARETU I MUSAFIRHANI

Augier Ghiselin von Busbeck bio je bez sumnje najučeniji Evropljanin XVI stoljeća, koji je putovao u onovremenu Tursku kao carski poslanik u diplomatskom poslu i ondje proboravio od 1553 do 1562 godine.¹⁴⁷ Svoj put, boravak i doživljaje opisao je u četiri pisma na latinskom jeziku. Ta pisma zbog svoje zanimljivosti prevedena su na neke evropske jezike. U prvom pismu prikazao je pored ostalog jedan karavansaraj u Nišu, i tom prilikom ocrtao imaret i musafirhanu. Taj odlomak koji nam najbolje ilustrira ove ustanove preveo mi je s originala gospodin prof. dr. Matija Lopac, bibliotekar u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, i taj doslovni prijevod ovdje donosim:

»Tu se nalazi Niš, gradić ne baš neznatan ili slabo napučen onim narodom. Došlo je vrijeme da nešto progovorim i o hanovima, kakve smo imali na raspolaganju. Jer to možda već dugo očekuješ. Tu sam se svratio u javni han. Turci ga zovu karavansaraj.¹⁴⁸ Takvi su hanovi obični u tom kraju. Zgrada je prostrana, nešto dulja nego šira. U sredini se nalazi dvorište, gdje se odlaže prtljaga i smještavaju deve, mule i kola. Veći dio dvorišta opasuje zid, visok više ili manje tri stope; on je građen tako da se veže s onim zidom koji zatvara cijelu zgradu. Zid je po vrhu ravan i širok četiri stope. Tu Turci imaju mjesta za ležaje, tu su im blagovaonice, a tu se bave i kuhinjskim poslom, jer su u zidu, za kojih sam rekao da zatvara cijelu zgradu, uzidana ognjišta, a

¹⁴⁷ A. Viertel, *Busbecks Erlebnisse in der Türkei in den Jahren 1553—1562. Nach seinem Briefen dargestellt. Göttingen 1902. (Beilage zum Jahresbericht des Königl. Gymnasiums zu Göttingen 1902).*

¹⁴⁸ U prvom izdanju stoji Caranasaria, a u drugom Caravasara. Drugo je izdanje iz godine 1582.

od deva, konja i ostale marve dijeli ih samo onaj zid. Pače, u dnu zida, konje tako vežu da im je glava i cijeli vrat iznad zida, pa sluge stoje tu uz gospodare dok se oni griju ili jedu i od vremena do vremena dobiju iz njihovih ruku kruha, jabuku ili što drugo. Po tom zidu ljudi steru sebi ležaje; najprije prostru serdžadu koju vežu za sedlo i za tu svrhu nose sa sobom. Po njoj razastru kabanicu, a kao jastuk služi im konjsko sedlo. Noću se pokrivaju dolamom postavljenom krznom, koju danju oblače. Na to usnu snom bez ikakvih sredstava za uspavljivanje. Pri tom se ničega ne stide; sve rade otvoreno i ne skrivaju od očiju svih drugih ništa osim ono što krije samo mrak. Takvih hanova sam se klonio, jer bi svi Turci upirali oči u nas i čudili se našem vladanju i našim običajima. Zato sam nastojao da me radije pod svoj krov primi koji siromašni kršćanin. No, njihove su kolibe tako tijesne, da u njima u najviše slučajeva nema ni toliko prostora da se krevet smjesti. Zbog toga sam nekad spavao pod šatorom, a nekad u svojim kolima. Nekad bih se svraćao u turske gostinjske, koji su doista vrlo udobni i lijepo građeni. Svako ima posebnu sobu za spavanje; u njima se gostoprimitstvo ne uskraćuje nikome, bio on kršćanin ili židov, bogat ili siromah; za sve su oni jednako otvoreni. Paše i sandžaci svraćaju se u njih na svom putu. Često mi se činilo da sam u njima dostojanstveno dočekan, kao u kakvoj kraljevskoj palači. Tu vlada takav običaj da svakome tko se tamo svrati, daju hranu. Čim, naime, dođe vrijeme ručka, postavi se sluga uz veliku drvenu dasku, koja je izgledala poput stola. U sredini toga stola stajala bi zdjela puna gusto ukuhane ječmene kaše s komadom mesa; oko zdjele bilo bi nekoliko hljebova i nešto meda. Spočetka sam se nećkao da to uzmem; izgovarao sam se da mi se sprema ručak i molio da se to da siromasima. No sluga je navaljivao na me da ne odbijem skromne ponude; da to obično daju i pašama i da je takav običaj u tome kraju, a da za siromahe ima još toga. Ako je neću, da dam svojim slugama. Tako sam morao to primiti, ako nisam htio da budem nepristojan. Zahvalio sam se, uzeo sam jedanput, dvaput, pa mi se hrana doista svidjela. A ta vrsta kaše, osim toga što je Galen preporučuje kao vrlo zdravu, ima i ugodan ukus.¹⁴⁰ Putnici imaju pravo na tu hranu i stan puna tri dana. Poslije toga moraju da potraže drugo gostoprimitstvo. U te gostinjske, kako sam rekao, svraćao sam se vrlo rado, ali njih nema svugdje.¹⁵⁰

Carski kurir Jakov Betzek, putujući 1564 od Beograda do Niša, spominje više karavansaraja na ovome starom drumu i kaže za karavansaraj u selu Wadischna¹⁵¹ ovo: »Karavansaraje ziđu velika gospoda na udobnost putnika i drže to bogoljubnim djelom. Svaki bo, koj kopnom pu-

¹⁴⁰ Galen, dobro poznat u historiji medicine i pisac brojnih medicinskih djela, rođen je 129 u Pergamu, a umro je valjda u Rimu 198 ili 199. Isp. dr. Lujo Thaller, *Od vrača i čarobnjaka do modernog liječnika*, Zagreb 1938, str. 133-139; Dr. H. Zimmerer preveo je prvo Busbeckovo pismo na njemački (A. G. von Busbeck, *Vier türkische-Sendschreiben* 1554. *Erstes Sendschreiben*, Ludwigs-hafen a. R. 1903) i u opasci na strani 22 kaže za Galena da je pisac medicinskih djela i da je živio od 131—201.

¹⁵⁰ A. G. Busbequii *Itinera Constantinopolitanum et Amasianum*, Antverpiae, 1581., str. 29—32.

¹⁵¹ Ova Wadischna odgovara današnjem naselju Batačine na rijeci Lepenici u Srbiji.

tuje bio kršćanin, židov ili Turčin, odsjedne tu. Kuća pako nije drugo neg štala, imajuć nekoliko ognjišta. Tko prije dođe zaprema prazno mjesto, a za kuhanje i noćenje ne plati ništa. Ako hoće imati krme za konje mora ju se drugdje kupiti ili sa sobom nositi, jer neima gostiona gdje bi se za svoj novac moglo kupiti svoje potrebe.«¹⁵²

Treći opis daje nam Atanasije Georgiceo (Grgičević). To mjesto u prijevodu glasi: »Idući jedno pola milje uzduž tih brežuljaka stigismo u seoce koje se prije zvalo Saraj Havan (Hervan?) Bega i udosmo u jednu široku kuću bez stropa nazvanu od Turaka karavan-saraj, koji je prije deset godina napravio Safer paša, kao han za prolaznike, a gdje nije bilo drugoga nego 18 ognjišta i dosta prostora za mnogo osoba, konja i kola. Onaj (koji) vodi brigu o tome da otvara i zatvara karavan-saraj, nema šta da prodaje osim drva, sijena i žita, a kada se ove stvari uzimlju od njega treba odmah platiti i to mislim radi dva razloga: najprije da ne vodi (pamti?) toliko računa, drugo da putnik može sljedećeg jutra da otputuje u koji god sat hoće. Ovdje treba zabilježiti da se u cijeloj Mađarskoj podvrgnutoj Turčinu i po cijelom Ilirikumu nalaze slični karavan-saraji koje su podigli bogati Turci za svoju dušu; i tako su blizi da se u njih može da stigne od pola do pola dana, a prema koracima (udaljenosti?) i gradovima vrlo su mnogobrojni.«

2 ABEL LUKŠIĆ O PUTOVANJU PO BOSNI I HERCEGOVINI

Od 1859—1886 izašlo je više knjiga raznog sadržaja, razne vrijednosti i na raznim jezicima o Bosni i Hercegovini. Ta su djela pisali poglavito činovnici stranih konzulata u B i H i obrazovaniji ljudi koji su sudjelovali u okupaciji ovih zemalja 1878 godine.

Jedno takvo djelce napisao je i poznati kulturni radnik Abel Lukšić¹⁵³ rođen 1826 u Karlovcu, umro na Rijeci 1901. Štampao ga je u Pragu 1878 pod naslovom: *Neueste Beschreibung und vollständiges Orts-Lexicon von Bosnien und der Herzegovina*. To je djelce bila za ono vrijeme jedan dobar doprinos poznavanju ovih zemalja i izvrstan vodič ljudima koji su ovamo dolazili.

Kako u tom djelcu ima poglavlje o ugostiteljskim prilikama onoga vremena i kako u njemu nalazimo potvrdu za mnoga dosadašnja izlaganja u ovoj radnji, to ga ovdje donosimo u doslovnom prijevodu:

»Bračna putovanja u B i H ne bi se mogla preporučiti, jer to ni u kom slučaju ne bi mogla biti putovanja za razonodu. Kada čovjek putuje tim krajevima, mora da živi kao vojnik u pohodu i da od samog početka ne reflektira na udobnost. Sve prohtjeve treba ostaviti kod kuće i treba se pokoravati onome što je neizbježno. Za to je i putovanje kao i život u ovim zemljama vrlo zanimljiv, a i ne preskup i pored toga što je samo putovanje skuplje nego u ostaloj Evropi.

Putovanje na cestama po kojima se može voziti u dobro tapeciranim kolima udobno je. Drugačije je na sporednim cestama i putevima, gdje

¹⁵² Dr. P. Matković, Rad LXXXIV, str. 86.

¹⁵³ V. Klaić, Knjižarstvo u Hrvata, Zagreb 1922, str. 43.

se putuje na konju. I to, međutim, ima svoje prednosti, jer čovjek nije prisiljen da se u iznajmljenim kolima drmusa na neravnoj kaldrmi. Treba duboko požaliti da izuzev Sarajeva, Mostara i još nekih gradova nema ni približno prijatnih gostiona i konačišta. Komotan i čist krevet velika je rijetkost.

Prenoćišta u provinciji (hanovi) porazmještena su pored ceste i važnijih puteva, na udaljenost otprilike svaka dva sata. I u svakom selu u kome živi veći broj kršćanskih stanovnika, nađe se po jedan, bolji ili slabije opremljen han. Handžija je uvijek kršćanin. Ovakav han predstavlja u neku ruku seoski forum; tu se doznaju sve novosti, ovdje se uz kafu i rakiju sklapaju trgovački poslovi, prepričavaju događaji itd. Ovakvo svratište je obično neka veća zgrada sa prizemljem i prvim spratom. U prizemlju se nalazi prostrana staja za 60–100 konja, a na prvom spratu jedna velika soba za strance. Kreveti, a često i divani isto su tako rijetki kao i stolovi, stolice i drugo pokućstvo. U najboljem ćete slučaju naći umivaonik, zemljanu ili metalnu posudu za vodu, a ponekad i staklenu čašu. Nije ogovaranje ako se kaže da je to nešto najprimitivnije što se može pružiti stranom putniku. Jedini komfor predstavlja strožak (dušek) koji se polaže dužinom zidova, a koji se jedva jednom godišnje iznese na zrak i protrese. Noći su u takvom jednom hanu strašne; čovjek je u stalnoj borbi sa zlim duhovima tame. Od jela može se u bosanskim hanovima dobiti kajgana, ovčje pečenje, kuhana kokoš, a u boljima i pita, pa i pilav, ali ni vina ni piva, nego samo crna kafa i rakija. Zato se pak može dobiti uvijek svježeg domaćeg sira i maslaca, ili od sira, brašna i maslaca zgotovljeno narodno jelo cicvara. Pravog kruha nema, nego samo tako zvane pogače, t. j. neka vrsta malo kiselkastog peciva. U Hercegovini se, naprotiv, može dobiti vina, no rijetko što drugo, izuzev kozijeg i ovčijeg sira, kozijeg i ovčijeg mesa i svježe pečene kukuruze.

U selima, u kojima žive većinom muslimani, nalaze se besplatna svratišta, zvana musafirluk. Ovakvo svratište, koje postoji gotovo u svakom bar donekle važnijem selu u kom stanuju muslimani, sagrađeno je i izdržavano od muslimanske općine. Prema plemenitim i čovjekoljubivim naredbama Kur'ana koji traži punu gostoljubivost prema ljudima, može ovdje svaki putnik bez obzira na vjersku pripadnost tri dana naći skromno sklonište i biti poslužen crnom kafom »a discretion«. Ležište se sastoji od jednostavne hasure (rogozine). Takva musafirhana otvorena je i danju i noću.

Karavansaraja, koje su osnivali i izdržavali pobožni muslimani u doba sreće i bogatstva Osmanlija, ima u Bosni još malen broj.

Samo putovanje, izuzev pošte, teče vrlo polagano i s orijentalnim častima. Putovanje na poštanskim jahaćim konjima ide skoro prebrzo, često puta u pomanjkanju mostova, preko divljih potoka, uzbrdo i nizbrdo. Putnik dobije na raspolaganje obično jednog lijepog, dobrog i potpuno sigurnog konja širokih pleća.

U Hercegovini su većinom puteljci, koji su jedva tako široki da se dva natovarena konja mogu mimoći. Oni ponekad vode vrlo strmo u cik-cak serpentinama tako da se u roku od tri sata mogu uspeti i na vi-

sinu od 1500 metara. Ovi puteljci vode obično pored tako strmoglavih stijena da je potrebna velika hladnokrvnost da bi se moglo ostati na konju. Kolikogod su te provalije strašne, one su isto tako romantične, a taj osjećaj romantike dočarava mnoge snove. Sa visina puca pogled nadugo i široko preko zemlje koja se čini kao reljefna karta. Tamni potezi stijena nadvisuju jedni druge, i dok su bliži sasvim plave boje, dotle se oni u daljini gube u zagasitim tonovima. Lake maglice povlače se među njima i označavaju doline. Ponegdje se vide vinogradi, prekrasni sagovi livada, a osamljenost okolice često puta prekidaju obrađene njive i lijepa sela.«¹⁵⁴

IV HAN U NOMENKLATURI NAŠIH NASELJA

Mnoga naša naselja nose imena po raznim institucijama, dostojanstvima, zvanjima, drumskim skloništima i t. d. Za ova potonja imamo vrlo malo apelativa iz Srednjeg vijeka i neobično mnogo njih koja su u vezi s hanom.

Već smo napomenuli da u Bosni i Hercegovini imaju 133 naselja koja su dobila svoje ime po hanu. Da se vidi kako su nazivi u vezi s raznim institucijama, dostojanstvima i zvanjima prema onim s drumskim skloništima u neznatnom razmjeru, navešću ovdje nekoliko primjera.¹⁵⁵

S banom su u vezi nazivi: Banbrdo, Banvir, Banići, Banovići; s kraljem: Kraljevac (dio Visokog i još pet lokaliteta istog imena), Kraljeva Sutjeska, Kraljevo Polje i Kraljevo Guvno; s knezom: Knežina, Knežpolje, Knezovi (pet puta), Knežak i Knežević (deset puta); sa županom: Župan Potok, kasnije zvan Županjac, a sada Duvno, imenom Župa naziva se šest naselja.

Po mramorima (stećcima) srednjeg vijeka zovu se 4 sela Mramor i 5 Mramorje.. Po srednjevjekovnim podgradima (suburbium) ili varošima, nosi 5 sela ime Varošište i 2 Varošluk. Po starim crkvama kojih danas nema, naziva se preko 30 lokaliteta: Crkvina, Crkvine, Crkvište, Crkvica i Crkvenjak. Dva sela zovu se Kapela (Prijeđor i Banja Luka).

Na stare prelaze preko rijeka sjećaju nas nazivi Brod, Brodac i Brodar. Brodom se naziva 5 mjesta (Bos. Brod, Brčko, Krupa, Foča i Vlasenica) i po jedno Brodac (Bijeljina) i Brodar (kod Medede).

¹⁵⁴ A. Lukšić, u navedenom djelu, str. 20—22.

¹⁵⁵ Pri izradi ovog poglavlja služio sam se jednim nedoštampanim djelom bivšeg statističkog odsjeka nekadašnje Zemaljske vlade za BiH, koje je rađeno za vrijeme Prvog svjetskog rata i ostalo nedoštampano. Štampan je administrativni pregled i alfabetski dio.

¹⁵⁶ Distanz-Nachweis für alle Haupt- und Bezirks- Strassen, wichtigen Fahr- und Reitwege in Bosnien und der Hercegovina nach dem Stande vom Jahre 1903; Zusammengestellt bei der Bau- Abtheilung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina. Herausgegeben von der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina; I Berichtigung zum Distanz- Nachweis der Haupt- und Bezirksstrassen, wichtigen Fahr- und Reitwege in Bosnien und der Hercegovina nach dem Stande vom Jahre 1906/07, Sarajevo 1908.

Ima lijep broj naselja čija imena potječu iz vremena turske uprave. Na feudalne institucije toga doba sjećaju nas nazivi Čifluk, Timar i Zijamet. Imenom Čifluk zove se 14 sela u srezovima: Visoko (3 sela), Prozor, Tuzla (3), Kotor Varoš, Tešanj, Travnik (2), Gračanica, Jajce i Čifluk, Crna Rijeka (Sarajevo), a Čitlukom 16 u srezovima: Rogatica, Nevesinje, Bos. Brod, Goražde, Mostar (2), Zvornik, Bos. Kostajnica, Sarajevo (2), Banja Luka, Ljubuški, Bijeljina, Vlasenice, Foča i Bos. Dubica. Timarom se zove jedno selo u srezu Kotor Varoš i piše se Timar-Čifluk.

U Sarajevskom srezu zove se jedna općina Zijamet — Crna Rijeka, a u srezu Bugojno također jedna općina Zijamet — Golo Brdo.

Napominjem da je Čifluka, Zijameta i Timara bilo nekada u Bosni i Hercegovini na stotine.

Isto tako bilo je i Vakufa vrlo mnogo. Tim imenom nazivaju se danas varošice: Donji i Gornji Vakuf, Skender Vakuf, Kulen Vakuf i do 1924 Varcar Vakuf (danas Mrkonjić grad), pa sela Vakuf (Brčko), Vakuf (Foča), Skucani Vakuf (Sanski most), Turski i Srpski Vakuf (Bos. Gradiški), Vakufci (Kotor Varoš) i po jedna mahala u Čajniču, Nevesinju, Ljubinju i Mokrom.

Sela Dizdarev Potok kod Bos. Krupe, Dizdarlije kod Bos. Dubice i Dizdaruša kod Brčkog, nazvana su po dizdaru (zapovjedniku grada), a Kapetanov Do (Bos. Petrovac), Kapetanovac (Bos. Krupa), Kapetanovića mahala (Mostar), Kapetanovići (Višegrad), Kapetanovina (predjel Mostara i selo kod Stoca), Kapetanovo Brdo (Tuzla) i Kapetanovo Selo (Bos. Kostajnica) prozvana su po kapetanu (zapovjedniku kapetanije). Jedno selo kod Bos. Gradiške zove se Azapi (rod vojske), a naziv Semberija biće vjerojatno u vezi s jednim drugim rodом vojske što se zvao zemberi (strijelci).

I kadiji se očuvao spomen u našoj toponomastici. Pored više sela koja se nazivaju Kadići, imamo nazive selima: Kadijino Brdo, Kadijin Han, Kadin Jelovac, Kadina Voda, Kadino Brdo i Kadijina Mahala ili Kadinuša u Sarajevu.

U vezi s nekadašnjim utvrđenjima ima više naselja koja se zovu Palanka, Palančište, Kula i Kulina, Čardak i Šarampov.

Jedna velika grupa geografskih imena nosi ime Odžak ili Odžaci. Ova naselja prozvala su se po odžaku-dvoru krupnije feudalne gospode. Tih odžaka bila je koja stotina. Ovoj grupi pripadaju 34 naselja; 29 zovu se Odžak, 4 Odžaci i 1 Odžačina. Po dva su naselja imenom Odžaci u srezovima Konjic i Vlasenice; Odžačina je u Zvorniku, a Odžak u srezovima: Glamoč, Livno, Nevesinje, Derventa, Goražde (2), Visoko (2), Višegrad (2), Sarajevo (5), Tuzla (2), Prozor, Foča (3), Vlasenica, Grahovo, Kiseljak, Zvornik, Konjic, Rogatica (2) i Bugojno.

A sad da nabrojimo sva ona naselja čiji su nazivi u vezi s hanom. Kod svakog toga naselja navodim općinu i srez u kojima se navedeno naselje nalazi. Napominjem da su općine i srezovi navedeni po administrativnoj raspodjeli Bosne i Hercegovine kakva je bila godine 1928.

1. Begov Han	Nemila	Žepče
2. Behramov Han	Rotimlja	Stolac
3. Bimbašin Han	Mokro	Sarajevo
4. Čebin Han	Jošanica	Sarajevo
5. Čurčin Han	Jošanica	Sarajevo
6. Čelikov Han	Smriječe	Višegrad
7. Davidov Han	Dobrnja	Banja Luka
8. Dubačić Han	Cikote	Vlasenice
9. Galov Han	Đurđevići	Vlasenice
10. Gavrića Han	Ustikolina	Foča
11. Godjević Han	Godević	Srebrenica
12. Han	Prnjavor Mali	Banja Luka
13. Han Bijela zemlja	Paprača	Vlasenice
14. Han Branković	Živaljevići	Rogatica
15. Han Brdo	Orahovci	Višegrad
16. Han Cacan	Vidinlije	Glamoč
17. Han Čardak	Prusac	Bugojno
18. Han Čivša	Glasinac	Rogatica
19. Han Čorbeg	Ramska	Travnik
20. Han Derventa	Ljubogošta	Sarajevo
21. Han Dobrošin	Dobrošin	Bugojno
22. Han Glasinac	Glasinac	Rogatica
23. Han Gradec	Potočani	Livno
24. Han Grga	Putičevo	Travnik
25. Han Hanić	Sokolovići	Rogatica
26. Han Jadar	Radošević	Srebrenica
27. Han Jadovica	Smrtići Gornji	Prnjavor
28. Han Jezero	Hreša	Sarajevo
29. Han Jelovac	Vrtoče	Vlasenice
30. Han Kadina Voda	Pavići	Banja Luka
31. Han Kalem	Vrbaška	Bos. Gradiška
32. Han Karaula	Zalakovik	Vlasenica
33. Han Kopito	Orahovci	Višegrad
34. Han Koprivnica	Prusac	Bugojno
35. Han Kram	Mrkalji	Vlasenica
36. Han Kiselovac	Grabova	Travnik
37. Han Kojovice	Sijerčić	Goražde
38. Han Kola	Kola	Banja Luka
39. Han Košutica	Košutica	Rogatica
40. Han Kumpanija (Rika)	Vitez	Travnik
41. Han Kumpanija Vitez	Počulica	Travnik
42. Han Luka	Novo selo	Bugojno
43. Han Luka	Poriče	Bugojno
44. Han Lješčice	Surovi	Rogatica
45. Han Mangalin	Dobrun	Višegrad

46. Han Mlačo	Poriče	Bugojno
47. Han Napogled	Zalukovik	Vlasenice
48. Han Nesmotar	Radošević	Srebrenica
49. Han Nuker	Prusac	Bugojno
50. Han Osanica	Vranići	Foča
51. Han Palator	Šepak	Zvornik
52. Han Pantelija	Pecka	Varcar Vakuf
53. Han Pavlović	Opara	Travnik
54. Han Perković	Ozimice	Žepče
55. Han Pijesak	Kraljevo Polje Japaga	Vlasenice
56. Han Ploča	Saraj Vilić	Bugojno
57. Han Pločnik	Ozren	Sarajevo
58. Han Pobilje	Vijaka	Vareš-Visoko
59. Han pod Gradi- nom	Čorle	Prnjavor
60. Han Podzarude	Vijaka	Vareš-Visoko
61. Han Podžeplje	Podžeplje	Rogatica
62. Han Polom	Polom	Srebrenica
63. Han Prača	Surovi	Rogatica
64. Han Radoš	Glavice	Bugojno
65. Han Radovan	Sočice	Rogatica
66. Han Radovan	Surovi	Rogatica
67. Han Rekavice	Rekavice	Banja Luka
68. Han Romanija	Mokro	Sarajevo
69. Han Rudine	Džemat Srpski	Vlasenice
70. Han Selimović	Vrtoče	Vlasenice
71. Han Seljani	Seljani	Rogatica
72. Han Seona	Vesela	Bugojno
73. Han Soha	Slatina	Foča
74. Han Stjenice	Sočice	Rogatica
75. Han Šarenac	Glasinac	Rogatica
76. Han Šenkovići	Glasinac	Rogatica
77. Han Šije	Šije	Tešanj
78. Hañ Štavanj	Zivaljevići	Rogatica
79. Han Trlica	Gornji Vakuf	Bugojno
80. Han Trusina	Trusina	Nevesinje
81. Han Vrtoče	Vrtoče	Bihać
82. Han Zmajevac	Raduša	Tešanj
83. Han Zimlje	Zimlje	Mostar
84. Hanići	Vogošća	Sarajevo
85. Hanina	Jelašca	Foča
86. Hanine	Prača	Rogatica
87. Haništa	Šehovci	Varcar Vakuf
88. Hanište	Dvorovi	Bijeljina
89. Hanište	Hreša	Sarajevo
90. Hanište	Striževno	Vareš-Visoko
91. Hanište	Boranovići	Višegrad
92. Hanište	Podgora	Visoko

93. Hanište	Blaža	Vareš-Visoko
94. Hanište	Kreči	Foča
95. Hanovi	Željuši	Mostar
96. Hansko Polje	Zimlje	Mostar
97. Hadžić Han	Stupari	Vlasenice
98. Kadin Han	Pale	Sarajevo
99. Kalem Han	Trebovljani	Bos. Gradiška
100. Karahodžin Han	Prača	Rogatica
101. Karamustafića Han	Gornji Vakuf	Bugojno
102. Kehića Han	Vrhopolje	Ključ
103. Krasulje Han	Krasulje	Ključ
104. Ligatov Han	Prača	Rogatica
105. Lukavica Han	Čelić	Brčko
106. Ljubačev Han	Ljubačevo	Banja Luka
107. Matarugin Han	Misoča	Visoko
108. Mavrakin Han	Osmača	Srebrenica
109. Mimidžin Han	Kuljenovci	Derventa
110. Milošev Han	Zukići	Konjic
111. Mišin Han	Ivanjska	Banja Luka
112. Nadinić Han	Nadinići	Gacko
113. Osman Han	Kokorin	Moštar
114. Osman Han	Sočice	Rogatica
115. Pajtov Han	Budoželj	Vareš-Visoko
116. Pavicin Han	Agići Srpski	Banja Luka
117. Pilanovića Han	Kupres	Bugojno
118. Pobrin Han	Pogari	Vareš-Visoko
119. Pteriće Han	Marići, Posušje	Ljubuški
120. Popov Han	Boškovići	Banja Luka
121. Popov Han	Hrge	Maglaj
122. Pudrin Han	Velagići	Ključ
123. Rakin Han	Milkovići	Vlasenice
124. Reljevo Han	Reljevo	Sarajevo
125. Simin Han	Tuzla	
126. Stipin Han	Bištica	Kladanj
127. Suljin Han	Karakaja Srpska	Zvornik
128. Šećin Han (Bojkovac)	G. Vakuf	Bugojno
129. Šibić Han	Mašići	Bos. Gradiška
130. Šivoljski Han	Kalinovik	Foča
131. Tinjin Han	Vrtoče	Vlasenice
132. Tubokov Han	Tarčin	Sarajevo
133. Turbe Han	Vogošća	Sarajevo
134. Vasin Han	Koševo	Sarajevo

Nisam siguran da su ovdje navedena sva naselja čija su imena u vezi s hanom, ali držim da ih neće biti mnogo koja su mi izmakla.

Gore navedena 134 naselja nalaze se u 33 kotara ili sreza i to:

19 ih	pripada	Rogatici
14 »	»	Sarajevu
14 »	»	Bugojnu
13 »	»	Vlasenicama
9 »	»	Banjoj Luci
8 »	»	Visokom
6 »	»	Foči
6 »	»	Travniku
5 »	»	Višegradu
5 »	»	Srebrenici
4 »	»	Mostaru
3 »	»	Bos. Gradiški
3 »	»	Ključu
2 »	»	Žepču
2 »	»	Zvorniku
2 »	»	Prnjavoru
2 »	»	Tešnju
2 »	»	Varcar Vakufu
1	pripada	Stocu
1	«	Glamoču
1	«	Livnu
1	«	Čajniču
1	«	Nevesinju
1	«	Bihaću
1	«	Bijeljini
1	«	Brčkom
1	«	Derventi
1	«	Konjicu
1	«	Gacku
1	«	Ljubuškom
1	«	Maglaju
1	«	Kladnju

SEMIZOVAC je dobio ime po Semizovu hanu do iza 1878 g., a do tada se to naselje zvaše Ljubina. Taj je han podigao Hadži-Salih Semiz prije 1777 godine.

Hanovi su uz puteve bili u neku ruku ono što su danas stanice uz željezničke pruge. U jednoj službenoj publikaciji nekadašnje Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu (1879–1918) izdanoj 1904 navedeno je uz glavne i sporedne drumove oko 330 hanova s oznakom udaljenosti u km od polazne tačke. I četiri željezničke stanice bile su nazvane po hanu i njegovu vlasniku (Han Marica, Begov Han, Pajtov Han i Mišin Han.) I jedno naselje u kotaru Sinj u Dalmaciji zove se Han.

В
ПОСЕБНИ ДІО

GLAVNI DRUMOVI

U nedostatku izvora nije mi nikako moguće obraditi sve hanove koji su bili izgrađeni na teritoriju BiH po raznim većim i manjim mjestima. Zbog toga ograničiću se uglavnom na nekoliko glavnih i sporednih drumova u jednom kraćem periodu, koji obuhvata tri posljednja decenija prošlog i prvu polovinu ovoga stoljeća. Razumije se da ću onu prvu granicu prelaziti unatrag gdje god mi to bude moguće. Činim to i zbog toga da se vidi kako su bili gusto nasijani i što iz ovoga razdoblja imamo najviše sigurnih podataka, a u ovome se razdoblju polagano i saobraćaj modernizira i hanovi se gube.

Važniji putevi (džade), koji ovdje dolaze u obzir uglavnom su isti oni, kojima se i danas odvija naš saobraćaj, a tim putevima odvijao se on uglavnom i u nekoliko prošlih stoljeća.

Od početka XVI stoljeća Sarajevo je glavni ekonomski i kulturni, a još od godine 1463 i politički centar u kome se sastaju svi važniji drumovi. Još u doba bosanske samostalnosti, kako je već spomenuto, vodio je jedan drum od Dubrovnika prema Vrhbosni u koji je ulazio drugi, s ušća Neretve. Od 1592 Sarajevo je jače vezano sa Splitom. Sa Save su udarala tri druma prema Sarajevu, od Rače, Brčkog i Broda. Od dolaska Turaka u ove krajeve Sarajevo je vezano s Carigradom t. zv. Stambolskom džadom, koja je od Sarajeva polazila u dva kraka i izlazili u Plevljima i Novoj Varoši na dubrovački drum. Jedan od njih je udarao preko Prače, Goražda i Čajniča, a drugi preko Rogatice i Višegrada. Od onoga splitskog druma odvajao se u Travniku jedan krak za Gradišku, a od Donjeg Vakufa za Jajce i ostalu Bosansku Krajinu. Jedan naročiti kraći drum vezao je Sarajevo s Varešom, dok su se od broskog druma odvajali kraći u Kreševo i Fojnicu.

Važniji centri puteva su bili još Mostar, Travnik, Banja Luka i Tuzla. Udaljenost između pojedinih mjesta i dužina puta računala se u satima.

Glavni drumovi udarali su ovako:

1. Sarajevo — Prača — Goražde — Čajniče — Pljevlja — Prijepolje — Sjenica — Nova Varoš = 49 sati.
2. Sarajevo — Hreša — Podromanija — Rogatica — Višegrad — Nova Varoš = 51 sat.
3. Sarajevo — Podromanija — Vlasenice — Zvornik — Rača = 38 sati.

4. Sarajevo — Hreša — Ozren — Olovo — Kladanj — Tuzla — Brčko = 30 sati.
5. Sarajevo — Kiseljak — Busovača — Vitez — Zenica — Žepče — Maglaj — Doboj — Derventa — Brod = 46 sati.
6. Sarajevo — Vitez — Karaula — Travnik — Donji Vakuf — Prusac — Kupres — Šuica — Livno — Prolog (39 sati) — Sinj — Split.
7. Travnik — Vitovlje — Skender Vakuf — Han Ploča — Javor — Karanovac — Banja Luka — Ivanjska — Kozarac — Prijedor — Novi = 36½ sati.
8. Donji Vakuf — Jajce — Varcar — Čadavica — Ključ — Han Bravsko — Petrovac — Bilaj — Ripač — Bihać = 37 sati.
9. Banja Luka — Mašići — Gradiška — (Berbir) = 11 sati.
10. Sarajevo — Blažuj — Tarčin — Bradina — Konjic — Borke — Han Zimlje — Mostar — Buna — Metković = 28½ sati.
11. Mostar — Mamići — Imotski = 12 sati.
12. Mostar — Buna — Stolac — Ljubinje — Trebinje = 18 sati.
13. Stolac — Dabar — Fatnica — Plana — Bileća = 12 sati.
14. Mostar — Nevesinje — Zalom — Gacko — Nikšić = 29 sati¹

Dubrovački drum, o kome je bilo više govora, izgubio je svoju važnost francuskom okupacijom 1806. Na slijedećim drumovima navodimo samo ona mjesta za koja znam da su u njima postojali hanovi u spomenutom razdoblju. U napomenama (NB) donosim ono što mi je poznato o pojedinim hanovima.

HANOVI U SARAJEVU

U prvom dijelu ove radnje upoznali smo se s najvećim hanovima u Sarajevu. Kako je ovaj grad od polovine XV st. naglo rastao, rastao je i broj hanova, pa i kada je nastao zastoje u razvitku Sarajeva, krajem XVI st., njihov je broj i dalje bivao sve veći kao i po ostaloj Bosni. Godine 1659 bila su tu 23 hana i tri karavansaraja, a 1878. godine 50. Gotovo su svi ti hanovi bili sagrađeni u samoj sarajevskoj čaršiji. Kako je Sarajevo, a naročito njegova poslovna četvrt — čaršija — često puta stradalo od požara, stradali su i hanovi, ali su oni skoro uvijek ponovo podizani. Iz poznatih izvora znam samo za desetak hanova koji su u požarima propali i kojih je nestalo prije 1852 g.

Prema popisu bivšega Gradskog poglavarstva u Sarajevu, bilo je ovdje 1878 g. 50 hanova, ali, kako sam ustanovio, nisu unešeni svi postojeći hanovi. Original ovoga popisa čuva se u Arhivu grada Sarajeva. U popisu su naznačeni vlasnici hanova, ulice, stanje zgrade i kapacitet, pa je za ovu radnju od osobite važnosti. Taj popis glasi:

¹ Isp. J. Roskiewicz, Studien über Bosnien und die Herzegovina, Leipzig und Wien 1868, str. 96—102.

Br.	Vlasnici hanova	Na kom mjestu	Od kakvog materijala	Može stati	
				ljudi	konja
1.	Đulagin ¹	Mahala Gazi Husrevbeg	srednjeg	120	50
2.	Morića	u Saračkoj čarš.	dtto	300	70
3.	Kolobara	u Bazardžanskoj	dtto	400	30
4.	Nurage Teftedarije	u Tašlihanskoj 2	rdava	20	30
5.	Vakuf	dtto	dtto	20	30
6.	Mlinarevića	u Aščiluku	dtto	20	20
7.	Kezića	dtto	dtto	20	20
8.	Antonijin	u Tašlihanskoj ulici	srednjeg	150	40
9.	Popov	dtto	rdava	20	20
10.	Tašlihan	dtto	tvrdog	20	70
11.	Jefto Jelića	u Tašlihanskoj ulici	tvrdog	60	10
12.	Alekse Kreštalice	u Ferhadiji ³	srednjeg	30	35
13.	Boškov	dtto	dtto	30	20
14.	Talat efendijin	dtto	rdava	20	30
15.	Vejsil efendijin	dtto	dtto	20	30
16.	Juda Isaković	pred Čifuthanom ⁴	dtto	10	20
17.	Malog Save	dtto	srednjeg	10	30
18.	Asim efendijin	dtto	rdava	30	50
19.	Mutevelije H. Asimbega	dtto	dtto	20	30
20.	Ragib efendijin	dtto	dtto	30	20
21.	Sarač Hajdar vakuf	dtto ⁵	dtto	10	10
22.	Crkveni	na Varoši ⁶	dtto	30	15
23.	Vakufski	dtto	dtto	20	20
24.	Jerusalimski	dtto	dtto	10	10
25.	Husrevbegov	dtto	dtto	20	20
26.	Jove Besare	dtto	tvrdog	150	30
27.	Manojla Jeftanovića	dtto	dtto	150	40
28.	Mašića Mujage	u Sagrdžijama	rdava	20	7
29.	Nezir ef. Zildžića	dtto	dtto	20	15
30.	Hadži Kapetanovića	dtto	dtto	20	20
31.	Ismet paše Uzunića	dtto	dtto	20	20
32.	Novalije Atage	kod Drvenije ⁷	dtto	20	20
33.	Alipaše Čengića	dtto	srednjeg	50	50
34.	Halilbašića	u Bošum Mejda-du ⁸	rdava	30	12
35.	Mustaj Pašinice	Mejdan	tvrdog	40	16
36.	Hadži Derviša	na Novoj Testi ⁹	srednjeg	150	25
37.	Prešljin	Kračule	rdava	20	25
38.	Hadži Derviša	Nova Testa	srednjeg	40	15
39.	Zuborov	Bašćaršija	dtto	30	20
40.	Stanišića	u Patkama ¹⁰	srednjeg	150	25
41.	Karkeljin	dtto		50	20
42.	Akov	dtto	dtto	20	20
43.	Jerusalimski	na Kovačima	rdava	20	15
44.	Džinića	dtto	dtto	20	20
45.	Sulejmanbegov	Careva mahala ¹¹	tvrdog	50	20
46.	Prešljin	dtto	slabog	50	—
47.	Timurhanov	Hiseta ¹²	dtto	20	20
48.	Crkveni	Vrbanja	dtto	20	20
49.	Odobasića	Donja Hiseta ¹³	dtto	10	10
50.	Handžića	u Vratniku	dtto	30	50

Kako se vidi, 45 hanova bilo je u samoj čaršiji i njenoj najjužoj okolini, dok su ostali bili nešto podalje. Handžića han stajao je na Vratnik—Mejdanu, dakle i opet u čaršiji. Iz popisa vidi se prostranost tih hanova i njihovo stanje. Oni su mogli primiti 2640 osoba i 1262 konja.

Kako je već o nekim sarajevskim hanovima bilo govora u prvom dijelu ove radnje, navodim ovdje još ono što mi je poznato o pojedinim hanovima, idući onim redom kako su u popisu navedeni.

1. **Đulov han**, zvan i Đulagin, stajao je, kako je već rečeno, u današnjoj Đulaginoj ulici, a pripadao je Gazi Husrevbegovu vakufu i u njegovim obračunima zvao se Novi han, za razliku od Tašlihana, koji se opet nazivao Stari han. Kada je ovaj han sagrađen pravo se ne zna, ali je u posjedu ovoga vakufa bio 1760 g. Po zakupniku Đulu Mustafi¹⁴ prozvao se početkom prošlog stoljeća Đulov han. U doba Omer paše Latasa (1850—1852) služile su magaze i sobe ovoga hana kao tamnice. U jednoj od tih magaza bio je zatvoren i Ivan Frano Jukić i odavde otpremljen u progonstvo u Carigrad. Han je tri puta gorio, i to 1766, 1831 i 8. VIII. 1879. Iza prva dva požara bio je u kraćem vremenu obnovljen. U obnovu je potrošeno 1833 g. 131.943 groša. Između 1760 i 1765 bila mu je najniža godišnja kirija 84.000, a najviša 128.400 akči. 1781 god. 1000, 1789 g. 910, a god. 1786 uzeo ga je Avdija Mačkar za 1250 groša. God 1824 bila mu je kirija 10 000 groša, a dućani i magaze u istom hanu donosili su vakufu preko 6.000 groša.¹⁵ O ovom hanu bilo je govora u poglavlju »Hanska zgrada«. Podor Đulagina hana sravnjen je sa zemljom 1896 g.

2. **Morića han**. Ovaj je han detaljno opisan u poglavlju o hanskoj zgradi. I on je pripadao Gazi Husrevbegovu vakufu. Službeno se zvao Drugi Novi han (Diger hani džedid). Biće da je ovaj han identičan s Beširevim hanom koji spominje još Evlija Čelebija. Kako je došao u posjed

¹ Ovaj je han pripadao Gazi Husrevbegovu vakufu.

² Tašlihanska ulica sterala se jednim dijelom današnje ulice Jugoslovenske Armije od Čukovića ulice do Centralne vakufske uprave.

³ Ferhadija se zvaše dio današnje ulice Vase Miskina do trga Fra Grge Martića.

⁴ Pred Čifuthanom zvao se kraj oko starog jevrejskog hrama.

⁵ Ovaj han nije stajao pred Čifuthanom, nego na Varoši.

⁶ Tako se zvao dio Titove ulice od Baščaršije do nadomak Logavine ulice.

⁷ To je ime mosta preko Miljacke u osovini ulice Dugi Sokak, a porušen je godine 1897.

⁸ Treba da stoji Pašin Mejdan.

⁹ Danas Kočićeva ulica.

¹⁰ Danas Miloša Obilića ulica.

¹¹ Ovaj se kraj pravo zvao Tahmis.

¹² Dio Titove ulice od Alipašine džamije do Marindvora.

¹³ Kraj oko Električne centrale do Marindvora.

¹⁴ S jednom grupom buntovnika prognan je iz Sarajeva za vezirovanja paše Delalije (1820—1828) u Tiranu i prema fermandu od 5. IV. 1242 (16. XI. 1826.) pušten je na slobodu. Umro je u Sarajevu 1255 (1839) i pokopan na Ravnim Bakijama. Sin je bajraktara Ibrahimage.

H. Kreševljaković, Morići, Novi Behar 1938/39, str. 12.

¹⁵ Gazi Husrevbegova spomenica uz četiristogodišnjicu njegove džamije u Sarajevu, Sarajevo 1932, str. 68.

Gazi Husrevbegova vakufa za sada se ne zna. U vlasti ovoga vakufa nalazimo ga u obračunu 1830—1832, ali on je još i prije toga vremena pripadao ovom vakufu. I ovaj je han dva puta gorio, 1831 i 1852 g. God. 1833 potrošeno je za obnovu 25.632 groša. God. 1809 bio mu je zakupnik Mustafaga Morić,¹⁶ a 1816 g. Ibrahimaga Morić.¹⁷ G. 1830 bila mu je kirija 4.000 groša. G. 1878 držao ga je pod zakup Muhamedaga Ćurčić. Između 1886 i 1888 bio je u ovom hanu muslimanski srednješkoljski konvikt, osnovan prvenstveno za one učenike koji će pohađati učiteljsku školu.¹⁸ Zadnji zakupnici Morića hana bili su braća Hadžišabanovići.

Zgrada ovoga hana stoji danas pod zaštitom države i na njoj se vrše razne konzervacije.

3. Kolobara. I o ovom hanu bilo je govora u poglavlju o hanskoj zgradi. Sagrađen je nešto prije februara 1462. Više je puta gorio i svaki put je obnovljen, dok se osjećala potreba za ovakvim objektima. Zadnji put je djelomično izgorio 29 decembra 1937, a slijedeće godine potpuno je srušen.¹⁹ Zadnji zakupnici Kolobare bili su Fejzaga Hadžišabanović (1910—1920), Mujaga Mašić (1920—1929) i Hadžija Delić-Šabanović (1930—1937). Zakupnina je iznosila od 1920—1929 godine 48.000, a od 1930—1937 g. 60.000 dinara godišnje.

4. Nurage Teftedarije han stajao je niže Tašlihana, a izgorio je 8. VIII. 1879 g.

5. Han vakufa Ćenan Alijage stajao je istočno od zgrade današnje Komunalne banke. U ovom kraju ovakufio je Alija, sin Abdulahov, početkom muharema 1145 (krajem juna 1732) više raznih objekata i među njima jedan han i pod njim nalbantnicu i pekara i odredio da se prihod troši za Kalin Hadži Alijinu džamiju u čijoj je blizini legator stanovao.²⁰ I ovaj je han više puta gorio i vakuf ga je uvijek obnavljao, pa i nakon požara od 1879. Konačno ga je uništio požar od 12 februara 1896.

6. Mlinarevića han stajao je na početku Aščiluka. Ovaj je han otkupio početkom 1875 g. Ćurčija Stevo Mlinarević na javnoj dražbi. Prije toga bio mu je vlasnik Jovo Obućina. Obućina je bio dužan sarafu (mjenjaču) Dani Ušćupliji 500 dukata i kad je krajem 1874 umro Jovo Obućina, han je dat na licitaciju i prodan za 800 dukata.²¹ Zgrada ovoga hana bila je sagrađena poslije 1852, jer je te godine ovaj kraj izgorio. Han je propao u velikom požaru od 8 augusta 1879.

7. Kezića han stajao je do Mlinarevića hana i njegova zgrada nije bila starija od 1852. Kako se iz gornjeg popisa vidi, bio je to omanji han, kao i Mlinarevića, a propao je kad i ovaj, 1879 g. i nije više obnovljen. Vlasnik mu je bio Aleksandar Kezić.²² Kezići su bili starija sarajevska

¹⁶ S. Kemura, Prvi srpski ustanak pod Karadjordem, Sarajevo 1914, str. 253.

¹⁷ H. Kreševljaković, o. c. 12.

¹⁸ Isprava u centralnoj Vakufskoj upravi.

¹⁹ H. Kreševljaković, Han Kolobara, Novi Behar XI, 1937/38, str. 202—206.

²⁰ Zakladnica u sidžilu 83 na 33 strani.

S. Kemura, Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe u Sarajevu, Sarajevo 1910, str. 291—294.

²¹ Bosna 448 od 20. I. 1875.

²² O Keziću vidi: H. Kreševljaković, Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878, Sarajevo 1937, str. 38.

porodica i stanovali su u Latinluku. God. 1788 bio je na životu Jure Kezić i njegov punoljetni sin Jakov.²³

8. Antonijin han. Ovaj je han pripadao Antoniju Jeftanoviću, porijeklom Grku, koji sa sarajevskim Jeftanovićima ili Tuzlama nije bio ni u kakvoj rodbinskoj vezi. Stajao je uz han Čenan Alijage i izgorio 12 februara 1896. O postanku ovog hana nije mi ništa poznato.

Godine 1867 otvorio je Ivan Grünstein u ovom hanu čistionicu haljina i to je oglosio u Službenom listu »Bosni« od 22 i 29 maja 1867.

9. Popov han. O ovom hanu, osim podataka u gornjem popisu nije mi ništa više poznato.

10. Tašlihan. Zvao se tako jer je bio od temelja do sljemena ozi-
dan od kamena (turski taš — kamen). Zvao se i Stari han. Pod tim ime-
nom često ga nalazimo u godišnjim obračunima Husrevbegova vakufa.
Ponekad se mjesto han piše i Husrevbegov karavansaraj. O gradnji ovoga
hana bilo je govora u poglavlju o hanskoj zgradi. Ovo je bio i han i bazar.
U prizemlju su bile magaze, a na spratu hodnici i sobe. Sobe su bile
presvedene malim kupolama, a hodnici bačvastim svodovima. Na sprat
se išlo uz dvoje kamene stepenice koje su bile pri ulazu u hansko dvo-
rište. Magaze su izdavane domaćim i stranim trgovcima. Usred dvorišta
bio je sebilj s više česama, a iznad sebilja mala džamija. Kako je već re-
čeno, sagrađen je između 1540 i 1543 g.

Kao i ostali vakufski objekti, i Tašlihan je izdavan svake godine
javnom dražbom pod kiriju. Evo nekoliko godišnjih kirija:

964 (1556)		17.500 akči
974 (1566)		30.000 akči
1104 (1692)		48.500 akči
1174 (1760/61)		12.000 akči
1175 (1761/62)		12.000 akči
1176 (1762/63)		12.000 akči
1177 (1763/64)		9.600 akči
1178 (1764/65)		9.600 akči
1179 (1765/66)		12.000 akči
1246 (1830/31)		2.000 groša
1247 (1831/32)		2.000 groša

U raznim ispravama spominju se ovi zakupnici: 1557 Nesuh, sin Ala-
dozov, 1692 Omer, 1779—80 Osman baša, 1878 Arnaut Ibrahimaga. Pone-
kad se vakuf sporio sa zakupnicima. Hamza, sin Abdulahov, džabija ovog
vakufa, tužio je zakupnika Husrevbegova karavansaraja Nesuha, sina
Alađozova, za kiriju iz godine 964 (počela 4. XI. 1556) u iznosu od 17.500
akči. Ovaj je priznao taj dug, ali je ujedno izjavio da nema gotova novca
i stoga ne može platiti.²⁴

Upravitelj istoga vakufa Mustafa tužio je zakupnika Omera, jer mu
nije mogao platiti kiriju. Omer se tužio na slabu posjetu u godini 1104

²³ H. Kreševljaković, Cefilema sarajevskih kršćana, Prilozi Orijentalnog
instituta III—IV (1952—53), str. 207.

²⁴ Kadića sidžil u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu.

(1692/3) i kad se utvrdilo da je Omer zaista primio te godine u svemu 36.000 akči, osuđen je mutevelija (u rujnu 1693) da mu to prizna. Ovoj slaboj posjeti bilo je krivo onovremeno ratno stanje.²⁵

I Tašlihan je više puta gorio: 1697, 1788, 1831 i 1879 g. Jedan dio Tašlihana došao je u privatni posjed poslije požara od 1697, jer ga vakuf nije mogao obnoviti sve do 1709, što se vidi iz jednog ugovora od 24. VI. 1121 (31. VIII. 1709).²⁶ Stoga mu je i kirija kasnijih godina znatno manja, kako se vidi iz gore navedenih kirija. Pri požaru od 1831 rastopilo se olovo na krovu ovoga hana i susjednog bezistana, pa je za obnovu krova na Tašlihanu potrošeno 24.750 groša. Tom je prilikom Tašlihan proširen i u to je utrošeno 20.750 groša. Nakon požara od 1879 zgrada nije više popravljana, nego je u preostalom dijelu bila garaža Vejsilage Saračevića. U maju 1912 g. porušen je preostali dio, jer je na ovom mjestu vakuf namjeravao podići modernu zgradu, što je omeo početak rata 1914 g.

U doba Narodne vlade 1878, 29 jula proveo je u jednoj sobi ovoga hana zadnju noć Kostan paša, bivši zamjenik valiije. u društvu s majorom Stojanom Grabovcem i sutradan uputili su se s drugim osmanlijskim činovnicima put Carigrada.

11. Han Jefe Jelića stajao je u onom dijelu današnje ulice Jug. armije, iznad hotel Centrala i hotel Evrope i propao u požaru od 1879. Braća Gavro i Jefto Jelić bili su poznati sarajevski trgovci. Trgovali su raznom robom na veliko. Govorilo se da bi prvi konji karavane natovarane njihovom robom stigli u Čurčiluk, a zadnji bi još bili kod Kozije ćuprije. Ovo svakako neće biti tačno, ali ipak nam to karakteriše njihovo bogatstvo. Pred sam požar od 8. VIII stigli su brojni tovari s robom u koju su Jelići uložili svu gotovinu. Svu tu robu i njihovu veliku kuću u Jelića ulici i ostale nekretnine uništio je požar i Jelići su spalili na prosjački štap. Spomen im se sačuvao u nazivu jedne sarajevske ulice.

12. Han Alekse Kreštalice stajao je u današnjoj ulici Vase Miskina kojih 60 m istočno od ulaza u Jelića ulicu. U prizemlju i na spratu imao je sobe, a u dvorištu štalu. Radio je do 1928 i onda je porušen, a na njegovom mjestu sagrađena je moderna zgrada.

13. Boškova han zvao se tako po vlasniku Bošku Boškoviću, a stajao je uz Kreštaličin han, gdje je danas zgrada br. 21. Zgrada je bila građena na sprat s kafanom i štalom u dvorištu. Ovaj je han bio tako uređen da su u nj mogli padati i seljaci i trgovci. Po Boškovoju smrti prešao je han na njegova sina Ostoju, koji je bio handžija do pred smrt (umro 1890). Još za života prodao je han i novi ga je vlasnik porušio i sagrađio današnju zgradu.

14. Talat efendijin han stajao je na lijevom uglu Jelića ulice i pripadao bogatom Jevreju Talat ef. Salomu. Kako se iz popisa vidi, bio je to omanji han. O njegovu postanku ništa se ne zna. Izgorio je u požaru od 8 augusta 1879.

²⁵ Izvornik u ostavštini M. E. Kadića u Gazi Husrevbegovoj biblioteci.

²⁶ Izvornik na istom mjestu.

²⁷ H. Kreševljaković, o. c. 32—34.

²⁸ J. Koetschet-Grassl, Aus Bosniens letzter Türkenzeit, Wien und Leipzig 1905, str. 100.

15. Vejsil efendijin han stajao je odmah do Talat ef. hana, a pripadao je Vejsil ef. Svrzi. Izgorio je u istom požaru kad i susjedni han.

Na mjestu Talat ef. hana sagrađena je današnja zgrada u kojoj je jedno yrijeme bila gimnazija, a na zemljištu Vejsil ef. hana podignuto je najprije kazalište od drvenog materijala, a kasnije je podigao današnju zgradu gvožđar Babić, u kojoj je sad apoteka »29 novembar«.

16. Han Jude Isakovića stajao je u blizini starog jevrejskog templa u Titovoj ulici, ali mi o njemu nije ništa poznato. Isakovići su bili ugledna sarajevska jevrejska porodica, koja je ušla i u historiju Sarajeva.

17. Han Malog Save stajao je naspram dvorišta Jevrejskog templa. Radio je do 1930 g. U zadnje doba bio mu je vlasnik Đuro Trninić i od ovoga ga je otkupio jevrej Albahari, porušio i sagrađio poslovne prostorije.

18. Han Asim efendijin. O njemu mi nije ništa poznato osim onoga što je u popisu uneseno. Vlasnik mu je bio Asim ef. Uzunić.

19. Han Mutevelije H. Asimbega radio je sve do 1946. Osim kafane u prizemlju imao je još tri sobe na spratu. U dvorištu su bile suldurme. U ovome su hanu otsjedali isključivo seljaci od Lepenice, Kreševa, Fojnice i Kiseljaka, koji su dogonili ćumur (drveni ugalj). Ovaj je han stajao u dnu Logavine ulice. Podignut je poslije ševala 1247 (marta 1832) jer je tada ovdje stajao vrt koji je uvakufila Hatidža, kći Bekir ef. Đugumije, supruga mutevelije Mustafe.²⁹ Po smrti Hadži Asimbega Mutevelića pripao je ovaj han njegovu sinu Hamdibegu, a po njegovoj smrti (1921) njegovim kćerima. Dugogodišnji zakupnik ovoga hana bio je Ibrahimaga Dedić, rodom iz Breze (umro 1934).

20. Ragib ef. han pripadao je Ragib ef. Ćurčiću, a stajao je na zemljištu zapadno od Kuršumlije medrese. U požaru od 1697 propali su svi objekti koji su bili na tom zemljištu i kako ih Husrevbegov vakuf nije bio u stanju obnoviti, izdao je jedan dio toga zemljišta Salihagi Ćurčiću u dvostruki zakup³⁰ (idžaretein). Taj se zakup sastojao u tome da kupac jedanput plati vakufu poveću svotu novaca (muadžela) i da mjesečno ili godišnje plaća dotičnom vakufu manju kiriju za zemljište (muadžela). Na takvom zemljištu kupac može podići zgradu i to je njegovo vlasništvo, a zemljište je i dalje vlasništvo vakufa. Idžaretein se zasnivao na šeriatskom propisu, prema kojemu se vakufsko zemljište ne može otuđiti. Zakupnik je imao pravo da zemljištem raspolaže kako hoće. Ono je moglo prelaziti na njegove direktne potomke, a s dozvolom mutevelije mogao je on objekt i prodati, ali i novi vlasnik bio je dužan da vakufu plaća muedželu. Ako izumru direktni potomci takvoga zakupca i zemljište i objekat ponovo dolazi u puno vlasništvo vakufa. Ćurčić je na ovom zemljištu sagrađio han prije 29. VIII. 1726, jer je toga dana otkupio od istoga vakufa još dva zemljišta i platio 50 esedi groša muadžele s obavezom da plaća mjesečno 20 akči muadžele (Arhiv M. E. Kadića br. 96.) U izvorima XVIII i XIX st. zvao se taj han Ćurčića. Propao je u požaru

²⁹ Gazi Husrevbegova spomenica uz 400-godišnjicu njegove džamije u Sarajevu, str. 131.

³⁰ Isprava u ostavštini M. E. Kadića.

od 1879 i više nije obnovljen, ali njegovo dvorište s kafanom zove se i danas Ćurčića han.

21. Sarač Hajdar vakuf nalazi se u Titovoj ulici uz zgradu Srpsko-pravoslavne crkvene opštine. U narodu je poznat pod imenom Hanić. U prizemlju su mu dva dućana od ulice, a u dvorištu kafana, a na spratu šest soba. Nekadašnja štala u dvorištu adaptirana je za stambene prostorije. Iza 1920 postao je zakupnik ovog hana Juso Ljuca, rodom iz Bijelog Polja. Godine 1890 bila mu je kirija 266 forinti, a 1913 g. 974 krune. Kada je na tom mjestu sagrađen han, ne zna se, dok je vakuf sarača H. Hajdara osnovan oko 1550 godine.

22. Crkveni han stajao je prema staroj pravoslavnoj crkvi. U prizemlju su bili dućani, a na spratu sobe. Štala je bila u dvorištu. Sagrađen je negdje početkom XIX st., a porušen je 1909 g. Dugi niz godina držao ga je pod zakup Pavle Vukanović, a poslije njega kratko vrijeme Nikola Škobo kao zadnji handžija.

23. Vakufski han. Ni o ovom hanu ne znam ništa.

24. Jerusalimski han stajao je na desnom uglu današnje Titove i Prote Bakovića ulice. O njegovu postanku nije mi ništa poznato. Zadnji handžija bio je Trivko Todorović, bolje poznat pod imenom Čolak. I ovaj je han porušen 1909, kad se je gradila velika zgrada srpsko-pravoslavne opštine.

25. Husrevbegov han zvan Koluk, sagrađen je početkom XVIII st., na zemljištu Kulin Hadži Báljina Vakufa za koje se plaćala mukata. Koluk je otkupio zamjenik mutevelije Gazi Husrevbegova vakufa, neki Hafiz Halil ef. 17 redžeba 1192 (11 augusta 1778) od šejha Hadži Idriza, sina Almed ef. za 2450 groša.³¹ U prizemlju su bili dućani, a na spratu sobe i kafana. I u tome su hanu bile staje u dvorištu. Desno od ulaza bila je česma za koju je uzeta voda iz Gazi Husrevbegova vodovoda.

Jedno je vrijeme u tom hanu bila menzilhana. Godine 1246 i 1247 (1831 i 1832) bila je kirija toj menzilhani 181 groš. U zadnje doba zvao se Burekov han po dugogodišnjem zakupniku Bureku, a prije toga držao ga je Risto Dramušić i u to doba stanovao je u tom hanu prvak pravoslavnih dundera neimar Stevan Visoki, u čijoj se sobi sastajala dunderska londža.³² Oštećen je u požaru od 15 oktobra 1908 g., kada je izgorio susjedni Halvadžiluk (32 dućana), pa ga je vakufska uprava porušila i 1909 sagrađila današnju zgradu i nazvala je hotel Gazi, danas hotel »Stari grad«.

26. Han Jove Besare bolje je poznat pod imenom Besarin han. Građen je po svoj prilici krajem XVIII st. Što se zna, uvijek su mu vlasnici bili Besare. Od Jove Besare iza 1880 naslijedio je ovaj han njegov sin Risto J. Besarović i oko 1900 prodao ga Salomu Ušćupliji za 100.000 kruna. Između dva rata prozvao se ovaj han službeno »Drina« i to ime nosi i danas.

27. Han Manojla Jeftanovića. Prema predaji ovaj je han sagrađen poslije požara od 1697. Ko je ovaj han sagrađio, ne zna se. Go-

³¹ Gazi Husrevbegova spomenica uz 400-godišnjicu njegove džamije u Sarajevu, str. 69 i 70.

³² Bosanska Vila, II

dine 1852 bio mu je vlasnik Manojlo Jeftanović³³, u čiju je službu te godine stupio Jovan Milinković.³⁴ Kako je 1815 g. započeo samostalno raditi Manojlo Jeftanović, to je sigurno poslije te godine han postao njegovo vlasništvo. Po smrti Manojla Jeftanovića (umro 1878) naslijedili su ovaj han njegovi sinovi Dimitrije i Gligorije i razdijelili ga u dva dijela. Gligorijev dio prozvan je 1879 hotel »Orijent«, a Dimitrijevi hotel »Carigrad«. Dimitrije je svoj dio prodao nekom Jevreju, a od ovoga ga je otkupio Salih ef. Svrzo, dok je Gligorije 1925 poklonio svoj dio zetovima Milanu Srškiću i Miroslavu Spalajkoviću. Spalajkovićev dio je došao u vlast naše države, a Srškićev dio je 1946 otkupila Ravijojla Milinković, kći Jakovova.³⁵

Kako se još dandanas vidi, zgrada ovoga hana bila je solidno građena. Danas je zgrada hotel »Carigrada« u dosta derutnom stanju, dok je onaj drugi dio dobro očuvan. U podrumu bivšeg hana i kafani, odnosno birtiji, smještena je danas veleprodaja alkoholnih pića, a spart je pretvoren u stambene prostorije.

28. Han Muja Mašića. U Sagrdžijama su bila četiri mala hana. Njihove zgrade nisu bile starije od 1848, jer je te godine ovaj dio čaršije stradao od požara, ali na istim mjestima vjerojatno su postojali hanovi i prije požara. Pored najbolje volje nisam mogao saznati gdje je mjestimice stajao Mašića han, ni dokada je radio.

29. Han Nezir efendije Zildžića stajao je do Kapetanovića hana. Iza 1878 otkupila ga je i do iza 1900 vodila Daša Garajevica, a po njenoj smrti Andrija Trifković do iza 1918, kada je han prestao raditi.

30. Hadži Kapetanovića han. Ovaj han postoji i danas i služi svojoj svrsi. Između dva rata znatno je adaptiran. Od sredine prošloga stoljeća vlasnici su ovoga hana sarajevski Hadžikapetanovići ili Kapetanovići. O postanku ovoga hana ništa se pouzdano ne zna. Duže vremena bio mu je zakupnik Kosta Petrović, a od 1903 kraće vremena Salihaga Halačević, zatim Ahmedaga Varešanović, pa Mehaga Tunja.

31. Ismet paše Uzunića han stajao je naspram H. Kapetanovića hana. Iz jednog deftera o prihodima i rashodima porodice Uzunića vidi se da je ovaj han bio u njihovu vlasništvu 1843 g. Porušen je za vrijeme prošlog rata. Po Ismet pašinoj smrti (1892) prešao je ovaj han na njegove potomke.³⁶

32. Novalije Atage han stajao je kod bivše Drvenije ćuprije, što je stajala u osovini Dugog sokaka. Porušen je pri regulaciji Miljacke 1897 g. Zgrada je bila građena na kat.

33. Han Alipaše Čengića stajao je odmah do Novalijina hana, samo je bio od njega nešto veći. U narodu je bio bolje poznat pod imenom »Šareni han«. Sagrađen je iza 1852, a porušen je istom prilikom

³³ K. Božić, Slike iz Bosne, Vienac I, 1869, str. 456;

Novi Trebević (veliki srpski ilustrovani kalendar) za 1893, str. 115—119.

³⁴ Jovan Milinković doselio se iz Hercegovine u Sarajevo 1852 i stupio u službu Manojla Jeftanovića i ostao do smrti (umro 1887). U Sarajevu je bio poznat pod imenom Jovan Manojlov.

³⁵ Jakov Milinković, sin Jovana Manojlova, dao mi je dosta podataka za ovaj, kao i za neke druge hanove.

³⁶ H. Kreševljaković, Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878, str. 11.

kad i Novalijin han. Po Alipašinoj smrti (1887) pripao je njegovu sinu Ibrahimbegu.

34. Han Halilbašića stajao je na mjestu zgrade Vijećnice i porušen je 1890 ili 1891 g. Ovaj je han bio u vlasti Halilbašića od prije 1832 godine.

35. Han Mustaj pašinice stajao je na Mustaj pašinu Mejdanu. Sagradio ga je Mustaj paša Babić između 1832 i 1850 g. U prizemlju bio je podrum i jedan dućan, a na spratu sobe i kafana. Po smrti Babića (1857) pripao je njegovoj kćeri Nuri hanumi, a iza nje njenom sinu Omerbegu Sulejmanpašiću. Porušen je 1943 g.

36. i 38. Han Hadži Derviša. Godine 1863, za vezirovanja Topal Osman paše, prosječena je od Bašçaršije do današnje Vijećnice nova ulica koja se do 1878 zvaše Osman pašina džada ili u narodu Nova Testa (sada Kočića ulica). Na ovom drumu sagradio je Hadži Derviš Halač dva hana, jedan pored drugog. To su zadnji hanovi što su sagrađeni za turske uprave u Sarajevu. U oba hana u prizemlju bile su prostrane i lijepo uređene kafane, na spratu sobe, a u dvorištu štale. Po smrti Hadži Derviševoj (1876) pripao je veći han njegovom sinu Junuz efendiji, a drugi sinu Salihagi. Salihaga je držao han u vlastitoj režiji, a Junuz ef. je izdavao pod zakup. Junuz ef. je prodao svoj han sarajevskom trgovcu M. Musafiji. Noću 18 marta 1903 pojavio se požar u susjednom dućanu Morica Altarca, koji je bio uz ove hanove i oba su hana izgorjela, kao i dućan Salihage Kreče. Šteta se cijenila na 30.000 kruna. Altarčev dućan i Musafijin han bili su osigurani.³⁷

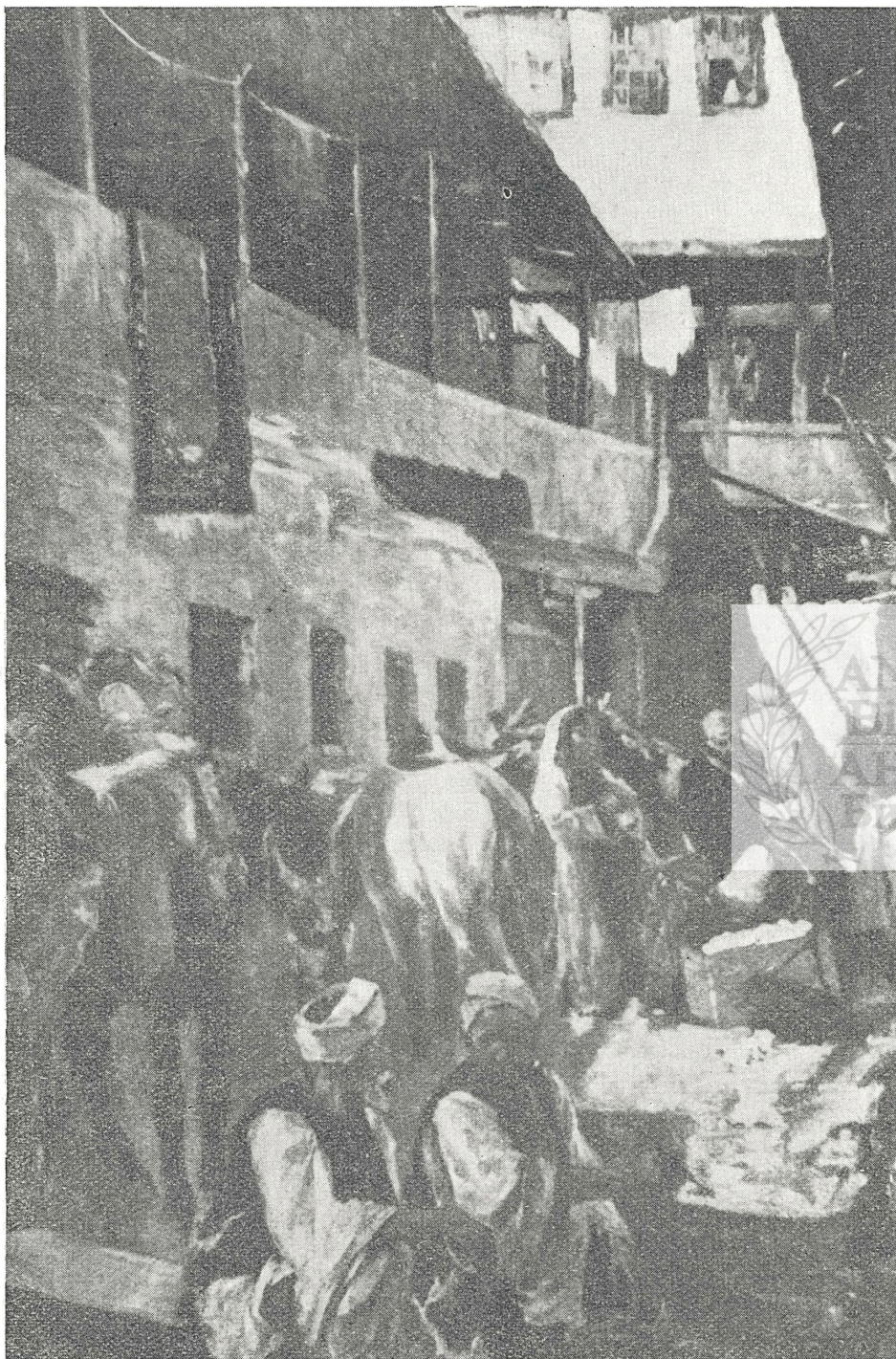
37. Prešljin han. Ovaj je han bio evladijet vakuf Džino Zade Hadži Mehmedage, a njime su 1878 i kasnije upravljale Prešlje i po njima se zvao Prešljin han. U zadnje doba bio je upravitelj ovoga vakufa Mujaga Mašić. O postanku ovoga hana i o vakufu kome je pripadao nije mi ništa poznato. Samo znam da je i han i vakuf Džino Zade postojao 1809 g., jer je tada u nj smješten jedan odjel livanjskih vojnika koji je kretao na Srbiju i da je za konačenje plaćeno 57 groša i 20 para.³⁸ Radio je sve do 1945. Kirija mu je 1890 bila 170 forinti, a 1913 g. 800 kruna. Zadnji zakupnik bila je Ana Tomić.

39. Zuberov han. Na mjestu ovoga hana stajala je kafana Zubovića Avdi bajraktara, koji se istakao u poznatoj sarajevskoj buni što je nastala 1826 protiv ukidanja jeničara i kad je Abdurahim paša svladao ovu bunu 1827 g. kažnjene su kolovođe, a među njima i Zubović. Njemu je po starom običaju kafana srujena sa zemljom. Iza toga sagrađen je ovdje jedan manji han koji je pripadao porodici Zuber, a radio je do 1940 g. Izgleda po prostoru da današnja zgrada nije ona iz 1878 g.

40. Stanišića han. U današnjoj Miloša Obilića ulici i danas je uzgor i služi svojoj svrsi. U narodu je poznat i pod imenom Popov han. U prizemlju su danas dućani, na spratu sobe, a u dvorištu suldurme. Od davnina u ovaj han padali su seljaci od Mokrog i Glasinca. Od prije 1860 g. vlasnici su mu Stanišići i izgleda da su ga otkupili od nekog popa. Zadnja trojica Stanišića bili su Lazar, njegov sin Vaso i unuk Alekša.

³⁷ Bošnjak od 18 marta 1903

³⁸ Kemura o. c. 253

5. Karkelj in han u Sarajevu — dvorište

41. Karkeljin han sagrađen je odmah do Stanišića hana i po izgledu nešto stariji od susjednog hana. I on je građen na sprat sa suldurmana u dvorištu. Radi i danas. Karkelje su porijeklom Grci (slika 5).

42. A k o v h a n prozvao se po vlasniku Petru Haku Raduloviću, koji se ovdje nastanio šezdesetih godina XIX st. iz Pljevalja. Trgujući kožom dobro se obogatio, pa se govorilo da Petar Hak ima u Sarajevu 22 šljemeni. Han je radio do pred prvi svjetski rat. Od Hakovih nasljednika otkupio ga je Hadži Salih Bičakčić. Jedan dio ove zgrade stoji i danas u prvobitnom stanju, u ulici Miloša Obilića.

43. Jerusalimski han. Zgrada ovog hana starijeg je datuma. I u građevnom pogledu zanimljiva je zgrada, pa je zbog toga i stavljena pod zaštitu države. Predaja kaže kako su po Bosni putovala dva kaludjera iz Jerusalema i naprosili toliko novaca da ih nisu smjeli sobom nositi, nego su jednim dijelom naprošenog novca otkupili ovaj han. Han je dugo godina držao pod zakup Risto Nahod Zeranović i po njemu se i danas zove Nahodov han. Po Nahodovoj smrti (1917) postao je handžija Simo Kozić i radio je do 1941, kada je Kozić odveden u logor, a han pretvoren u stambene prostorije.

44. Džinića han sagrađen je oko 1850 na zemljištu bivšeg Mehmed pašina hamama (javna banja). Hamam je sagrađen 1554, a u posjed Džinâ dopao je na nepoznat način prije 1771. U prizemlju hana bila je pekara, na spratu sobe, u dvorištu štala. Han je radio do 1943 g. Njegova zgrada postoji i danas.

Godine 1890 bila je kirija ovog hana 250 forinti, a 1913 g. 1250 kruna.

45. Sulejmanbegov han. Ovaj je han sagradio 1860 na ruševinama Tahmisa Sulejmanbeg Lovčalića, koji je bio ovdje turski činovnik. Ovo je bila modernija zgrada, kakve su građene poslije 1850. Kako se u nj ulazilo iz dviju ulica, zvao se Šuplji han. Iza 1880 otkupila je ovaj han poznata sarajevska krčmarica Levinca (Löwy) i pretvorila ga u krčmu. Zgrada je i danas uzgor.

46. Prešljin han stajao je uz Miljacku između Latinske i Careve ćuprije. U prizemlju su bili dućani, a na spratu sobe. Nije imao ni podruma ni staje, kako se to vidi i iz gornjeg popisa. U vlasti porodice Prešlja, kako ovi govore, bio je preko sto godina. Porušen je pri regulaciji Miljacke 1896 g.

47. Timurhanov han zvao se po vakufu Timurhanu. Stajao je negdje u kraju oko Vojne bolnice u današnjoj Titovoj ulici. O njegovu postanku ništa se ne zna. Postojao je još 1883, a porušen je prije 1889 g.

48. Crkveni han. Za njega mi je poznato samo to da je stajao negdje u blizini starog kršćanskog groblja, zapadno od današnje Tvornice duhana.

49. Odobašića han stajao je na zemljištu gdje je danas onaj mali park između Brankove i Gundulićeve ulice, a radio je sve do iza 1945 g. Ni o njegovu postanku nije mi ništa poznato. Odobašići su stara sarajevska porodica, koja je ušla i u našu narodnu pjesmu.

50. Handžića han stajao je na Vratnik-Mejdanu, desno od ulaza u Džaninu ulicu. Bila je to povećta zgrada s dućanom i magazom u prizemlju, a na spratu je bila velika kafana, veranda i više soba. U dvorištu

je bila štala i sjenara. Kada je ovaj han sagrađen, ne zna se, ali je postojao u drugoj polovini XVIII stoljeća i pripadao Salihagi Keši, koji je bio hasekija u jeničarskoj vojsci. Kešo je umro nešto prije 1. V. 1805. Po njegovoj oporuci ovaj je han uvakufljen 21. VIII. 1805. Iz zakladnice se vidi da se sastojao od jedne sjenare i dućana u prizemlju, a kafane i dviju soba na spratu. Graničio je s dvije strane ulicom, s treće baščom Abdulkadira Olovčića, a sa četvrte strane kafanom H. Mehmedove žene. Prihodom od uvakufljenog objekta odredio je legator da se popravljaju česma kod Bijele džamije i sam objekat.³⁹ Kasnije je ovaj han proširen izgradnjom novih soba u Džaninoj ulici. Od 1880 pa do 1900 držao je han pod zakup Halil Bujak i po njemu zvao se i kasnije Halilov han. Porušen je 1950 g.

DODATAK

Gornji popis nije potpun. Izostala su najmanje dva hana i to: Pehlivanov i Šejh Ferah vakufa, dok za Janjaćev han nisam siguran da li je radio 1878.

U raznim izvorima spominje se još desetak hanova, a propali su prije 1832 g. Od tih pedeset hanova propalo ih je nekoliko, kako smo to vidjeli tokom obrade, u požaru od 8 augusta 1879, a šest ih je porušeno 1896 pri regulaciji Miljacke od mosta Ćumurije do Šeheriye uz lijevu i od Latinskog do istog uz desnu obalu. Ali u vremenu od 1880 otvoreno je nekoliko novih hanova. Od 1914 njihov broj naglo opada. Danas ih radi, ili bolje rečeno životari, još pet, dok je desetak zgrada bivših hanova uzgor.

³⁹ Sidžil 45, str. 223 i 225; S. Traljić, Sarajevski grad Vratnik, Sarajevo 1937, str. 60.

I HANOVI KOJI SU PROPALI PRIJE 1878

1. Skenderpašin karavansaraj stajao je uz lijevu obalu potoka Koševe, na jednom dijelu parka pred zgradom Sreskog Narodnog odbora. Sagrađen je oko 1500, dok se pravo ne zna kada je propao. Moglo bi biti da je izgorio 1697.

2. Kemalbegov karavansaraj stajao je negdje u blizini Čekrekčijine džamije (Baščaršija); sagrađen je oko 1530, radio je 1556, a kasnije mu nema spomena.

3. Hadži Tartarov han. Jedinu spomen ovome hanu očuvao se u putopisu Evlije Čelebije⁴⁰. On kaže da je taj han stajao u sarajevskoj čaršiji i da je tada bio na glasu. Kako Evlija ne spominje Kolobaru, moglo bi biti da je Hadži Tartar bio zakupnik Kolobare, jer je inače teško vjerovati da Evlija ne bi spomenuo Kolobaru.

4. Hadži Beširev han spominje se prvi put u putopisu Evlije Čelebije.⁴¹ Svakako je ovaj han više puta gorio. Godine 1777 umro je u Sarajevu Omer Čajo⁴² za koga piše kroničar Bašeskija da je bio graditelj poznatog Hadži Beširevog hana. Iz ovoga se jasno vidi da je Beširev han temeljito obnovio Omer Čajo. Kako se ovaj han kasnije ne spominje, a javlja se Morića han, naslućujem da se Beširev han prozvao Morića.

5. Imaretski han stajao je na mjestu današnje imaretske zgrade uz sahat-kulu i po svoj prilici razvio se od musafirhane. Pouzdano se zna da je postojao u XVII stoljeću, a izgorio je do temelja 1697 i kroz trideset godina nije bio u stanju Gazijin vakuf da ga obnovi. Iz jednog ugovora što ga je sklopio mutevelija Mehmed ef. sa braćom Mehmedagom i Ahmedbašom od 1. I. 1139 (29. VIII. 1726) saznajemo kako je došla pred kadiju množina ljudi od murtezike i iz čaršije i kako su rekli da bi mnogo bolje i korisnije bilo ako bi se zemljište imaretskog hana iznajmilo potraživaocima od strane vakufa s dozvolom šeriata, s idžarei muadželom i muadželom da sagradi han na temeljima starog hana. Iz istog se ugovora vidi da je gradilište bilo dugo 23, a široko 15 neimarskih aršina, a uz to su mu granice točno određene. Šeriatski sud je obavijestio o tome bosanskog valiju Abdullah pašu hasbinazora (počasnog nadzornika) Husrevbegova vakufa, a ovaj je odredio da izađe na lice mjesta komisija, sve točno pregleda i da se izda hudžet, što je i učinjeno.

⁴⁰ Kemura, Gl. Z. M. XX, 1908, str. 188.

⁴¹ Ibidem

⁴² R. Muderizović, Sarajevski nekrologij Mula Mustafe Bašeskije, Gl. Z. M. 1919, str. 47

⁴³ G. Husrevbegova spomenica, str. 67—68.

Na osnovu hudžeta, fetve i naloga spomenutog valiye dao je mutevelija Mehmed ef. braći Mehmedagi i Ahmet baši spomenuto gradilište, da na njemu sagrađe svojim novcem zgradu, da vakufu plate 100 esedi groša u ime muadžele i mjesečno 80 akči idžarei muadžele. Uz to je ugovoreno kad god vakuf mogne podignuti imaret i han bude potreban vakufu da ga uzme sebi, a zgradu (valjda otštetu za zgradu) i muadželu njima povрати. U posjedu braću neka niko ne smeta, dokle budu u redu plaćali onih 80 akči mjesečno.

Prije 1760 prešao je han u vlasništvo vakufa, što saznajemo iz vakufskih obračuna. Godine 1788 ponovno je izgorio i opet obnovljen. Godišnja kirija bila mu je

1174 g.	37.200 akči
1175 g.	40.800 akči
1176 g.	31.200 akči
1177 g.	21.600 akči
1178 g.	21.600 akči
1179 g.	36.000 akči
1194 g.	200 groša
1246 g.	700 groša

Godine 1194 prenesen je u nj tahmis. Izgorio je 1831 i više nije obnovljen.

6. *Cicin han*. Jedan kraj mahale Gornji Soukbunar zove se *Cicin han*. O ovom hanu ništa se ne zna, ali u tom kraju živi preko 200 godina porodica s prezimenom Handžić, čiji su predci bez svake sumnje bili handžije u Cicinu hanu. U Sarajevu ima porodica s prezimenom Cico.

7. *Muzaferijin han* stajao je negdje na Varoši. Spominje se više puta u kronici Mula Mustafe Bašeskiye (druga polovina XVIII st.). Mora da je poodavno propao ili otuđen, jer o njemu ne znaju ništa današnji članovi porodice Muzaferija.

8. *Ablagića han* spominje se 1809 u vezi s konačenjem vojnika Sulejman paše Skopljaka. Drugih podataka nema. Ablagići ili Ablakovići stara su sarajevska porodica, a živjeli su u ovome gradu još u drugoj polovini XVII st. Ova je porodica imala jedan timar u Butmiru, a i danas imaju svoga posjeda u tome selu.

9. *Jabučarev han* stajao je u Kračulama. U vlasti ove porodice bio je 1809. Danas se točno ne zna gdje je stajao.

10. *Janaćev han* stajao je u Tašlihanskoj ulici ravno prema južnom ulazu u Gazi Husrevbegov bezistan. Vlasnik i handžija bio je Janać Kostić, koji se ovdje nastanio iz makedonskog Skoplja. Zgrada ovoga hana propala je u požaru 1879.

U tom hanu otsjeo je bečki trgovac Jakov Werner. U 38 broju Sarajevskog Cvjetnika od 20. XI. 1871 oglasio je da ima na prodaju zlatnih i srebrenih satova i ostale bižuterije i jamči za dobru poslugu. Dva otpuštena vojnika rodom sa Kosova pokrali su mu 30 satova i 7 lanaca i ubrzo su bili uhvaćeni. O toj je krađi pisao Sarajevski Cvjetnik u 43 i 47 broju od iste godine.

11. **Pehlivanov han.** Od XVIII st. do 1876 zvaše se ulica od stare Careve do Latinske ćuprije na lijevoj obali Miljacke Tahmis. S obje strane te ulice bile su zgrade. Ime je dobila po tahmisu ili pržionici kahve. Iza 1700 sagrađena su u ovoj ulici tri hana: Tahmis, Fejzibegov i Pehlivanov. Ovaj zadnji stajao je nadomok Latinske ćuprije, uz samu obalu Miljacke. Sva tri ova hana izgorjela su u požaru od 1797 i sva tri su obnovljena prije 1809. Te godine u Pehlivanovu hanu prenoćio je jedan odjel vojnika koji je s ostalom vojskom Sulejman paše Skopljaka išao protiv pobunjene Srbije. Pehlivanov han radio je sve do 1896 g., kad je s ostalim zgradama uz lijevu obalu Miljacke postao žrtvom regulacije. Ovaj han nije unesen u naš popis od 1878 iz nepoznatog razloga, ali ima i danas ljudi u Sarajevu koji ga se dobro sjećaju. Od ona druga dva hana što su uneseni u popis, Tahmis se zove Sulejmanbegov han, a Fejzibegov-Prešljin han.

12. **Han Šejh Ferah vakufa na Abdestahani.** Ovaj je vakuf osnovan prije 1530, dok se o postanku njegova hana ne zna ništa. Bio je to malen han za seljake. God. 1889. bila mu je kirija 250 forinti, a 1913 g. 700 kruna. Preko trideset godina držao ga je pod zakup Mujaga Feto. Po njegovoj smrti ovome hanu pripojena je kuća evladijet vakufa Mehmed bajraktara Muzaferije. Od 1930 do 1950 bio je handžija Ešref Halilbašić.

II HANOVI OTVORENI IZA 1878

1. Božin han zvao se tako po vlasniku Boži Đurđiću, a stajao je kojih 60 m ispod kapije Širokac. Otvoren je oko 1881, a radio je do pred Prvi svjetski rat. Njegova je zgrada i danas uzgor. U ovaj je han moglo stati do 15 ljudi i isto toliko konja.

2. Timotića han u Džininu sokaku bio je otvoren iza 1880, a ponešto radi još i danas, ali kao han prestao je raditi 1918 g. Pazarnim danom seljaci ostavljaju u štali ovoga hana svoje konje.

3. Halačevića han u Kračulama sagrađen je iza 1878, a radio je do 1952 g. Njegova zgrada i danas postoji, a vlasništvo je Safeta Halačevića. U prizemlju je bila velika kafana, na spratu sobe, a u dvorištu štale i ostale pomoćne prostorije.

4. Despića han bio je u Titovoj ulici gdje su kasnije bile prostorije muslimanskog potpornog društva »Merhamet«. Oko 1882 podigao je ovaj han Jeftan Despić, a u njemu su nalazili konak seljaci. Despić je prodao han Vasi Vitoroviću, a ovaj ga je 1930 g. prodao društvu »Merhamet.«

5. Određeni han u Bravadžiluku nastao je na vakufskom zemljištu oko 1890 g. To je bila prizemna zgrada sa kafanom, sobom za prenoćište i povećim dvorištem sa suldurmama. Zvao se tako što su se u njemu zadržavale izgubljene domaće četveronožne životinje dok im se vlasnik ne pronade. Zbog toga je taj han bio pod nadzorom policije. Zakupci hana bili su Muhamedaga Jajetović, njegov sin Ahmed i Muhamed Jazić. Han ne radi od 1948 g.

6. Mutevelića han u Hadži-Durakovoj ulici otvoren je oko 1890 i radio je do 1948 g. U njemu su, kao i u onom drugom Mutevelića hanu, konačili isključivo seljaci koji su u Sarajevo dogonili drveni ugalj.

7. Han Oruč Pehlivanova vakufa. U požaru od 8. augusta 1879 propao je Oruč Pehlivanov mesdžid, što se nalazio na uglu današnje Titove i Hadži Durakove ulice, i na jednom dijelu njegova zemljišta sagrađen je malen han, koji je radio do 1910. Na preostalom većem dijelu prodavala se drvena građa. Godine 1910 sagrađena je nova zgrada na zemljištu Oruč Pehlivanova mesdžida. Tako je nestalo i toga hana.

8. Han Hodže Deševca stajao je na mjestu onoga malog parka iza gradske Vijećnice i pri ulazu u Kračule. Pripadao je porodici Uzunića. Sagrađen je iza 1890, a prestao je raditi za vrijeme Prvog svjetskog rata. Kroz cijelo vrijeme držao ga je pod zakup Deševac.

9. Cicalin han bio je u vakufskoj kući u Halačima ulici u bezimenoj čikmi i zvao se tako po zakupniku Hasanu Cicaliji. Han nije imao štale, pa su u njemu samo mogli prenoćiti oni putnici koji su ovamo dolazili pješice ili željeznicom.

I SARAJEVO — PLJEVLJA

(158 km)

Sarajevo — Kozija Čuprija — Lapišnica — Han Buloz — Derventa — Ljubogošća — Potoci — Han Pale — Podvitez — Vitez — Podgrab (Sjetlina) — Prača — Hrenovica — Srednje — Bare — Podhranjen — Hranjen — Jabuka — Goražde — Župčići — Potkozara — Kozara — Miljeno — Čajniče — Pljevlja.

NB. Uz samu Koziju Čupriju, a uz desnu obalu Miljacke, bio je jedan mali han. Han u Lapišnici sagrađen je oko 1900 godine. Na Bulozima bio je 1806 jedan han, a kasnije dva; jedan Jove Kreče, a drugi popa Koste Novakovića.¹ Isti pop imao je han u Jelovu Potoku. U Derventi i Potocima bila su po dva hana. Hanove u Derventi spominje Pouqueville. Jedan je bio prekriven ćeremitom i zvao se Ćeremitli han. Ljubogošća se spominje od XVI stoljeća u vezi s timarom, što ga je uživao dizdar grada Hodidjeda. I ovdje je uz drum stajao han, koji je naveden 1693 u jednom arzuhalu pod imenom Novi han. Toga vremena opljačkali su hajduci kod toga hana jedan trgovački karavan. 1806 bio je u Ljubogošći han. Han u Palama pripadao je Mujagi Dovadžiji. Dovadžije su bili vlasnici ovoga hana još u XVIII st. Godine 1796 u mjesecu junu bio mu je vlasnik Redžep baša Dovadžija, sin Salihov.² Toga vremena neko je u tome hanu ubio nekoga Jašara, pa se tražio ubica.³ U Repcima, Podvitezom i na Vitezu bio je po jedan Obhodašev han (slika 6), a pod Viteзом je bio i Kadrića han. Han pod Viteзом pripadao je nekad nekome kadiji i zvao se Kadin han. Pouqueville ga navodi 1806 pod imenom Kedni han. U Podgrabu su imali Ligati jedan han. Oдавde se odvajao stari put u Ustikolinu i Foču.

¹ Kosta Novaković bio je paroh u Mokrom, a ponajviše je boravio u Sarajevu, gdje je i umro 29 I 1900; Bosanska Vila XV (1900), str. 48.

² Redžep baša Dovadžija umro je oko 8 safera 1183 (13. VI. 1769), jer je toga dana popisana njegova ostavina, a iznosila je 312.758 akči. Kao jeničar imao je raznog oružja. Osim toga u popisu je navedeno više vrsta žita, sijena, raznog pokućstva i nešto alata, onda 19½ oka bakrenog suđa. Od nekretnina posjedovao je jedan mlin sa dva vitla (36.000), han (60.000) i veći komad zemlje vrijedan 60.000 akči. U selu Rakovcu ili Potocima imao je dva mala hana vrijedna 12.000.— akči. Iza njega ostala su tri sina, Omer baša, Mustafa baša i Mehmed. Sidžil 11 str. 22.

³ Sidžil 12 str. 9. O potrazi za ubicom izdana je bujruhdija 1 safera 1183 (6. VI. 1769), a u Sarajevo je stigla 4 safera. Upućena je sarajevskom kadiji, musulimu i jeničarskom zapovjedniku. Sidžil u Gazi Husverbegovoj biblioteci u Sarajevu.

PRAČA je staro mjesto. Prvi put se spominje 1244 g. To je bio važan trg u državini moćnih Pavlovića. U XVI st. bila je Prača povećano mjesto s javnom banjom. Ogroman han stajao je nekada u onom kraju što se stere sjeverozapadno od turbeta, gdje mu se još i temelji raspoznaju. Po predaji taj je han izgorio prije kojih 200 godina. Ni kasnije Prača nije bila bez hana sve do naših dana. Da je Prača pogorila negdje u XVIII

6. Obhodjašev han Podvitežom

stoljeću proizlazi iz Pouquevilleova putopisa koji za mjesto kaže da je Prača selo, smješteno na dnu jedne šumovite doline, gdje se nalazi samo jedan karavansaraj i 7 ili 8 kuća sagrađenih na obali rijeke koja se ulijeva u Drinu.

Od Prače do Goražda nema pobližih podataka o hanovima. Znam samo toliko da su postojali u navedenim mjestima i da je han ispod Sedla Ranjen stajao na visini od 1196 m (slika 7).

Ovaj je han naslikao W. Leo Arndt.⁴ Han u Barama i Orsche han navodi i Pouqueville. Njegov Orsche biće identičan sa selom Orčevcem, koje se nalazi u dolini Podhranjanskog potoka, kuda vodi stari put.

GORAŽDE se spominje više puta između 1379 i 1443 u vezi s dubrovačkom karavanskom trgovinom. Bez svake sumnje postojalo je ovdje kakvo-takvo drumsko sklonište. Nakon pada Bosne pod Turke udario je ovuda glavni drum iz Vrhbosne (Sarajeva) u Carigrad, pa ako i nema iz toga vremena poznatih dokumenata o opstanku hana, on je bez svake sumnje ovdje postojao. U Goraždu je preko Drine sagrađen drveni most oko 1550; Bjo je zadužbina Kara-Mustafabega Sokolovića.

7. Han na Ranjenu

Po predaji, zadesio je Goražde katastrofalan požar u XVIII st. Taj je požar sigurno potaknuo Sinan-pašu Sijerčića da sagradi veliki han spram mosta, čiji se trag i danas raspoznaje. Ne zna se kako je taj han propao. U današnjem parku stajao je han Kolobara, a pripadao je Džaferbegovu vakufu. Izgorio je 1941. Od 1878 do iza 1889 držala je okupaciona vojska taj han i plaćala godišnje samo 11 forinti kirije. Taj je han porušen, a vojska je za hanište plaćala još 1913 godine 24 krune kirije.⁵ Ali ovaj je vakuf kasnije podigao novi han, u kome je iza 1930 bila općina.

⁴ Nada V. 1899 str. 189.

Drugi han u Goraždu, čija zgrada i danas služi istoj svrsi, pripadao je porodici Oborčana. Taj je han podignut na zemljištu Džaferbegova vakufa, za koji je plaćana mukata.

Na Miljenu su radila tri hana i to: Hadži-Muhameda Velića (zvan Talov han), Ibrahima Toze i Mustajbega Batotića. Sva tri ova hana postojala su do pred prošli rat, ali ne znam kada su nastali. U Miljenu je bio jedan han i 1806, a svakako i mnogo prije. Talov han naslikao je 1896 E. A. Čeplin⁶ (slika 8).

8. Han na Miljenu

ČAJNIČE se spominje prvi put 1477 godine kao trg, a prije 1582 postalo je samostalan kadiluk (kotar, srez). Od 1492 postoji ovdje pravoslavna crkva.

U XVI stoljeću, pored jedne musafirhane, postojao je i jedan veliki karavansaraj Sinanbegova vakufa, sagrađen prije 1582 g. Taj je karavansaraj radio i poslije 1911. Polovici ovoga hana bila je g. 1889 kirija 180 forinti, a 1913 g. 300 kruna. Drugi i ujedno najveći han na putu od Sarajeva do Pljevlja sagrađio je neki Hadži Bálíja, koji je u Čajniču sagrađio i jedan most. Ovaj han spominje Evlija Čelebija i kaže da je po-put bezistana olovom prekriven. Radio je do iza 1890 g. Jedan han sagra-

⁵ Podatke o kiriji vakufskih hanova uzeo sam iz Proračuna vakufa u Bosni i Hercegovini, štampanih 1889, 1890, 1892 i 1913 g.

⁶ Nada II. 1896 str. 289.

⁷ O čajničkim i okolnim hanovima dali su mi nešto podataka Mustafa ef. Fazlić i ing. Uzeir Piser, oba rođeni u Čajniču.

dio je i kadija Ibrahim ef., a prihod odredio za izdržavanje svoje medrese u Čajniču. Godine 1664 bila su u Čajniču tri velika hana. Te hanove, kako smo već čuli u trećem poglavlju prvog dijela ove radnje, spominju i neki strani putnici.

Oko 1878 i kasnije, postojali su u Čajniču ovi hanovi: 1. Sultanovića, 2. Sinanbegov, 3. Ibrahimkadin, 4. Hadži-Balin i 5. Nôge Mehagehan.

Na pomena. Na starom drumu Foča—Čajniče bio je u Pisarnici, po drug sat hoda od Čajniča, također jedan han, a iznad Pisarnice zove se jedan lokalitet Hanina. Biće da je ovo onaj han koji spominju strani putnici u Brahi, premda je selo Braha nešto podalje.

Od Čajniča do Pljevalja bili su još 1900 godine hanovi u ovim mjestima: Hladne Vode, Mostina, Mrković Kolo, Metaljka (veliki Memiševića han), Poljane (Plakalov han), Gvozd (Hamzić a han), Kovač i Boljanići (2 hana).

Na ovom drumu, ne računajući Sarajevo i Pljevlja, bila su oko 1900 godine 43 hana.

PODGRAB — FOČA

(59 km)

Podgrab — Orahovica — Han Gavrić — Ustikolina — Foča.

NB. USTIKOLINA se spominje 1402 u vezi s karavanskom trgovinom. Od XV st. postoji ovdje jedna džamija. Njenom vakufu od davnine pripadao je jedan han i izgorio je u prošlom ratu. Blizu toga hana, desno od džamijske zgrade, jedan komad zemljišta zove se i danas Hanina. Na tome zemljištu sagrađena je 1951 kovačnica, a nekada je tu stajao han.

FOČA se spominje od 1368 vrlo često u vezi s karavanskom trgovinom. U trećem poglavlju prvog dijela ove radnje bilo je govora o fočanskim hanovima XVI i XVII st.

Nešto prije 1758 sagrađio je pokraj svoje džamije, medrese i sahatkule jedan veliki han Mehmed paša Kukavica. Njegova zgrada postoji još i danas u prilično dobrom stanju. Taj je han u Foči i okolini poznat pod imenom Veliki han. Danas je to putničko svratište sa savremenim konforom.⁸ U XVIII i početkom XIX st. bila mu je kirija 100 groša godišnje, a 1889 g. 260, 1890 god. 350 forinti, a 1913 g. 840 kruna.

Osim Kukavičina postojala su u Foči 1878 još četiri hana: Ali Čaušev, Bakića, Hatibovića i Hadžimuratovića, ali mi ni približno nije poznato kada je koji postao.

Hadžimuratovića han na Jarci bio je kod t. zv. Musafirskog groblja, a nestalo ga je oko 1890 g. Na Raskršću su stajala dva hana — Hatibovića i Bakića. Oba su izgorjela u prošlom ratu. Iznad Šehove džame

⁸ J. Finci i I. Tauban, Restauracija karavansaraja Mehmed paše kukavice u Foči, Naše Starine II (1954, str. 113—118). — U istom časopisu, sa III. i IV. izišla je opsežna studija o Foči od Alije Bejića, pod naslovom: Povijest i umjetnost Foče na Drini.

m i j e bio je jedan han, koji ne radi već 50 godina. Po zakupniku Ali Čaušu zvao se Ali Čaušev han, a danas se ne zna ko mu je bio vlasnik. Avdagića han radi i danas.⁹

Od Podgraba do u Foču bilo je osam hanova.

II SARAJEVO — ROGATICA — VIŠEGRAD — NOVA VAROŠ

(157 km do Priboja)

Sarajevo — Janošev Han — Hanić — Vasin Han — Emerovice — Haluge — Hreša — Brezovice — Sumbulovac — Mokro — Romanija — Obhodadž — Dikalji — Podromanija — Stupni Do — Stjenice — Rogatica — Pošurići (Borike na starom putu) — Semeć — Lijeska — Višegrad — Dobrun — Uvac — Priboj — Nova Varoš.

NB. Janošev han stajao je kojih 330 m iza višegradske kapije pod Zmajevcem. Oko 1920 pretvoren je u kuću.

Hanić je dobio ime po malom hanu, kome je bio vlasnik Muhamed-aga Brkić. Zatvoren je prije 1880 godine.

Vasin Han je dobio ime po vlasniku Vasi Duriću, koji ga je i podigao oko 1890. Postoji i danas. Uz han je bila moderna gostionica. Prije no je han sagrađen zvaše se ovaj kraj Čuprica, po kamenoj čuprijici preko Mošćanice.

Han na Emerovicama sagrađio je Hadži Salih Ramić, prije 1870 godine. Zvao se Ramića han. Porušen je 1918. Iznad podruma bile su četiri sobe i kafana.

Haluge. Šehin han u Halugama radio je do 1940 g. Bio je mlađeg datuma.

Hreša. Ovdje su bila dva hana; jedan pri početku puta u Vučju Luku, vlasništvo pravoslavne porodice Zukića, a drugi vlasništvo Lučića. Obje su zgrade bile prizemne. S Hreše se odvajao put za Olovo i Kladanj.

Han u Brezovicama, vlasništvo Milana Gavrilovića. I ovo je bila prizemna zgrada.

U Sumbulovcu su bila tri hana: Sumbulov, po kome je i naselje prozvano, zvan Nurin han po zakupniku Nurići Ljubičiću, Bimbašin (Hadži Spahin) i Minića han. Sumbulov han radio je i 1845, što znamo iz Dropuljića putopisa.

Mokro. U Mokrom su u zadnje vrijeme bila dva hana: Halilov u Panjevima i Blagojin. Ovaj zadnji bio je vlasništvo Čurčića, a Blagoje Parežina držao ga je pod zakup. Halil Deliahmetović držao je han u Panjevima pod zakup preko 60 godina. Han je sagrađio oko 1859 Šaćir efendija Česrija iz Sarajeva, a kasnije je pripao Salihbegu Halilbašiću kao evladijet vakuf (fidei comis). Srušen je 1922 g. Od Rače do Sarajeva nije se nigdje mogla popiti tako dobra kafa kao u Halila. Govorilo se kako je toj vrsnoći uzrokom voda iz vrela Stublića, nedaleko hana.

⁹ Ove podatke dobio sam od Mehmeda Mujezinovića, konzervatora Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u Sarajevu.

Kako je rečeno, Mokro je bilo poznato kao putnička stanica još u Srednjem vijeku. Spominju ga putnici XVI i XVII stoljeća, a u njemu han i džamiju. Ovo su bile zadužbine bosanskog sandžakbega Kara Mustafa paše Sokolovića i sagrađene su sredinom XVI st., a postojale su još 1798 g. Na 23 zilhidžeta 1212 (8. VI. 1798) izdan je na predlog sarajevskog kadije berat nekom Aliji, kojim se on postavlja mutevelijom ovoga vakufa. Kada su ove zadužbine u Mokrom propale, ne zna se, ali nas na njih sjeća lokalitet Vakuf.² Između 1758 i 1760 sagrađio je ovdje jedan veliki han bosanski vezir Mehmed paša Kukavica i učinio ga vakufom. Taj je han postojao još 1840 g. a izgorio je prije 1850. Oko 1840 bila mu je godišnja kirija 1700 groša.³ Han Fejzage Mačkara u Vakufu izgorio je oko 1870, a Halilbašića, kasniji Avdibega Kotorije, također u Va-

9. Han Obhodjaš na Romaniji

kufu, srušen je oko 1900 g. U Vakufu je oko 1878 bio i han Mujage Bašića. Jedan Kotorijin han stajao je na »Štaciji.«⁴

Oko 1880 nastanio se u Mokrom mađarski Jevrej Moric Spitzer. On je ovdje podigao modernu gostionicu s prenoćištem. Držao je i menzilhenu u kojoj su se mijenjali poštanski konji, sve do predaje prometu istočne pruge 4. VII. 1906 g.

Mato Marjanović-Pajko sagrađio je 1898 jedan han na Romaniji. To je t. zv. Pajkin han. Kako je bio prezadužen, prodao ga je Pletikosiću, sarajevskom trgovcu vinom i svom vjerovniku, i napustio posao. Han je izgorio za vrijeme Prvog svjetskog rata.

¹ H. Kreševljaković, Kazandžijski obrt u Bosni i Hercegovini.

² Sidžil 38 str. 57.

³ Ispravu o ovome hanu vidio sam u ljetu 1942 u Faikbega Kukavičića u Travniku, a na nju me je upozorio kustos Derviš M. Korkut.

⁴ Emin Deliahmetović, sin handžije Halila, dao mi je podataka o hano-vima u Sumbulovcu i Mokrom. Lokalitet Štacija dobio je svoje ime po baraci u koju je bio smješten jedan odjel austrijskih vojnika od 1878 do iza 1885.

Odmah ispod Romanije bila su dva Sulejmanpašića hana. U jednom je oko 1890 bio handžija Radovan Bojić, a u drugom Salih Obhodaš. Ovaj je han slikao W. Leo Arndt 1897 g. (slika 9). Obhodaš je oko 1900 sagradio nešto podalje sebi han. To je kasnije Obhodašev han na Romaniji (slika 10). Propao je u prošlom ratu.

10. Han na Romaniji

U Dikaljima i u Đolu bio je po jedan Šahinpašića han. U Javoru kod Dikalja razbijena je 1872 godine turska pošta.⁵

Han u Podromaniji poznat nam je iz Mažuranićeva putopisa. Pripadao je Odobašićima.

U Jezeru je bio han Mušana Sjenarevića.

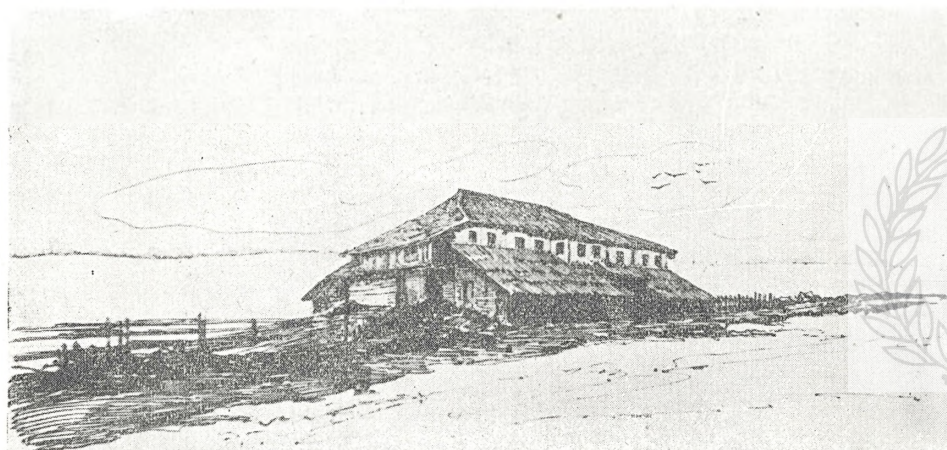
⁵ Nada III, 1897, str. 52.

⁶ Pošta je dočekan i razbijena 23. VII. 1872 i odnesene su hurče s pismima i novcima (»Bosna« br. 318 od 30. VII). Surudžija je ranjen i kroz nekoliko dana je umro. Razbojnici su prebjegli u Srbiju i tamo su bili pohvatani i opet umakli (»Bosna« broj 337).

Han u Stupnom Dolu pripadao je Edhemu Mačkaru, a Han na Stjenicama oko 1900 g. Muji Katici.

ROGATICA je bila poznata kao trg u državini Pavlovića, a prvi joj spomen pada u godini 1452 u vezi sa dubrovačkom trgovinom.⁷ Jedan veliki han podigao je ovdje uz ostale građevine Huseinbeg Arnaut prije 1558 g. i uvakufio ga za svoje zadužbine.⁸ Jedan han imao je i vakuf Šudžaudinove džamije i postojao je sve do iza 1918 g. Dugi niz godina držao ga je pod zakup Hakija Muftić. On ga je i modernizirao. Kasnije je u njemu bilo vakufsko povjerenstvo. Propao je u prošlom ratu. Godišnja kirija bila mu je 1889 g. 150 forinti, a 1913 g. 400 kruna.

Semeć. Ovaj han je bio vlasništvo begovske porodice Tvrtkovića iz Višegrada. O njemu je bilo govora u dnevniku Dropuljića i putopisu Jukića. Godine 1903 naslikao je ovaj han akademski slikar W. Leo Arndt.⁹ (slika 11).

11. Han Semeć

VIŠEGRAD se prvi put spominje također u vezi s karavanskom trgovinom 1433 g.¹⁰ Pred Višegradom postojao je jedan karavansaraj 1530 godine, čiji nam se crtež sačuvao u Karipešićevu Itinerariumu (slika 12). Ogroman karavansaraj na desnoj obali Drine prema mostu podigao je Mehmed-paša Sokolović u drugoj polovini XVI stoljeća. Taj je karavansaraj postojao i 1660 godine. Za nj kaže Evlija Čelebija da izgleda kao grad, ali je svakako nevjerovatno da je u nj moglo stati »10.000 konja, deva i mazgi«. Kada je ovaj han propao, ne zna se. Jedan han u Višegradu spominje i Jukić 1852 godine.

⁷ M. J. Dinić, Dubrovačka srednjeevokovna karavanska trgovina, J. I. Č. III (1937), str. 127.

⁸ Originalna isprava u Vakufskoj direkciji u Sarajevu broj 534.

⁹ Nada IX, 1903, str. 101.

¹⁰ M. J. Dinić, o. c. 216.

DOBRUN. I ovdje je bio jedan veliki han, zidan od tesanog kamena. Bio je 36 m dug i 18 širok. Njegove ostatke naziva okolno stanovništvo Haninom. Ne zna se ni kada je postao, ni propao.¹¹ I krajem prošlog stoljeća bio je ovdje jedan manji han.

PRIBOJ. Jedan karvansaraj u Priboju sagradio je čajnički dobrotvor Sinanbeg, prije 1582 g.

12. Han u Višegradu (Kuripešić 1530)

U NOVOJ VAROŠI sastajao se ovaj drum s onim što je polazio od Sarajeva preko Goražda, Čajniča i Pljevalja.

Na ovom drumu spominje se u svemu 39 hanova, od toga ih je oko 1900 radilo 30.

¹¹ Đ. Mazalić, Starine u Dobrunu, Glasnik Z. M. LIII.

III SARAJEVO — PODROMANIJA — ZVORNIK — RAČA

(175 km)

Iz Sarajeva do Podromanije poznati su nam hanovi iz prošlog poglavlja.

Sokolac — Košutica — Žljebovi — Hanić — Mrkalji — Pijesak — Kraljevo Polje — Vidović — Han Pogled — Vlasenice — Han Zapardi — Han Galov — Nova Kasaba — Drinjača — Han Djevanje — Zlohanje — Jošanica — Divić — Zvornik — Han Kriva Drina — Kozluk — Brezovica — Janja — Čardačina — Bijeljina — Dvorovi Hanište.

NB. Na Sokocu je bio povelik han građen kao prizemna zgrada, a pripadao je Šahinpašićima. Dugo vremena držali su ga pod zakup Marići.

MAČKOVAC. Već je bilo govora o hanu u ovom naselju, a ovdje ćemo još spomenuti da je još 1860 stajao tu han vakufa Hadži Mehmeda Misrije, koji je on nepoznate godine uvakufio za džamije Sinan Vojvoda Hatun i Hadži Ahmed Duradžik. Na 13. X. 1279 (10. IV. 1860) uzeo je ovaj han pod kiriju Salihaga Tokić ili Tukić, uz godišnju kiriju od 3 madžarije. Ovoga hana danas nema, ali desno od ceste ima lokalitet Hanište.

Han u Žljebovima bio je vlasništvo Fadilpašića. Govori se kako se u taj han moglo smjestiti oko 300 konja.

U Haniću, kako mu samo ime kaže, bio je nekada malen han. Spominje ga Mažuranić 1840 godine. U zadnje doba bio je ovdje han porodice Škalje iz Rogatice.

U Pijesku su imali jedan han Kadići iz Vlasenica. Po njemu se i zove danas ovo mjesto Han Pijesak.

U Kraljevu Polju bila su dva hana: Đulbegovića i Kadribegovića.

Han na Pogledu propao je prije pedesetak godina.

VLASENICE su povećale naselje na ovom putu, a osobito su se počele razvijati od XVIII stoljeća, kada su postale upravo središte kadiluka (sreza) Birča s Knežinom. U zadnje doba bilo je ovdje pet hanova. Najstariji je bio han Sulejman ef. Salaharevića, sagrađen pred kojih 150 godina. Na spratu je bilo šest soba i kafana, a u prizemlju dućan i podrum. Po mirazu došao je u posjed Kadića, koji su ga 1938 g. porušili i na njegovm mjestu sagradili hotel. Hasanefendića han sagrađen je oko 1880 u neposrednoj blizini bivše Sultan Fatihove džamije. Radio je do 1950 g. Njegova zgrada postoji i danas. Bio je sličan Salaharevića hanu, a imao je pored kafane još pet soba. Izdavan je pod kiriju uz uvjet da jedna soba služi kao musafirhana, a gostima su sami Hasanefendići davali hranu. Preostala tri hana: Soke Antunovića, Topčića i Jašića manje su zgrade, novijeg datuma i danas su uzgor.¹

Nova Kasaba. Ovo je naselje podigao u prvoj polovini XVII stoljeća budimski beglerbeg Musa paša, rodom iz Vikoča u fočanskom kraju.

¹ Nešto podataka za Vlasenicu dao mi je prof. Hasan Hasanefendić.

Iz carskog fermmana od početka džum. II 1051 (septembar 1641) saznajemo ovo: U bosanskom sandžaku u nahiji Birač u selu Gojković put vodi kroz klanac. Tu je prije stajao jedan han, pa je izgorio, te se putnici nalaze u neprilici i osim toga što imaju poteškoća pri putovanju, konače po kućama siromašne raje zajedno s porodicom kućevlasnika, te ih uznemiruju i prave time nasilje, pa se raja raštrkala i razasula. Na temelju toga, traži Musa paša dozvolu da na spomenutom mjestu napravi džamiju i dva hana i da uz privolu vlasnika zemlje kupi u spomenutom selu 6 komada zemljišta »baština«, koje spadaju u filurdžijske zemlje i koje su kao takve zabilježene u prihodima od 1890 akči u Defterihakaniji i da na tim baštinama osnuje kasabu i da ta kasaba bude oproštena od svih daća, osim što će svake godine mutevelija budućeg Musa pašina vakufa davati propisani resum carskoj miriji, te da se u žiteljstvo toga mjesta poslije toga nema prava miješati nitko od strane mirije, mirimirana, vojvoda i ostalih državnih službenika.

Iz Musa pašine zakladnice od reb. I. 1053 (maj 1643) vidi se da su ovdje zaista sagrađena, pored drugih objekata, dva hana sučelice jedan drugome. Davaće se u zakup, a novim zakupnicima uzajmiće se iz vakufskog novca suma po 4.000 akči, da imaju osnovni kapital za rad.² Ovo je jedinstven slučaj u povjesti hanova.

Već nam je poznato što o ovim hanovima piše Quiclet i Evlija Čelebija. Od početka XIX stoljeća bio je ovdje samo jedan han, a i taj je izgorio u prošlom ratu.

Tri km ispod Drinjače, prema Zvorniku kod sela Kosijereva, nalazio se jedan han u Đevanjiima koji je radio do prošlog rata, a za rata je i propao.

U Zlohanju bila su tri hana i to: Kadrin, Tukčića i Abdulahov han. Tukčića han bio je kod tzv. Đerđezova kamena, a srušen je nešto prije 1918 g. Kadrin han zvao se po nekom Kadriji iz Novog Sela, a četnici su ga zapalili u prošlom ratu. Abdulahov han zvao se opet po nekom Abdulahu iz Sela Šahmana, a zadesila ga je ista sudbina kao i Kadrin han.

JOŠANICA. Ovdje je bio jedan han na kat građen kao i svi drugi u ovom kraju. Pripadao je vakufu. U zadnje doba držao ga je pod zakup Alija Džihić iz Divića. Izgorio je u prošlom ratu, ali mu se i danas zidine dobro raspoznaju.

Han s gornjim bojem u Diviću držao je pod zakup Aljo Vilić. Zgrada je znatno oštećena u prošlom ratu.

ZVORNIK je od druge polovine XV st. do 1851 bio upravni centar zvorničkog sandžaka, a ovdje je i važan prelaz Drine. U njemu je moralo biti više hanova, ali u poznatim izvorima nisam im našao spomena. Godine 1658 bio je ovdje Selim pašin han. U novije doba bilo je tu pet hanova. Dva su stajala na skeli, a tri uz glavnu cestu što prolazi kroz Zvornik. Od ona dva hana na skeli jedan je pripadao nekom zvorničkom vakufu, a drugom se sada više ne zna za vlasnika. Do 1945 bila su u Zvorniku dva velika hana i to jedan u čaršiji, a drugi kod sreskog od-

² Isprava u Vakufskoj direkciji u Sarajevu broj 194.

bora. Njihove zgrade postoje i danas i služe u druge svrhe. Oba su građena na sprat, s kapijama na svod i velikim dvorištima. Onaj han u čaršiji vlasništvo je vakufa Namazdah džamije. Godišnja mu je kirija 1889 g. 180 forinti, a 1913 g. 400 kruna za han i dvije magaze. Godine 1913 bio je handžija Murat H. Ornerag, a kasnije Ibrahimaga H. Hamzić. Han kod sreskog odbora pripadao je porodici Selmanagića iz Srebrenice i oni su bili i handžije.³

U zadnje doba bio je u Kozluku jedan han, a propao je u prošlom ratu. Putopisci Quiclet i Evlija Čelebija spominju u Kozluku dva hana, kako je to već naprijed rečeno.

BIJELJINA se prvi put spominje 1446, kada je u njoj bio opljačkan jedan Dubrovčanin.⁴ Od XVII st., a možda još i otprije, samostalan je kadiluk. Poznati nam putnici ne spominju ni jednog hana. Početkom ovoga stoljeća bila su ovdje dva hana: jedan je bio Krpića, a drugi Murad-begovića. Ovaj zadnji pretvoren je oko 1925 u kino, dok Krpića han postoji i danas.

Od Podromanije do Rače bilo je 38 hanova.

IV SARAJEVO — TUZLA — BRČKO

(151 km)

Sarajevo — Hreša — Han Biosko — Vučja Luka — Jezero — Toplica — Ozren — Han Sić — Han Palika — Podlipnik — Pločnik — Dragoradi — Olovo — Kaničev Han — Antonijev Han (Han Drozić Ahmed) — Bubića Han — Kuljenovića Han — Han Karaula — Kladanj — Vitalj Han — Hajdarov Han — Han Brloške — Stupari — Podgajevi — Nevrenča — Đurđevik — Trmotić — Tuzla — Simin Han — Gornja Tuzla — Prokopac — Lopare — Čelić — Krampen Han — Brčko.

NB. Iz pretplošlog druma poznati su nam hanovi od Sarajeva do Hreše.

VUČJA LUKA. Pred Vučjom Lukom ima jedan lokalitet i zove se Hanište. Danas u onom kraju niko ne zna kada je tu stajao han. U samoj Vučjoj Luci stoje dva hana od kojih han Neđe Tadića sagrađen 1928 i danas radi, dok je zgrada Svrzinog hana izvan upotrebe od 1950 g. Ova je zgrada sagrađena 1931 i u njoj je od 1945 — 1950 stajao jedan odjel naše vojske. Na mjestu Svrzina hana stajao je do 1928 g. jedan veliki han sagrađen pred kojih 150 godina. Na spratu je bilo 18 soba, a u prizemlju veliki podrum. Oko hana bio je veliki posjed i pripadao je, kao i han, sarajevskom feudalcu Osmanbegu Dženetiću. Zbog ovoga posjeda došlo je do spora između Osmanbega Dženetića i Ahmed Munib ef. Glođe.¹ Ovaj je spor urodio pobunom u Sarajevu

³ O hanovima u Zvorniku i njegovoj okolini dobio sam nešto podataka od prof. Mustafe Bojića, rodom iz Divića.

⁴ M. J. Dinić, Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni, Beograd 1955, S. A. N. str. 37.

¹ Spomenica Gazi Husrevbegove 400-godišnjice. Sarajevo 1932, str. 132 i 133.

i oružanim sukobom između Sarajlija i bosanskog vezira Salih Mehmed paše Vedžihije kod Viteza 1840.² Po ostavinskom spisu Osmanbega Dženetića od 21. IV. 1264 (26. III. 1848) procijenjen je ovaj han na 2.500 groša.³ Po mirazu taj je han pripao Derviši Dženetić, supruzi Mujage Svrze.

JEZERO je udaljeno od Vučje Luke do pola km. I tu postoji jedan manji han što ga je pred kojih 100 godina sagradio neki Vulina.

OLOVO se prvi put spominje 1382 g. Od XIV do kraja XVI st. Olovo je važno rudarsko mjesto s dubrovačkom kolonijom, a u XVII st. znatno trgovačko mjesto, u kome su se održavali i godišnji sajmovi.⁴ Iz toga vremena nema nikakvih podataka o hanovima, ali s obzirom na važnost Olova, oni ovdje nisu izostajali. U novije doba bila su tu dva hana, od kojih je jedan pripadao vakufu olovске džamije, i na njegovu mjestu podignut je kasnije mekteb, a drugi pod džamijom i zvao se Kéšin han. Dalje na putu kod Jasena bio Salakov han.⁵

U kući Jusufspahića (Begovića ili Đulovića) bila je jedno vrijeme musafirhana.⁶

KLADANJ se spominje prvi put u poznatim izvorima 6 februara 1566 g. Tada je ovdje postojala jedna javna banja (hamam). Kako je cvuda već tada vodio put Tuzla — Sarajevo, to je posve sigurno da je i u kladanjskoj čaršiji postojao makar jedan han. Zbog pomanjkanja izvora nije mi ništa poznato o kladanjskim hanovima sve do kraja prošlog stoljeća, kada je u Kladnju bilo deset hanova, a to je najbolji dokaz kako je ovo mjesto bilo vrlo prometno. Od tih deset hanova jedan je pripadao sarajevskoj porodici Dženetića, koja je u okolici Kladnja imala jedan zijameš od sredine XVIII st. Da li je to bio najstariji han od onih deset, ne zna se. Isto tako ne znam ni kada su ostali hanovi postali.

Han Hasana Kupusovića sa pet soba i štalom u koju se moglo svezati 60 konja. Prestao je raditi 1908. Han Hadži Ibrahima Hrustanovića s tri sobe i štalom za 40 konja ne radi od 1922 g. U tome je hanu bio zadnji handžija Lozo Pavlović. Han Avdage Kupusovića imao je 4 sobe. Prestao je raditi 1938/39 g. Zadnji je handžija bio Mehaga Čaušević. Han Hamida Bajića s tri sobe i štalom za 40 konja, izgorio je 1943 g. Han Avdage Gojačića prestao je raditi 1943. Han Halila Čamdžića s pet soba i štalom za 30 konja ne radi od 1943. Zadnji mu je handžija bio Uzeir Kozić. Han H. Ibrahima Hrnjića sa 13 soba i štalom za 60 konja bio je najveći han u Kladnju i radio je do 1946 g. Handžija je bio sam vlasnik. Han Mehe Gandžića radio je do 1950 g. Dženetića han imao je 5 soba i štalu za 100 konja. Handžija mu je u posljednje vrijeme bio

² S. Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (1463—1850)*, Sarajevo 1900, str. 154—155.

³ Radovi Naučnog društva NR BiH II, str. 153.

⁴ Godine 1632 pošao je iz Sarajeva na Olovski sajam jeničar Alija i u putu su ga neki ljudi izmlatili i ranili. O tome je kladanjski kadija Abdurahman izdao hudžet početkom mjeseca zilkade 1041 (20—30 maja 1632). Arhiv M. E. Kadića u Gazi Husrevbegovoj biblioteci broj 17.

⁵ Dr. M. Filipović, *Varošica Olovo s okolinom*, Beograd 1934, str. 34.

⁶ Dr. M. Filipović, o. c. str. 40.

Sulejman Suljić. Raščuklijin han imao je 4 sobe i štalu za 30 konja, a zadnji je handžija bio Aleksa Mičić.⁷

TUZLA. Nešto prije 1572 sagradio je ovdje jedan han i s ostalim nekretninama uvakufio ga za svoje zadužbine tuzlanski legator Turalibeg, bivši sandžakbeg smederevski. Onoga vremena Tuzla je kasaba i pripadala je zvorničkom kadiluku.⁸ Iza 1572 Donja i Gornja Tuzla postadoše samostalan kadiluk. U obje Tuzle su tada, kao i kasnije, iskorišćavani izvori slane vode. Obje su varošice rasle, a sigurno je rastao i broj hanova. Naročito se počela razvijati Donja Tuzla od 1851, kada je ovamo preneseno sjedište okružja iz Zvornika. Poslije Turalibegove zakladnice od 1572 nema spomena hanovima u poznatim izvorima sve do septembra 1871. Toga je dana zadesio Tuzlu katastrofalan požar. Vatra je uništila: 296 drvenih dućana, 3 magaze, jednu džamiju, mekteb i medresu, 5 hanova, 12 kafana, 3 mejhane, 2 solare i više kuća pred tvrđavom. Koliko je još hanova bilo u Tuzli 1871 danas se ne zna, ali s obzirom da je ona bila važno trgovačko mjesto, njihov je broj svakako bio veći.

Jedan od onih pet hanova koji je stajao u neposrednoj blizini džamije pripadao je vakufu Hadži Hasan ili čaršijske džamije. Taj je han, kao i džamija, obnovljen i radio je do iza 1889, a onda je porušen, a na njegovom mjestu podignuto je nekoliko dućana. Spomenute godine bila mu je godišnja kirija 250 forinti.

Oko 1910 g., dakle nakon izgradnje željezničke pruge i hotela, u Tuzli je radilo devet hanova. Toga vremena bio je u Tuzli najstariji han Osman age Delića, zvan Delin han, a prestao je raditi 1913. Nekako u isto doba prestao je raditi i han Muje Hukića. Uz svjetski rat (1914—1918) prestali su raditi hanovi Ive Pranjića i Avdage Hadžihasanovića, a godine 1925 han Gaje Selmića. Pred Drugi svjetski rat i za vrijeme njegova trajanja prestali su s radom hanovi Sulje Klinjčevića, zvani Muła-osmanovića han, Age Šehića, Maše Šehića i Salke Sarajlića.

Danas u Tuzli nema više nijednog hana. Svi spomenuti bili su osrednje veličine.

GORNJA TUZLA. U XVI i XVII st. bilo je to znatno veće mjesto od Donje Tuzle, ali je u XVIII i XIX st. u opadanju. Ovdje su slani izvori jače eksploatisani, pa premda je proizvodnja soli u obje Tuzle bila neznatna, ipak je eksportirana po Bosni. Oko 1878 bila su ovdje dva manja hana u koje se moglo svezati do 100 konja. S otvaranjem solane u Siminu hanu 25 marta 1885 prestali su raditi primitivni bunari i to je mjesto izgubilo svoje pravo značenje, ali kako leži na cesti Tuzla — Brčko, ti su hanovi i dalje radili. Uvođenjem kamionskog prometa izgubili su hanovi svoju vrijednost, pa je zadnji han Hadžije Saračevića zatvoren u toku prošlog rata.

BRČKO je stara skela na Savi, a spominje se prvi put oko 1620 g. Stanovnici Brčkog bili su oslobođeni od svih daća i poslova, a zato su mo-

⁷ Podatke o kladanjskim hanovima dali su mi Dr. Stanko Sielski i ing. Asim Šeremet.

⁸ Originalna zakladnica u porodici Sijerčića u Tuzli; H. Kreševljaković, Turalibegov vakuf u Tuzli.

rali obavljati besplatan prevoz putnika i prenos robe preko Save. Taj je privilegij obnovljen 1644 g. U prvom ratu Karla VI s Portom (1716 — 1718) Brčko je bilo potpuno uništeno. Polagano se počelo obnavljati poslije 1739, a naročito poslije 1830, kada su ovdje počele pristajati lađe Dunavskog parobrodarskog društva. Već u to doba bio je jak izvoz suhe šljive i uvoz soli iz Austrije i Rumunije. Oko 1800 bio je ovdje, što se zna, jedan han, ali je broj hanova kasnije porastao. Kako se Brčko jače razvijalo, naročito od 1851, kada je postalo samostalan kadiluk, podignuto je više raznih zgrada.⁹ Kako postojeći hanovi nisu odgovarali potrebama trgovaca iz susjednih austrijskih zemalja, to je 1869 Aliaga Kučukalić u čaršiji sagradio nešto moderniju zgradu u kojoj su bili u prizemlju dućani i magaze, a na katu 7 soba za prenoćiste.¹⁰

U zadnje doba bilo je u Brčkom šest hanova i svi su prestali s radom nakon 1945 g.

Latifov han (han Latifa Omerbašića) sa šest soba, velikom stajom i dvorištem.

Han Ibrahima Redžepovića s istim prostorijama.

Han braće Gagića s 5 soba, kafanom, aščinicom, stajom i dvorištem

Han Čačak, vlasništvo Čačak-vakufa sa 4 sobe i kafanom.

Han Živana Sarjanovića sa 4 sobe, kafanom i stajom.

Avdića han s više soba, kafanom i stajom.¹¹

U jednom od gornjih hanova bio je 1878 handžija neki Emin Arnaut. Na 30. VIII. 1878 došao je u Brčko talijanski konzul u Sarajevu Perrod, jer zbog prelaza okupacionih četa nije mogao u Brodu dobiti kola. Perrod je od handžije Emina iznajmio kola za 13 dukata i, kako je već poznato, Perroda je nestalo negdje u putu, između Maglaja i Žepča. O tome se je kasnije vodila istraga.

U specijalnim kartama i u »Distanz Nachweis« naveden je na 14 km od Brčkog prema Tuzli Krampen han. O tome nazivu danas niko ništa ne zna u onom kraju, ali se zna da je ondje postojao han Cavalica. Na staroj cesti Tuzla — Brčko postojali su hanovi: Obrenov (4.40 km), Šibošnica (28.00 km) i Sivčević (39.43 km).

Od Hreše do Brčkog bilo je 58 hanova, a na starom drumu Tuzla — Šibošnica — Brčko 3 hana.

V SARAJEVO — BOSANSKI BROD

(240 km)

Ovaj stari drum prepravljen je 1863 i 1864 u kolski. Tatar (pošta) ga je prevaljivao mijenjajući konje za 30 sati, a kola konjske kompanije trebala su 3 i po dana. Idući kolima ove kompanije iz Sarajeva noćivalo se u Vitezu, Žepču i Derventi, a u obratnom smjeru u Ševarlijama, Vran-

⁹ H. Kreševljaković, Iz prošlosti Brčkog, »Front Slobode« (izlazi u Tuzli) 1953 br. 338 do 341 od 7, 13, 20 i 27 marta.

¹⁰ Sarajevski Cvjetnik br. 49 od 4. XII. 1869 g.

¹¹ Podatke o tim hanovima dobio sam od Dr. Abdulaha Bukvice, liječnika u Brčkom.

duku i Kiseljaku.¹ Odmah poslije 1878 pravac ovoga druma mjestično je izmijenjen i takav je ostao do danas. Na tome su drumu bili hanovi u slijedećim mjestima: Čengiće Vila — Velika Drveta — Alipašin Most — Dobrnja — Stup — Ilidža — Blažuj — Križanje — Rakovica — Kobilja Glava — Ploča — Han Čića — Brnjaci — Plandišće — Kiseljak — Fejnička ćuprija — Lovrin Han — Han Dugopolje — Bilalovac — Klokoti — Podbukovica — Han Polje — Busovača — Janjići — Zenica — Vranduk — Orahovica — Golubinja — Žepče — Han Karaula — Zimice — Maglaj — Šije — Ševarlije — Doboj — Bukovica — Han Čil — Han Komarica — Han Gazdica — Han Marica — Derventa — Han Lužani — B. Brod.

NB. Od Čengiće-Vile do Alipašina Mosta bila su četiri manja hana, a nastali su iza 1880.

Landžin han na Čengiće-Vili radio je do 1945 g. Zadnji handžija i vlasnik bio je Mujo Landžo.

Han Svrze Salih-efendije u Velikim Drvetima izdavan je pod zakup. Zadnji zakupnik bio je Mujaga Čorović i njegov sin Ramiz. Prestao je s radom 1924 g.

U Alipašin Mostu bila su dva hana. Jedan je bio vlasništvo Alijage Jelke, a drugi Jelke Marković. Oba ne rade od 1945. Zgrada hana Jelke Marković je porušena, a ostale tri još su uzgor.

Dobrnja. Prvi han na ovom drumu do 1878, idući iz Sarajeva, bio je u Dobrnji. Pripadao je sarajevskoj porodici Fadilpašić. Bio je to poveći han. Porušen je oko 1900 g. U narodu je bio poznat pod imenom Novi han. Do toga hana ispraćale su Sarajlije ugledne goste, a ovamo su izlazili i na doček. Ovakva dva ispraćaja zabilježena su i u službenom listu »Bosni«.²

Stup je selo koje se spominje još u XVI stoljeću. Tu je bio han koji se zvao »Bugarka«.

Ilidža. Oko 1550 sagradio je ovdje veliki vezir Rustem paša jedan veliki kameni most preko Željeznice i prema njemu, na lijevoj obali ove rijeke, jedan veliki han za putnike i posjetioce mineralnog vrela,³ o čijoj ljekovitosti govori i Atanasije Georgiceo u svojoj relaciji od godine 1626. Taj je han bio u ljetno doba uvijek dobro posjećen i postojao je sve do iza 1890, kada je prepravljen u hotel »Igman«.

Nedaleko od Kamenog mosta preko Bosne prema Blažuju stajao je 1785 Omarića (Homarin) han. Spominje ga Božić. Ne zna se ni kada je postao, ni kada ga je nestalo.

Na ulazu u Blažuj bio je Čatin han, a na izlazu han Rustembega Čengiće. Ovaj zadnji porušen je oko 1909 godine, a dugo vremena držao ga je pod zakup Mustafa Birno iz Kreševa i po njemu se nazivao Birnin han. Ovdje je bio 1785 jedan dobro građen han, čije je prizemlje bilo od kamena a sprat od drveta.

¹ Dr. O. Blau, Reisen in Bosnien und der Hertzegowina, Berlin 1877, s. 133.

² »Bosna« broj 41 od 20. II. 1867.

³ H. Kreševljaković, Veliki Vezir Rustem paša, Narodna Uzdаница, kalendar za godinu 1939, str. 77—95.

U Križanju su bila dva hana, jedan je pripadao Derviši Isiću, a drugi Sulji Rešidoviću. Njihove zgrade postoje i danas prepravljene u stanove. Oko 1860 godine bio je ovdje samo jedan han.⁴

U Rakovici su bila dva hana: Handžića i Hadži-Alije Šišića. Zgrada Handžićeva hana danas je u ruševnom stanju, a Šišićev je han porušen 1954 godine. Handžići su se zvali Opankovići i ne zna se kada nisu imali hana. (Vidi sliku 1 a, b, c) Ovdje je bio 1785 jedan han i nedaleko od njega džamija i petnaestak kuća.

U predjelu zvanom Ploča bila su tri hana, jedan je bio vlasništvo katolika Čiče, drugi sarajevske pravoslavne porodice Odović (Mara Odović) i treći porodice Šišića. Čičin i Šišića han radili su do 1928. Godine 1785 bio je na Ploči samo jedan han i to po svoj prilici onaj koji se zvao Čičin. Oko godine 1878 pripadao je taj han Stjepanu Pordušiću (Poljki) iz Kreševa, a zakupnik mu je bio toga vremena i kasnije Nikola Kujundžić,⁵ koji se do 1878 bavio trgovinom željezne robe i prenosio je karavanima u Skoplje i Solun.

Podrug sat hoda od Kiseljaka prema Ploči stajao je 1785 »Mali han«, a četvrt sahata od njega u pravcu prema Kiseljaku bio je han nekog Hadži Mustafe, za čiju zgradu kaže Božić da je bila solidna.

Brnjaci. Do godine 1940 bio je tu Bećiragića han, s podrumom i kafanom u prizemlju i sobama na spratu. Duže vremena držao je ovaj han Stjepan Pordušić, zvani Poljko, koji je stanovao u Kreševu a han je vodio njegov sluga. Pred Kiseljakom do podrug km bio je Mutapov han, danas stanbena zgrada.

KISELJAK. Mineralno vrelo u Kiseljaku korišteno je u rimsko doba kao i u Srednjem vijeku. Ljudi su ovamo dolazili na liječenje i na odmor. Zna se da se kisela voda izvozila još u XVII st. kao i kasnije. Iz sedmog decenija prošlog stoljeća znamo da je izvožena u Štajersku i da se tamo prodavala pod imenom »Johannisbrunnen«.

Prvi han ovdje sagrađen je oko 1500 g., a na njemu su izvršeni neki popravci 1566.⁶ Pripadao je vakufu nekog Hadži Uvejsa. I godine 1785 bio je ovdje uz lijevu obalu Lepenice han, a prije 1846 sagrađena su dva hana,⁷ a poslije 1863 još dva. Od tih hanova, izgleda, najstariji je bio Hadži Avdagića han, koji je iza 1878 prekučio Ramić, a između prošla dva rata kupio ga je Asimbeg Dugalić i temeljito ga adaptirao. Dugo vremena držao ga je pod zakup Ivo Malinić i žena mu Anda, po kojoj se prozvao Andin han. U prošlom ratu je han stradao od bombardiranja.

Kako mi je pripovijedao prof. dr. Šaćir Sikirić, ovaj su han podigli Mujići iz Paleža, a od njih su ga kupili Hadži-Avdagići.

Svrzin han, bolje je poznat pod imenom Osmanov. po zakupniku Osmanu Škici, prestao je raditi poslije prvog svjetskog rata. Han Salihage Merhemića kupio je iza 1878 sarajevski trgovac Salom, zvani Ušćuplija.

⁴ Dr. O. Blao, o. c. 134.

⁵ Za podatke o Kujundžiću zahvaljujem prijatelju Đuri Basleru.

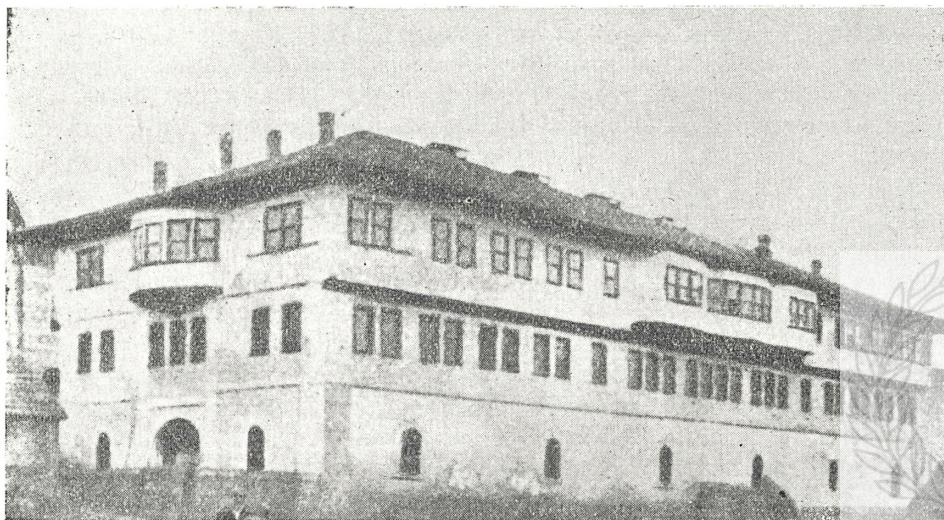
⁶ Sarajevski sidžil br. 2.

⁷ I. F. Jukić, Zemljopis i poviestnica Bosne, Zagreb 1851, str. 36.

Han Vase Hadži-Ristića imao je 14 soba, 2 kuhinje, kafanu i birtiju.⁸

Ova 4 hana bila su građena po tipu ostalih bosanskih hanova.

Han Đorđija Sjeranovića, sagrađen 1872, bio je za ono vrijeme ogromna zgrada modernog tipa. Zauzimao je prostor od 48×10 m, a sastojao se od 44 sobe, ogromnog podruma i nusprostorija.⁹ Kako se Sjeranović zadužio gradeći ovu zgradu, morao ju je zbog duga prodati. On je najprije ovaj han i devet njiva u Kiseljaku založio Petraki ef. Petroviću za 1 600 i nekoliko dukata i zbog toga je u mjesecu novembru 1875 dat han na licitaciju. To je oglašeno u onovremenom službenom listu »Bosni« br. 491 od 22 XI 1875 g. U slijedećem broju najavljen je bankrot Sjeranovića. Han je kupio Salom zvani Princ (slika 13).

13. Sjeranovića (Salomov) han na Kiseljaku

Svi ovi hanovi u Kiseljaku bili su dobro namješteni i davali dobru hranu.

Oko 1870 g. bio je veliki broj posjetilaca, pa su kiseljačke handžije poskupili sobe. O tome čitamo u jednom onovremenom listu slijedeće:

»Neki nas prijatelji uvjeravaju da handžije na Kiseljaku kao da su se dogovorili naplaćuju po 18 do 20 groša za jednu sobu kirije za dan i noć. Ako je ovo istina, to je veoma nepravedno i samovoljno tim više, što tamo rijetko ko ide da provede vrijeme, nego svak primoran bolesti lijeka tražiti i ovakva skupoća mnoge će, koji nijesu u stanju tolike troškove snositi, primorati odustati od upotrebljavanja mineralne vode.

⁸ Oglas kojim se ovaj han izdaje pod kiriju štampan je u službenom listu »Bosna« broj 346 od 11. II. 1873.

⁹ Kratak opis i sliku vidi u članku Koste Mandića »Na Kiseljaku prije 75 godina«, Ugostitelj I (1953), str. 53—56.

Da handžije isto tako samovoljno nastupaju i u naplaćivanju jela u hanovima uvjereni smo i sopstvenim iskustvom no da su se dogovorili tako narod globiti, nijesmo se nadali.

Na svaki način trebalo bi da visoka vlada i na ovu stvar svoju pažnju obrati i mjere preduzeti da kiseljačke handžije u vrijeme upotrebljavanja mineralne vode svoju taksu dobiju, koja se ima pokazivati pošto šta imaju naplaćivati.

Ovom prilikom možemo spomenuti naplaćivanje hrane i prenoćišta i po drugijem hanovima i to kroz cijelu godinu, jer bi i po ovima trebalo ravnati takse po kojima od putnika naplaćivati da se već jedanput prekine zloupotrebljavanje handžisko, tako i nekih putnika, koji neće da plate ni koliko je pravo«. ¹⁰

Engleski putnik James Creagh prošao je 1873 od Broda do Trebinja i u svome djelu kaže da se smjestio u malom hanu u Kiseljaku, u kome je bio handžija musliman i kako je taj han bio čist i uredan kao što su, osim jednog, bili čisti s uredni svi hanovi na koje je naišao i u koje je svratio na ovom putu. ¹¹

Fojnička Čuprija. U drugoj polovini XVIII st. sagradio je ovdje preko rijeke Fojnice jedan most sarajevski bogataš Hadži-Mustafa Bešlija i po njemu se i danas u narodu zove Hadži-Bešlijin čuprija. Oko godine 1880 bila su u ovom kraju tri hana: Jaramazov, Pakračev, kasnije Fadilpašića, i Beganovića. Sva tri su prestala s radom prije 1918. Jaramazov han je postojao i 1785, a u to doba bio je tu jedan Čurčića han. Prvi je bio od drvenog materijala, a drugi u prizemlju od kamena, dok je kat bio od ćerpiča i drveta. Jaramazov han, nešto smanjenih dimenzija, popravljen je između dva svjetska rata i sada služi kao stanbena zgrada porodice Jaramaz.

Dugo Polje. Tu je Lovrin han koji se zvao po vlasniku Lovri Franjiću a sagrađen je prije 1856. Sad u toj zgradi stanuje Ivšin i Percan Bilan ¹² (slika 14).

Jehovac je imao takoder jedan han i menzilhanu pokraj njega.

Božić navodi dalje lokalitet Slano Jezero sa solidno građenim hanom.

Bilalovac. U naše doba bio je tu Zrnin han. Godine 1785 stajao je u istom mjestu solidno građen han.

Pred Busovačom bila su 1785 u malom razmaku 3 hana: Solin han, kod jednog malog mosta, dug 40 a širok 20 koraka, zatim Nadžakov han od slabe građe i četvrt sata pred Busovačom han nekog Hadži Mustafe, 30 koraka dug i 20 širok.

BUSOVAČA se spominje prvi put 16 VIII 1371 u vezi s trgovinom gvožđa. ¹³ Oko 1878 bilo je u okolini Busovače sedam samokova (majdan) i do dvadesetak vignjeva u kojima se izrađivala željezna roba, pa su

¹⁰ Sar. Cvjetnik II (1870) br. 29 od 18. VII.

¹¹ K. Mandić, o. c. 54.

¹² Podatke o Lovrinu hanu kao i sliku dao mi je fra Mirko Džaja.

¹³ Dinić, o. c. 8.

ovamo dolazili trgovci iz Sarajeva i drugih mjesta i boravili kraće ili duže vremena. Godine 1659 bio je ovdje jedan han kao i 1785, za koji se kaže da je bio udoban. Oko 1878 bilo ih je 5 i to: Pašagin, Jovića, Hasana Novalića, Mehe Merdana iz Kreševa i Mule Hidića koji radi i danas,

14. Lovrin han u Dugom Polju

(slika 15), dok je Novalića han prestao raditi 1941, a ostala tri ne rade već 50 – 60 godina. Zgrada Novalića hana i danas postoji.¹⁴

ZENICA se prvi put spominje 20 marta 1436.¹⁵ Sve do godine 1880 bilo je to malo mjesto na ovom drumu. U njemu je bilo oko 1875 više hanova. Danas je u Zenici jedan jedini han u čaršiji nedaleko sultan Ahmedove džamije, za konje i kiridžije, a zove se Šestića han. To je prizemna zgrada koja se sastoji od staje, kafane i nekoliko soba za konačenje. Sagrađen je 1925 godine na mjestu Merhemića Muharemage hana koji je te godine bio porušen. Zgrada toga hana poti-

¹⁴ Za ovih pet hanova dobio sam podatke od Mehmeda Mujezinovića.

¹⁵ Dr. Č. Truhelka, Tursko-Slovenski spomenici dubrovačke arhive, Sarajevo 1911, str. 191.

cala je po svoj prilici iz zadnjih godina XVIII stoljeća. Imao je iste prostorije kao i Šestića han i k tome još dvije magaze.

Po dugogodišnjem zakupniku Sajdu zvao se i Sajdov han. Prije Sajda držao ga je pod zakup Paša Tahmišćija, a posljednji Mehmed Husagić. Jugoistočno od ovoga hana, također u čaršiji, bio je Tahmišćijin han i radio je do početka Prvog svjetskog rata. Sagrađen je pred kojih 150 godina. Bio je lijepo zidan od kamena i ćerpiča s velikim vratima na svod. Prizemno je imao podrum s magazama i kafanom zvanom *tahmis*, a na katu sobe za putnike. Vlasnici hana i handžije bili su Tahmišćije. Naziv kafane i prezime vlasnika kaže nam da je ovaj han nekada

15. Han Mula Hidića u Busovači

služio kao »tahmis«. Zadnja dvojica handžija bili su Mujaga i sin Ahmetaga.

Treći han u Zenici zvan »Ahar« bio je vlasništvo nekadašnjeg zeničkog načelnika Esad ef. Alikadića. U predokupaciono doba i kasnije služio je kao musafirhana, a stajao je uz Merhemića han. Nije imao staje. Prestao je raditi poslije Prvog svjetskog rata. U ovoj su musafirhani dobivali gosti hranu i neograničen konak besplatno.

Najveći han u Zenici stajao je također u čaršiji, a zvao se *Hercegovan*. Bio je zidan od kamena i ćerpiča. U prizemlju je bila staja, magaze i dućani, a na spratu sobe. Po pričanju bivšeg kadije Hilmi ef. Čaršimamovića odsjedali su u tom hanu odličniji gosti. Za austrougarske okupacije bila je u ovom hanu jedno vrijeme komanda mjesta.

16. Hercegov (Serdarevića) han u Zenici

17. Huseinagića han u Golubinja kod Žepča

Po nekadašnjem vlasniku Mujagi Hercegovcu zvao se Hercegov han. Zadnji handžija bio je Mehmed Zejnilović, zvan »Pejaker«. Porušen je 1927 g.¹⁴ (slika 16).

VRANDUK. Godine 1785 stajao je pod Vrandukom jedan han, dobro građen. Od početka XIX st., bila su tu tri hana. Dva su zatvorena između 1880 i 1890, a treći za vrijeme izgradnje normalne pruge Šamac–Sarajevo. Ovaj zadnji bio je vlasništvo Osmanage Huseinagića i njegovih nasljednika Omerage, Salihage i Osmana.

ORAHOVICA. Do nedavno stajao je ovdje jedan povelik han, a i krajem XVIII st. imala je Orahovica han.

GOLUBINJE. Iako je ovdje postojao od davnina jedan han, o njemu nisam našao nikakvih podataka prije 1785. Godine 1851 spominje se Hardalov han. Je li Hardal bio handžija ili vlasnik hana, ne znam. Kasnije je ovaj ili neki drugi han u Golubinju bio vlasništvo nekog bimbaše (majora). Iza 1878, a možda i prije, bila su ovdje dva hana, jedan Praskića, koji ne radi već od kraja prvog svjetskog rata, a drugi je bio vlasništvo Arifage Huseinagića i njegovih sinova Šemsage, Huseinage i Avdage. Smrću ovog posljednjeg i taj je han prestao s radom (1947) (slika 17).

ŽEPČE se prvi put spominje 14. oktobra 1458 g.¹⁷ Pod Turcima nastala je ovdje mala varošica koja je naročito stradala u oktobru 1697. U XVII st. bio je ovdje han vakufa Ferhadije džamije i izgorio je 1697.¹⁸ Godine 1864 bio je ovdje jedan povelik han koji je pripadao porodici Šaćiragić. Ne postoji od 1948. godine. Godine 1906 prešao je kupnjom u vlasništvo porodice Malić. U prizemlju je bila pored podruma nalbanica i još 3 dućana, a na spratu 5 soba. Zadnji vlasnik iz porodice Šaćiragića bio je Arifaga. On od siromašnih putnika nije ništa naplaćivao ni za boravak ni za hranu.¹⁹

Na ovaj se han odnosi jedan odsjek u anonimnoj knjižici (pisac joj je Alojzije Boroša²⁰) koja nosi naslov »Crtice iz okupacije Bosne i Hercegovine na kulturnom polju« (Zagreb 1891), a u vezi je s dolaskom prvih časničkih sestara u Sarajevo 1871. Tu čitamo: »Na tome putu doživismo u Žepču dosta lijepu epizodu u hanu nekog age, prezimena mu se ne sjećam.²¹ U njega bi odsiedali svi sarajevski konsuli, turske paše, i viši činovnici, putujući iz Broda u Sarajevo ili obratno. Mi nahrupismo u njegov han sa dvojica kola i šest konjeh pod kasnu večer. Osim nas petero bijahu i dva vozača i jedan »zaptija« — turski žandar. Han bijaše dosta prostran. U prizemlju velika konjska staja, a nad njom nekoliko sobah većih i pomanjih za putnike. Malo prije nas zalegao ga sarajevski »mutisaref« sa velikom obitelji i pratnjom, sastojećom se iz slugah i zaptijah. Zapremio cijeli han. Vozač naš sustavi konje pred glavnim ulazom u

¹⁶ Po podacima Mesuda Sarića, bivšeg maketara u Zenici.

¹⁷ F. Rački, Prilozi za zbirku srpskih i bosanskih listina; Rad Jugoslaven-ske akademije I, Zagreb 1867, str. 156.

¹⁸ Isprava o tome bila je 1940 u Mehmeda Hulusije, gruntovničara u Žepču.

¹⁹ Ove podatke pribavio mi je prof. Dr. Esad Pašalić.

²⁰ Alojzije Boroša.

²¹ Taj se aga zvao Šaćiragić, i o ovome događaju pričalo se je još u Žepču 1915. godine.

staju, preko koje se išlo u gornje odaje. Kaveđija iziđe na doziv vozca; zapita nas, što hoćemo. Razumiev, da išćemo noćni konak za nas i naše konje, a za kola strehu, skesi se on sa: »jok — noćas u mene ne ima vama mjesta«.

Ali sada priglenda s bližeg po kolih. Opazi, da tu imade licah gospod-ska obličja, a i zaptija mu se oglasi turskim pozdravom, koji mu kaveđija uljudno odvrati. Stupi k strani, gdje seđah ja, ter mi reče, neka bi se malo ustrpio on da će poći u dvor tik hana ležeći i javiti agi, da on odluči

18. Šaćiragića — Nalića han u Žepču

što je učiniti. Stvar ne bijaše lahka, stana bo nebijaše, ako bi se moglo poći na konak, nigdje više. A mi streni od vožnje i blago od dvodnevnog puta na hrđavom drumu izmučeno, k tome i gladno.

Za nekoliko časovah pokaza se tihim korakom približujući se aga, siedom dugom bradom, umiljata lica. Pred njim stupa sin mu Ibrahim, noseć fenjer u ruci, a za njim kaveđija. Najprije nas zviedljivo gleda redom, sad me zapita: tko sam, odakle sam, i kamo putujem. Zatim reče: »a tko su te ženskinje?« Ja mu iztumačim u kratko, da su to djevice

koje su se posvetile naučanju mladeži ženske, i da ih vodim u Sarajevo, da tu otvore školu. Agi se to vele dopalo. A po tom reče: »a znade li za tvoj dolazak Soretić²² i Fra Grga²³« — koje on poznašao dobro — kad mu to potanadih, doda on: »a zašto mi oni ne najaviše poštom tvoj dolazak, ja ne bi bio dopustio mutisarefu zapremiti čitavi han. Ali i sada jednu odaju morat će isprazniti za tebe; a učiteljke tvoje — ako dozvoliš — povesti ću k svojoj snahi, da s njome prenoće. A ja ti jamčim, da će biti u poštenom redu«.

Aga uz fenjer iz ruke sinove. Ovaj osta ujedno sa kafedijom kod mene a starac odvede glavom milosrdnice u odaje svoje snahe. Soba bijaše, kako mi kazivahu sestre, lijepa i velika, čilimi prostrta, a oko stienah krasni poniži divani sa dušecima i pokrivali. Izim snaše i sestarah nije prenoćio nitko u toj dvorani.

Mlada turkinja podvorila si gostinje bielom kafom i zabavljala ih razgovorom. Vrativši se aga otprati mene u odaje hana — naloži, da pratnja mutišarefa izprazni jednu sobu, i namjesti me tuj. Zapovjedi kafediji, da peče kafu, i razgovaraše se sa mnom on i njegov sin u dugu dobu noći, srčuć vruću — gorku kafu. —

Kod odlazka upitah ga što da dugujem, a on mi odgovori: »ništa — baš ništa«, ter požali ponovno što mu naš dolazak ne bijaše najavljen. »Samo kafediji«, reče mi, »podaj bakšiš, ali nikako više od cvancige«.

MAGLAJ kao nahija spominje se prvi put 1489,²⁴ a maglajski grad (tvrđava) 1503. Godine 1878 imao je dva stara hana; jedan je bio u čaršiji i radio je do 1948, a drugi na lijevoj obali Bosne, a zatvoren je odmah iza okupacije od 1878 g. Prvi je bio vlasništvo Ahmeda Velibegovića (kasnije Smailagića, odnosno Mulalića), a drugi Delibegova. Zgrada Delibegova hana postoji i danas na mjestu zvanom »Ske-la«.²⁵

Na teritoriji maglajskog sreza bilo je još 12 hanova; 8 na desnoj, a 4 na lijevoj strani Bosne i to: Lacukin han na Bočinji (selo Smrdin), Mitrića han pod selom Docem, Šabanovića han pod selom Junuzovićima. Sva tri ova hana prestala su raditi iza 1918 g. Popov han u selu Vozućoj, na lijevoj obali Krivaje, prestao raditi prije 1918 g.; Josin han u Ozren planini u predjelu Vitica, prestao raditi iza 1918, Mišića han pod Preslicom u selu Tekučici u pravcu Maglaj — Gračanica, Sulage Numanovića han u selu Donja Paklanica ne radi od 1919 godine, a Despotovića han u selu Trbuku ne radi od 1896 g.

Hanovi na desnoj obali Bosne:

²² Franjo Soretić bio je austrougarski generalni konzul u Sarajevu od aprila 1869 do maja 1872.

²³ Fra Grga Martić (1822—1905).

²⁴ Ovaj podatak ustupio mi je prof. Nedim Filipović.

²⁵ Prije izgradnje mosta u Maglaju prelazilo se skelom preko Bosne. Ta se skela izdavala pod zakup. Držao ju je 1278 neki Osman ef. i platio je državnoj blagajni od 25 hazirana do 30 nisana 2.826 gr. i 30 para. Acta turcica u arhivu Orijentalnog instituta broj 1322.

Bradarića Mujke, Medića Mehmeda i Hercega Tosuna han. Sva tri u Lješnici ne rade od 1918 g. Spahića han u selu Kosovoj prestao je raditi iza 1878.²⁶

DOBOJ je kao trgovačko mjesto novijeg datuma. Počeo se razvijati osobito nakon izgradnje druma Sarajevo — Brod 1864 i pruge u istom pravcu od 1879. Prije godine 1878 i kasnije bilo je ovdje pet hanova:

1. Pred Dobojem putem iz Usore stajao je Delića han, a sastojao se od dviju kuća spojenih kuburom (natkrivenim hodnikom) koja je spajala prostorije na spratu. U prizemlju su bili podrumi za konje i kola. Han je sagrađen za turske uprave. Za konak se plaćalo 100 para, a putnici su mogli dobiti i hranu za se i za konje.

2. Han Avde Čauševića u samom Doboju.²⁷

3. Biogradlin han stajao je na mjestu današnje zgrade Komiteta. Najstariji su mu poznati vlasnici bili Čamdžići od kojih ga je kupio ili naslijedio Biogradlija. Otkupio ga je Hasanbeg Eminagić iz Tešnja i porušio 1920 g. Han je bio građen na sprat; u prizemlju je bio podrum, a kasnije i kafana. Na spratu su bile tri sobe za putnike. Za konak se do 1878 plaćalo 100 para, kasnije 20 — 25 krajcara.

4. Hadži Fehimbegov han kod tvrđave naspram džamije »Selimije«. Vlasnik mu je bio Hadži Fehimbeg Đonlagić iz Tešnja. Han je sagrađen za turske uprave, a propao je u velikom požaru što je zadesio Doboj 1907 g. Zadnji je handžija ondje bio Hasan Prozorac. Hanska se zgrada sastojala od kafane, četiri sobe za putnike, podruma i do ulice 4—5 bakalskih dućana. Za konak se plaćalo kao i u gornjem hanu.

5. Angelusov han kod želj. stanice sagrađen je 1881—82, a gradio ga je neki Angelus. To je današnja kafana »Zora«. U prizemlju hana bila je kafana i birtija, a na spratu 6—7 soba za putnike. Izvan zgrade bila je staja. Handžije su bile Huseinbeg Bešlagić iz Doboja i njegovi sinovi Hasan i Husein, zatim Ivo Pajković iz Banje Luke, pa Husedžinović Mustafa i Berberović Šerif, oba iz Dervente. Danas je vlasnik zgrade Alija Salihović iz Tešnja.

6. Mešin han stajao je uz desnu obalu Bosne na putu Doboj — Grapska. Oko 1931 g. otkupio ga je Sinan Kapetanović iz Doboja i nešto ga modernizirao. Od toga vremena Dobojski su izlazili do ovoga hana na izlet. Danas je u prostorijama Mešina hana seoska zadruga. I ova je zgrada po svoj prilici sagrađena još za turskog vremena.

Han Marica dobio je svoje ime po handžinici Marici. Han je bio starijeg datuma, a propao je prije kojih 50 godina. Stajao je u selu Gornja Lupjanica, a po njemu se i željeznička stanica na pruzi Brod — Doboj zvaše jedno vrijeme Han Marica. Pod tim imenom nalazimo ovu stanicu i na nekim kartama bosanskih željeznica sve do iza 1907 godine.

DERVENTA je od XVII st. upravno sjedište istoimenog kadiluka i ekonomski centar svoga kraja, a kako je ovuda udarao važan drum, to je bez svake sumnje morao tu biti bar jedan han. Ova se varošica dijeli

²⁶ Ove mi je podatke ustupio Osman Muratbašić, školski upravitelj u mirovini.

²⁷ V. Sirovina, Prošlost i naselja grada Doboja, Doboj 1938, str. 7.

u tri mahale: Gradsku, Gornju i Donju. Svaka mahala ima svoju džamiju. Oko 1878 g. vakufi ovih džamija imali su po jedan han. Osim toga postojao je u Derventi toga vremena i han porodice Kostić. Godine 1889 bila je kirija hana Gradske džamije 35 forinti. U Gornjoj mahali pola hana 75, a u Donjoj isto pola hana 130. Han Gradske džamije radio je do 1900 i onda je porušen, a na njegovu mjestu sagrađena je stanbena zgrada.

Han Donjomahalske džamije sagrađile su i uvakufile dvije sestre Izet-hanuma i Vasvi-hanuma Hadžihasanović u Derventskoj čaršiji. Na ruševinama ovoga hana sagrađile su spomenute sestre stanbenu zgradu, u kojoj je do pred Prvi svjetski rat bila u gornjem spratu čitaonica (kiraethana).

I Kostića je han sagrađen prije 1875, jer je te godine, kako predaja kaže, u njemu prenoćio Petar Mrkonjić, kasniji kralj Petar I Karađorđević. Zgrada ovoga hana srušena je 1949 g.

Poslije 1878 sagrađeno je u Derventi još šest hanova, od kojih danas nijedan ne služi svojoj svrsi. Dva hana u razmaku od 50 m na desnoj obali Ukrine sagrađio je 1885/86 Hadži Dervišaga Karabegović, na prostoru gdje se i danas održavaju čuveni derventski sajmovi. Jedan je porušen 1945 prilikom bombardiranja Dervente i u njemu je nastradalo više izbjeglica iz istočne Bosne, koji su ondje bili smješteni, a u drugom se danas stanuje i vlasništvo je SNO-a.

Petrića han sagrađen je nešto poslije 1900 i za vrijeme prošlog rata pretvoren je u stambenu kuću. Han Uzeirbega Huseinčehajića prestao je raditi nakon smrti vlasnika 1910 g., a kasnije je i njegova zgrada pretvorena u stambeni objekat. I begovska porodica Mulabegović imala je ovdje svoj han, koji od kraja prošlog rata ne radi, kao i Babića han, pri ulazu u Derventu, dolazeći od strane Bos. Broda.²⁸

LUŽANI. U Lužanima su bila dva hana, a treći između Lužana i Novog Sela. U ovom potonjem uhvaćen je 1870 hajduk Ago. Evo što je o tome pisao »Sarajevski Cvjetnik« u broju 28 od 11 jula 1870: »Neki Ago rodом iz Broda u derventskom kadiluku odmetnuo se od nekog vremena i odao se na put razbojnički i govori se da žiteljstvu u ovoj okolini znatne štete čini i svi dosadašnji pokušaji koji su činjeni da se ovaj razbojnik uhvati, ostali su bezuspješni. Gospodin mutesarif banjalučkog sandžaka Ali-Riza paša, putujući po kadilucima ovog sandžaka radi prodavanja ovogodišnje desetine, naročito se zauzeo bijaše za uništenje razbojnika u ovoj okolini i radi toga sobom je svijem handžijama po drumovima strogo zakazao da razbojnike u svoje hanove ne puštaju i da ih ne kriju. Tako putujući naiđe g. Mutesarif na han nalazeći se na drumu između Novog Sela i Lužana, želeći i tu handžiji isti nalog dati svrati se s kolima u han i pošto potreban nalog handžiji kaza, uputi se da po hanu prohoda i ušavši u jednu odaju naiđe tu čovjeka naoružana, koji mu se toliko sumnjiv učini da zaključi da to mora biti razbojnik, uhvati ga sobom i odvede u svojim kolima u Derventu nesvezana.

²⁸ Najveći dio ovih podataka dobio sam od Esada Alibegovića iz Dervente.

U Derventu došavši uvjeri se da je taj čovjek onaj isti Ago koga sud već odavno traži i odmah ga zatvore.«

BOSANSKI BROD, počeo se razvijati iza Karlovačkog, a naročito iza Beogradskog mira. Znam za dva hana u Brodu, jedan je radio do iza okupacije od 1878, a zvao se Mustafagin han, dok je zgrada drugog propala 1944 godine za jednog bombardiranja Broda. Bio je vlasništvo Hadži-Agića vakufa, a sagrađen je prije 1878, a poslije 1872, jer se u njegovoj zakladnici od 23 muharema 1289 (2. IV. 1872) ne spominje. Legator ovoga vakufa bio je Hadži Ago Šahdanagić, rodom iz Dervente. Njegovi su potomci današnji Hadži-Agići u Bosanskom Brodu.

Na ovom drumu navedeno je 110 hanova.

Od gornjeg drumu odvajao se put od Ploče u Kreševo, od Fojničke Čuprije u Fojnicu, od Kamničke Čuprije u Travnik, od Žepča i od Doboja u Tuzlu.

1 PLOČA — IVICA — KREŠEVO

(13.5 km)

Ovaj je put udarao od hana Ploče preko Homoljske Čuprije i Ivice i hana Ivice u Kreševo i odavde preko Kojsine, Dusine, Slavkovića, Seonice i Lisičića u Konjic.

Dok se u Kreševu proizvodila razna željezna roba, naročito konjske ploče kojima se snabđivao nekada najveći dio Balkana, put do Sarajeva preko Ploče u Kreševo, a i onaj od Kreševa do Konjica, bio je vrlo prometan.²⁰

Oko godine 1880 bilo je u Kreševu 6 hanova; 4 za konje i kiridžije, a u 2 su bile samo sobe za prenočište i kafana.

Zadnji, t. zv. Veliki han, zatvoren je 1920 g., smrću Ibrahima Skopljaka, zadnjeg kreševskog handžije. Veliki han stajao je u Srednjem Čelu, a pripadao je Merdanima; od njih ga je naslijedio Čizmić i iza 1920 pregradio u stambenu prostoriju. U hanu je bila staja za konje, kafana i sobe za kiridžije i trgovce. Oko 1878 bio je handžija Čolak Čizmić iz Kreševa. On je prije toga bio tatar (poštar) i u toj službi smrle su mu se ruke na Kupresu i otpali prsti. Zbog toga je dobio nadimak Čolak.

Han Mate Mateše Bošnjaka u Olovčića ulici u Donjem Čelu bio je nekada musafirhana. Mijenjao je vlasnike dok nije došao u vlast Bošnjaka. Zatvoren je 1900 godine.

Han Mate Marića stajao je također u Donjem Čelu, pri ulazu u Kreševo, a radio je do 1900 g.

Han Među Mostovima kod džamije držao je prije 1878 Avdija Kambur, onda Bejtići i Mustafa Birno. Birno je bio također tatar i doživio istu sudbinu kao i Avdija Čolak na putu Sarajevo — Mostar. Jedno vrijeme držao je han Čengića u Blažuju.

²⁰ A. Kristić, Kreševo, Obrtni građanski i narodni život, Zagreb 1941.

Sobe i kafanu imali su Pinjin han u Srednjem Čelu i Kujundžića u Širokoj ulici.

Godine 1800 otvorili su jedan han i kraće ga vremena držali trojica jeničara i to neki Ahmed i Pinjo, dok se trećemu ime zaboravilo.

U Polju pred Kreševom bio je jedan mali han koji se po vlasniku i handžiji Paški zvao Paškin han, a radio je još 1900 godine.

Od ovoga hana vodio je niz Kreševku stari put ispod Alagića u Kiseljak. Tim putem izgrađena je kasnije današnja cesta kroz Deru.³⁰

Na ovom drumu i u Kreševu bilo je 9 hanova.

2 FOJNIČKA ČUPRIJA — FOJNICA

(18 km)

Niže Fojničke Čuprije odvaja se cesta do Fojnice. Fojnica i Ostružnica stara su rudarska mjesta, do kojih su doložile dubrovačke i splitske karavane još u doba bosanskih vladara, a spominju se prvi put 18. marta 1365 g.³¹ Još u to doba mora da su ovdje postojala kakva-takva skloništa.

Od Fojničke Čuprije do Fojnice bijaše u zadnje doba pet hanova i to: Mukačin, Alije Mašina, Fiševića, han u Zimijama i Kara Ahmedov u Ostružnici. Do hana u Ostružnici izlazili su Fojničani na doček pred odličnije goste, a dotle su ih i ispraćali. Svi su ovi hanovi radili do iza 1918 g. U samoj Fojnici bila su do 1945 g. četiri hana i sva četiri su propala u poznatom požaru od 6. maja.

Huseinbašića han u centru čaršije, na mjestu gdje se sada nalazi kuća Ahmeda Huseinbašića. Zgrada je bila kvadratne osnovice (14 × 14 m), sa kafanom, dućanom i podrumom u prizemlju i tri sobe s verandom na katu. Vlasnik i handžija bio je Abdullatif ef. Huseinbašić. Po njegovoj smrti (1900) naslijedili su han njegovi sinovi Fehim i Muhamed, a pod zakup ga je držao preko 20 godina Vehbija Spaho i po njemu se prozvao Vehbin han. Han je nasljedstvom kasnije pripao Sulejmanu i Mehi Musić, koji su ga prodali trgovcu Šefkiji Čunkoviću. Zadnji mu je vlasnik i handžija bio Salko Salihagić.

Prema ovom hanu bio je Merdanov han, najveći u Fojnici, a vlasnik mu je bio Ahmed Merdan iz Kreševa. Na spratu je imao pet soba, dva hodnika, abdesthanu i zahod, a u prizemlju kafanu i podrum. Kasniji vlasnici ove zgrade bili su: trgovac Avram Alkalaj zvani Mordo, trgovac Edhemaga Salihagić i Latifaga Karahmet iz Ostružnice. Handžije u ovom hanu bile su: Adem Šahmić i njegovi sinovi Ibrahim i Nezir, zatim Muhamed Numanagić zvani Sahačija, po kome se zvao Sahačin han i Sadik Begimamović koji ga je držao 21 godinu. Ovaj je han sagrađen znatno prije okupacije.

U Varoši pod samostanom bio je Šantin han. Šanto je po zanimanju bio kaldrmdžija, a u slobodno vrijeme i radi zabave svirao je

³⁰ Po podacima Ivana Augustina Kristića.

³¹ M. J. Dinić, o. c. 7.

na violini, posjećivao svadbe i vesela društva. »Cvili ko Šantino ćemane« — ostala je izreka do danas. I ovaj je han bio građen na sprat. U prizemlju je bila kafana i birtija, a na gornjem boju tri sobe, dok su štale bile smještene u dvorištu. Kasnije ga je kupio kovač Alojzije Trogranić i njegova žena Kata. Oni su ga vodili sve do 1945 g.

U gornjem dijelu Fojnice bio je Čunkovića han. Zgrada je bila prizemna s jednom većom sobom za spavanje i kafanom. Štale za konje bile su posebno uz han, s izlazom na ulicu i u dvorište. Vlasnici i handžije bili su Čunkovići.³²

Od 1513 postojala je u franjevačkom samostanu musafirhana, a bez svake sumnje postojao je bar jedan han, jer su ovamo dolazili seljaci iz susjednih sela kao i trgovci iz Sarajeva i drugih mjesta i kupovali raznu gvozdenu robu koja se ovdje proizvodila. O starijim hanovima Fojnice nemamo sačuvanih podataka. Godine 1772 bio je ovdje han nekog Novalića. U mjesecu junu nestalo je iz ovoga hana nekog Nuhanbaše, pa su zbog toga bili fojnički fratri obijeđeni.³³

Početkom XIX stoljeća spominje se više puta han Hasanage Đirića. Godine 1818 stanovao je u ovome hanu neki Pašalija, koji je došao zbog franjevac a i samostan je platio 90 groša za 6 dana njegova boravka. Zbog istog samostana boravio je mutemin četiri mjeseca u istom hanu i samostan je platio 200 groša.³⁴

Na ovom drumu i u Fojnici bilo je 9 hanova.

VI SARAJEVO — KAUNIČKA ČUPRIJA — TRAVNIK — DONJI VAKUF — PRUSAC — KUPRES — LIVNO — PROLOG — SPLIT

Kaunička Čuprija — Han Kompanija — Vitez — Han Divljak — Bila — Travnik — Turbe — Karaula — Oborci — Donji Vakuf — Prusac — Han Čardak — Han Suljaga — Kupres — Malovan Gornji — Malovan Donji — Han Blatančić — Šuica — Stari han — Borova Glava — Gorica — Livno — Prolog.

NB. HAN KOMPANIJA — VITEZ nosio ovo ime od hana što ga je ovdje 1866 podiglo već prije spomenuto dioničko društvo za transport putnika i robe na cesti Sarajevo — Brod. Osim ovoga hana bio je još jedan stariji han u Vitezu i u zadnje doba zvao se »Čifutski han«. Zadnji mu je vlasnik bio Juso Pinto. Prestao je raditi 1941. Njegova zgrada danas ne postoji.

BILA. Ovdje su bila dva hana, a nastali su oko 1800 g. Han Salke Čovića — Kasumovića bio je povećih dimenzija (40 × 20 m). U prizemlju je imao nekoliko dućana i podrum, a na spratu sobe za goste sa

³² O ovim hanovima dobio sam podatke od dra Seida Buljine.

³³ Dr. fra J. Jelenić, Kronika franjevačkog samostana u Kreševu, Sarajevo 1918, str. 75 i 76; isto i u dra J. Matasović, o. c. 69.

³⁴ Dr. J. Matasović, o. c. broj 1445 i 454.

ženskim odjeljenjem. Prestao je raditi 1936, kada je njegova zgrada porušena. Drugi i nešto manji han bio je Delića. Srušen je 1920 god. U oba hana mogla se dobiti dobra hrana. Godine 1785 spominje tu Božić jedan han od drvenog materijala koji je tada bio napušten. Odavde se odvajao put u pravcu Zenice i Posavine.

Tri četvrt sata pred Travnikom nalazio se 1871 g. Teskeredžića han, zvan Popare.¹ Taj je han otkupio Dervišbeg Teskeredžić 5 ševala 1279 (26. III. 1863) od Smail ef. Carigradlije, sina Hadži Ali ef., za 13.720 groša. Han se sastojao od 8 soba, 2 hodnika (divanhana) i kuhinje na spratu, te kafane, dućana, ahara, ambara i samarluka u prizemlju, te dvorišta, bašče i voćnjaka. Druga zgrada, Čifčuhana, imala je dvije sobe i kiler na spratu, a ispod njih štalu, dvorište sa salošem i sjenicom.² O daljoj sudbini ovoga hana nije mi ništa poznato. Ni najbolji poznavalac novije prošlosti Travnika i okolice, Salihaga Alagić, nije mi umio ništa reći o tome hanu; on čak ne zna ni da je postojao.

TRAVNIK se prvi put spominje 1463 godine. Za prvi han u ovoj varoši znamo iz putopisa Evlije Čelebije. Travnik je bio manja kasaba sve do kraja XVII stoljeća. Nakon prenosa stolice bosanskog vezira u Travnik oko 1703 godine, ova je varoš naglo porasla. U Travniku je podignuto i nekoliko većih hanova. U tome vremenu naselilo se ovamo i nekoliko jevrejskih porodica.

Onaj han što ga spominje Evlija Čelebija pripadao je sigurno Gazia ginu vakufu, osnovanom još u XVI stoljeću. Taj je vakuf imao han sve do 1944, a stajao je na desnoj obali Lašve kod starog kamenog mosta. Godine 1703 sagradio je i uvakufio jedan han bosanski vezir Elči Hadži Ibrahim paša. Iz njegove zakladnice vidi se da je stajao na Bašćaršiji (danas oko Sulejmanije). Pred hanom je bilo oveće dvorište u kojem su bile i tri ajak-česme. U hanu je bilo deset odžaka za grijanje i spravljanje hrane. U gornjem dijelu hana bila je kafana s pet soba, do kojih su iz prizemlja vodile kamene stepenice. Imao je i ambar (skladište) u koje se moglo smjestiti 500 — 600 šinika žita.

Oko 1787 u ovom je hanu stajao neki tufekči-baša i plaćao Elči Hadži Ibrahim pašinu vakufu 120 groša kirije. Nije izvjesno da li je to bio zakup cijelog hana, ili pak samo nekih prostorija u njemu.³

Jedan han podigao je, svakako prije 1749 godine, Muhin zade Abdulah paša, također bosanski vezir. U tom hanu oko 1787 stanovao je Tataraga i plaćao godišnje 180 groša kirije.⁴

Prije 1760 osnovao je jedan veliki vakuf Fočak Hadži Mehmed paša Kukavica, bosanski vezir. Uprava njegova vakufa porušila je kasnije neke svoje objekte i na tome mjestu sagradila han od kamena i u njemu kafanu, prostorije za tahmis i jednu nalbantnicu.⁵ Ovaj kao i prvi han stajao je u Gornjoj Čaršiji.

¹ Dr. O. Blau, o. c. 104.

² U arhivu Orientalnog instituta u Sarajevu. Acta turcica br. 3477.

³ A. Bejtić, Elči Ibrahim pašin vakuf u Travniku, Sarajevo 1942, str. 14.

⁴ Travnički sidžil u Orijentalnom institutu u Sarajevu, broj 915.

⁵ Ispravu sam vidio 1942 g. u Faikbega Kukavičića u Travniku, a na nju me je upozorio kustos Derviš M. Korkut.

Bivši travnički serdar Mehmedaga, sin Abdulahagin, prodao je 1768 vakufu Muhsin zade Mehmed paše jedan han skoro sagrađen i u za nj bašću za 1400 groša.⁶ Spomenuti han nalazio se u Muslihudinovoj mahali, a graničio je s jedne strane posjedom Fejzibega, s druge potokom Klašnicom, s treće bašćom Alijage Babajića i grobljem, a s četvrte strane ulicom. Han je imao prizemne i spratne prostorije. Na spratu je imao 8 soba s dvije sofe, a u prizemlju podrum, sjenicu i suldurmu. Uz ovaj han pripada bašća s vrtom, kao i vodovod, koji je napravljen s tomrucima ispred kapije hana.

Svi su ovi hanovi osim Gaziagina propali u velikom požaru od 1856 g. Na mjestu Kukavičina hana sagrađio je prije 1872 Hadži Alibeg Hasanpašić jedan han, u kome je bilo devet soba na spratu, ašćinica, kafana i još nekoliko dućana u prizemlju, a u dvorištu voda i štala. Ova je han radio do 1945 g. Njegova zgrada još uvijek postoji.

U Potur mahali bio je »Šareni han«, zasad nepoznatog vakufa. To je bila povećana zgrada s više soba u prizemlju i na spratu. U nj se ulazilo na upadno velika vrata. Prestao je raditi 1878, otkada je upotrebljavan kao stambeni prostor. Izgorio je u velikom požaru 1903.

Srpsko-pravoslavna opština imala je dva hana na Hamambašči ili Žitarnici. Jedan je bio građen na dva sprata, dok je drugi bio jednokatnica. Sagrađeni su oko 1860 i radili do požara 1903 g. Od te godine služe kao stambene zgrade. Onaj dvospratni poznat je pod imenom Vladičin han, jer je jedno vrijeme služio kao konak vladici.

Hadži Osmanov han u Kanatoru bio je osrednje veličine. Radio je do požara 1903 i zbog oskudice stambenog prostora pretvoren je u stambenu zgradu, kao i već spomenuta dva hana.

Savin han u Potur mahali služio je za bolje goste. Nije imao štale. I u njemu se, kao i po drugim hanovima, moglo dobiti jelo po narudžbi. Novijeg je postanka bio han Šerifbega Hafizadića u Gornjoj čaršiji. U prizemlju su bili dućani, a na spratu sobe. Radio je do 1935, kada ga je otkupio Santo Pinto, srušio i na tom mjestu sagrađio modernu zgradu.⁷

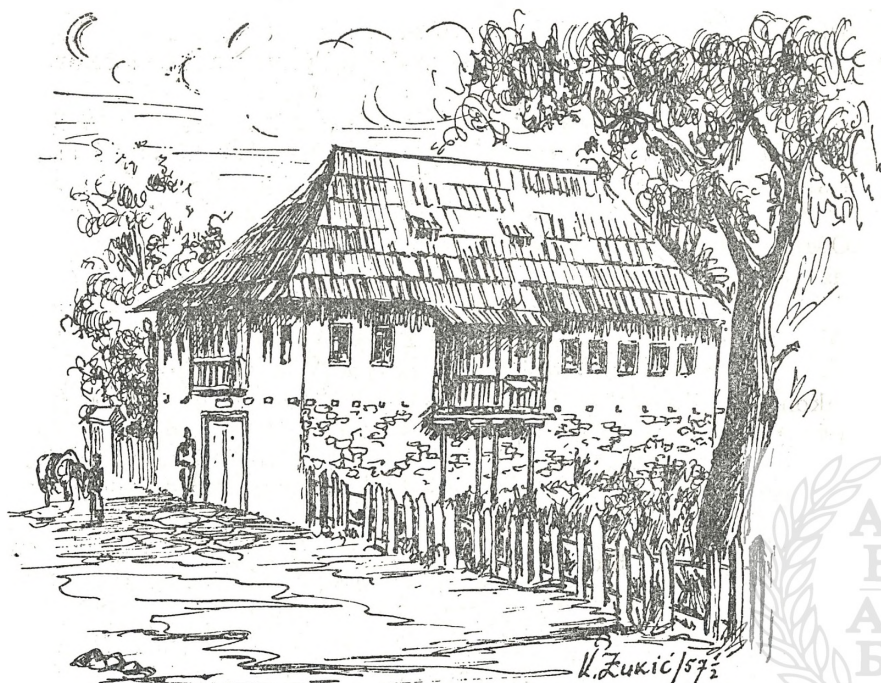
U KASAPOVIĆIMA blizu Travnika (sada Novi Travnik) bio je jedan veliki han, čija je zgrada bila u arhitektonskom pogledu vrlo zanimljiva. Srušen je 1955 godine i tom prilikom napravljena je maketa toga hana (maketar Mesud Sarić, slika 19).

TURBE leži u kraju koji je naseljen još od mlađeg kamenog doba. Stari grad Toričan i pod njim lokalitet Varošluk tragovi su života u Srednjem vijeku. Prije 1659 zakopan je ovdje nedaleko mauzoleja Tepčije Batala neki Gazi Ibrahim baba, nad čijim je grobom podignuto turbe (mauzolej), po kome je ovo mjesto dobilo svoje sadašnje ime. Godine 1912 otvorena je ovdje velika pilana »Ugar« u kojoj je radilo do 1200 radnika.

⁶ Isprava u arhivu Vakufske direkcije u Sarajevu, broj 690. Alija Bejtić, Podaci za kulturnu povijest vezirskog grada Travnika, Naše Stairine II, 1954, str. 159.

⁷ Nešto podataka o travničkim hanovima iz novijeg vremena prikupili su mi Salihaga Alagić, prof. Jusuf Pečenković i dr. Sulejman Alečković.

U zadnje doba bilo je u Turbetu pet hanova. Najstariji je bio navodno Ali ef. Osmanagića, sagrađen prije 1878. U narodu je poznat kao Pejdahov han. To je bila povećća zgrada hanskog tipa. Radio je do 1919 g. Ali tu je bio jedan han i 1785 g.

19. Han u Kasapovićima

Han Hadži Omerage Hercegovca je nešto manji od prvoga, a možda je bio od njega i stariji. Prestao je s radom 1910 g. Han Zahira Imširovića bio je također osrednje veličine. Prestao je raditi 1925, kao i Elke Karalića han.

Han Ohrana Karalića, poznat pod imenom Ohranov han, sastojao se od dvije manje kućice (»Ohranova vila«). Izvan ovih prizemnih zgrada bile su staje. Prestao je s radom 1936 g.⁸ Između Turbeta i Karaule spominje Božić dva hana, ne navodeći imena mjesta u kojima su stajali.

KARAULA. Ovaj je kraj dobio svoje ime po karauli (stražarnici) što je ovdje nekada stajala. Ovo se ime spominje još od XVII stoljeća. Bio je tu i jedan han koji navodi i Božić i Ivan Kukuljević. Za ovaj han kaže Božić da je bio od slabe drvene građe. On spominje i džamiju i čardak (karaula). Odavde se odvajao stari put u Jajce i kod grada Vinca sastajao se s putem Donji Vakuf — Jajce. Prema Božiću, bio je u Krečlu-

⁸ I o tim sam hanovima dobio podatke od Salihage Alagića i prof. J. Pečenkovića.

kovcu udaljenom od karaule 2 $\frac{1}{2}$ sata jedan han građen na sprat, dug 30 a širok 20 koraka.

OBORCI su bili naseljeni i u doba bosanske samostalnosti, o čemu nam svjedoče brojni stećci. God. 1659 bila je ovdje jedna džamija s većim brojem kuća.⁹ U zadnje doba bila su u Oborcima četiri hana, a sada nema nijednog. Tri su bila nešto starijeg datuma, a četvrti je sagrađen nakon izgradnje željezničke pruge Travnik — Donji Vakuf (15. X. 1894). Od ona tri najstariji je Hasana Balihodžića više ceste. Građen je na pratu. U prizemlju je bila kafana i staja. Niže ovoga, prema Donjem Vakufu, stajao je han Alije Balihodžića, pola km dalje bio je han Begovića. Po gradi oba su bila slična onom prvom. Prema stanici Oborci sagradili su Ajanovići svoj han, čija zgrada danas služi kao magazin.¹⁰

KOMAR. Nepoznatog vremena sagrađen je ovdje jedan han čije zgrade nema više. U zadnje doba vlasnik mu je bio Ragib Mrakić, koji je oko 1900 odselio u Tursku.

DONJI VAKUF. Evlija Čelebija spominje ovdje jednu musafirhanu 1659 g. Još oko 1900 bilo je ovdje više musafirhana, ali ih je potpuno nestalo nakon 1918 g. Ali ovdje je bilo i hanova, kojih opet do prošlog rata nema. Između dva prošla rat radila su tri hana i to: Čosića, Crnogorčev i Duzića han.

PRUSAC se prvi put spominje pod ovim imenom 29 jula 1478, a pod imenom Biograd 1503 g.¹¹ Ovaj drugi naziv Turci su preveli u Akhisar. Prusac je bio od XVI do XVIII stoljeća politički i kulturni centar Skoplja.¹² Od 6—10 septembra 1530 proboravilo je ovdje poslanstvo kralja Ferdinanda, ali nam Kuripešić ne kaže gdje su konačili. God. 1659 bio je u Pruscu jedan han, koji je krajem XVI st. uz druge svoje zadužbine, podigao Kjafi ef. Pruščak.¹³ U isto doba bila je i jedna musafirhana. S obzirom na važnost Prusca morao je biti ovdje još koji han. Nakraj Prusca, idući prema Hajvatovci, stoji jedna kuća s upadno velikim vratima, koja je nekada bila han.

ČARDAK. Tu je Ajvaz Dedin vakuf posjedovao jedan han, kome je godišnja kirija 1913 g. bila 360 kruna.

KUPRES, kao varošica nastao je sredinom XVII st.¹⁴ U zadnje doba bila je u varošici Kutlešina gostionica s prenoćištem i Mandžukin han u kojem su obično odsjedali muslimani. Do tvrđave stajao je 1806 jedan han.

MALOVAN GORNJI s povećim hanom, koji je držao neki Abdulah oko 1900 g.

SUICA. Godine 1659 bio je ovdje jedan han. U naše vrijeme imala je Suica dva hana; jedan u samom mjestu, a pripadao je Hasanu Zvircu, i drugi, Stipe Slipčevića uz cestu. Pouqueville piše 1806 kako je ovdje bio najbolji han na čitavom putu, gdje Turci, gostolju-

⁹ S. Kemura, Iz Sejahatname Evlije Čelebije, Gl. Z. M. XX (1908) str. 193.

¹⁰ Podatke o hanovima dobio sam od S. Alagića i Pečenkovića.

¹¹ Dr. C. Truhelka, o. c. 49 i 50.

¹² Dž. Hamidović, Prusac i njegove znamenitosti, Sarajevo 1939, str. 5—29.

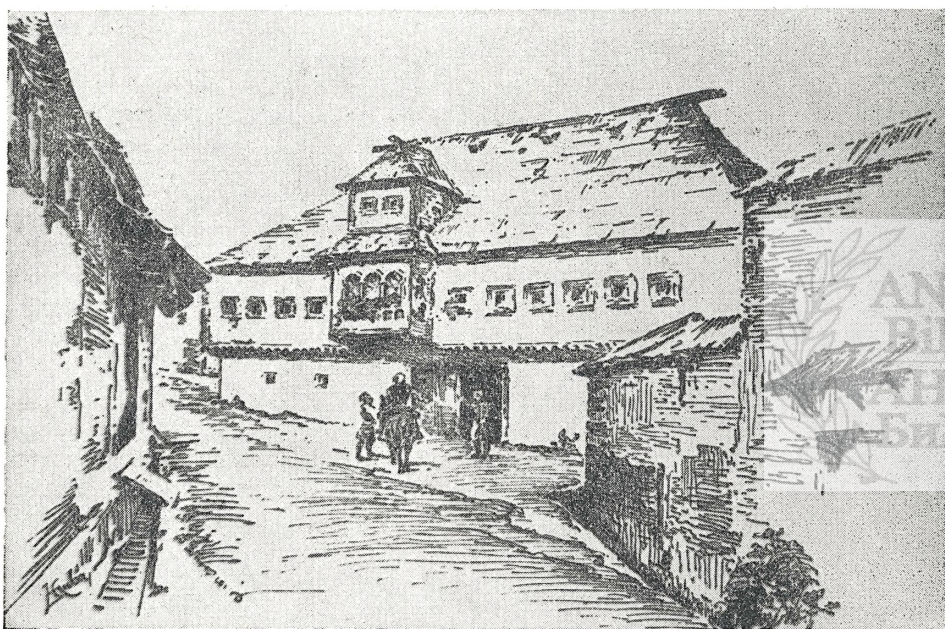
¹³ S. Kemura, o. c. str. 195.

¹⁴ Ibidem.

biviji od Bošnjaka, koji se razgoropade čim vide šešir, primaju strance sa obzirnošću...

Hanovi na Borovoj glavi bili su vlasništvo porodica Dolića i Brkića.

Pred Livnom, gdje se odvajao put u Potočane, stajao je Sušića han, a malo podalje Žiškin han. Do Žiškina hana izlazili su Livnjaci na doček i ispraćaj odličniji gostiju. Prije no su Sučići podigli svoje kuće bio je tu još za turskog vremena han nekog Kise. Sučići sami nisu držali hana, no su ga iznajmljivali. Između 1890 i 1902 bili su zakupnici Sušića hana Ante Tokić — Martinović i Ante Relja. Zgrada toga hana postoji i danas, ali od 1902 ne služi kao han.

20. Meštrovića han u Livnu

U GORICI bio je mali han franjevačkog samostana u istom mjestu, a nastao je 1875 godine. To nije bio pravi han, nego kuća čuvara samostanskog dobra Doca, kod koga su seljaci idući na pazar u Livno ostavljali svoje konje. Zgrada je i danas u dobrom stanju.

LIVNO je već odavno trgovačko i obrtno mjesto. Osim toga ovdje je preko sto godina rezidirao sandžakbeg kliškog sandžakata. Jedan veliki han u Livnu spominje 1660 g. Evlija Čelebija. Osobito je ovdje cvala trgovina od XVI — XIX stoljeća. Tome je mnogo doprinijelo što su Mlečani 1592 otvorili u Splitu skelu za trgovinu s Turcima, a s tim u vezi ojačao je i promet. Kroz Livno pronosila se roba iz Banje Luke, Carigrada i Sarajeva za Mletke i obratno. Živ promet bio je i u XIX stoljeću, što se da naslutiti iz očuvanih trgovačkih pisama trgovaca Nike Jurkića,

Kujundžića i Teodorovića. Oko 1860 g. bilo je u Livnu šest povećih hanova i to: Tadića Ante i Stipe, Meštrovića (slika 20), Sušića, Španjin, Brkića i Gorušanina. Svi su ti hanovi radili do Prvog svjetskog rata. Osim zgrade Brkića hana, sve ostale zgrade spomenutih hanova postoje i danas. Zgrada Španjina hana sagrađena je u obliku kule. U tome je hanu obično odsjedala feudalna aristokracija.¹⁵ Han Mate Meštrovića u D. Čaršiji i pravoslavna škola izgorjeli su 20. XII. 1871. Vatra se pojavila iz Matine sjenare.¹⁶ Prema tome današnja je zgrada Meštrovića hana sagrađena poslije te godine. Nju je naslikao poznati češki slikar L. Kuba¹⁷ (slika 21).

21. Han u Livnu

Od Livna do Vagnja, zadnje tačke bosanskog teritorija na ovom putu, bila su još tri hana: Sušića u Grborezu, Pervanov u Prologu i Erarni u Vagnju, koji je između prošla dva rata držao Vlado Skako. Ovaj zadnji služio je u tursko doba kao menzilhana. Na putu Vaganj — Sinj ima jedno naselje s imenom Han.

Od Kauničke Čuprije do Vagnja bilo je oko 1900 g. 58 hanova.

¹⁵ Podatke o hanovima u Livnu i dalje do Kupresa dao mi je Mustafa Mulalić.

¹⁶ »Bosna« broj 286 od 12. XII. 1871.

¹⁷ Nada II, 1896, str. 267, original ove slike čuva se u Zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u Sarajevu, a do 1908 g. bila je vlasništvo S. S. Kranjčevića.

VII TRAVNIK — SKENDER VAKUF — BANJA LUKA

Ovaj je drum išao preko Dželilovca, Gostilja, Vitovlja, Ugra, Zapeće, Orašca, Hana, Domuzovca, Skender—Vakufa, Han Ploče, drugog Gostilja, Tisovac-hana, Rapanjskog Polja, Javor-hana i Karanovca u Banju Luku.

NB. Put Travnik — Banja Luka spada među stare drumove kojima se obavljao promet još u doba bosanskih vladara, o čemu nam svjedoče nazivi općine Vitovlje i sela Malo i Veliko Vitovlje i Gostilj. O značenju ovih naziva bilo je govora u uvodu. Od Travnika do Banje Luke prevaljivao se taj put za 20 sati.

O hanovima na ovom drumu bilo je govora pri obradi Kukuljevićeva puta. Istim putem prošao je u augustu 1871 g. dr. Otto Blau i opisao ga.¹ Blau spominje hanove u gore naznačenim mjestima. O njima osim Vitovlja nemam drugih podataka do onih u Kukuljevića.

VITOVlje. Ovdje je sagradio jedan han bosanski vezir Hadži-Mehmed-paša Kukavica između 1758 i 1760. Za ovaj han piše Božić 1785, da je bio izgrađen od kamena, dug 36 a širok 20 koraka. Taj je han bio vlasništvo Kukavićina vakufa do iza 1844. Te godine bila mu je kirija 160 groša.² Godine 1889 nije ovaj vakuf posjedovao han u Vitovlju.

GNJILE BARE. Kod Gnjilih Bara iznad Vitovlja bio je han Ivana Jakovljevića — Zeca, a radio je još i poslije 1918 godine. Točno ne znam da li je taj han identičan s hanom Melića s Vitovlja.³

U selu Prisika (Prisjeka) na Ugaru bio je han Lovre Bunarčića, a radio je još za vrijeme Prvog svjetskog rata.

Na ovom je drumu bilo 14 hanova.

VIII DONJI VAKUF — JAJCE — VARCAR VAKUF (MRKONJIĆ GRAD)
— ČAĐAVICA — BANJA LUKA — BOSANSKA GRADIŠKA

Donji Vakuf — Han Luka — Han Vujić — Han Skela — Jajce — Jezero — Han Majdan — Previle — Varcar Vakuf — Han Rogolji — Čađavica — Sitnica — Bunari — Kočića Han — Kadina Voda — Han Zagorci — Han Davidov — Han Knežević — Rekavice — Topola — Trešnik — Banovac — Kola — Banja Luka — Mašići — Gradiška.

NB. JAJCE. Oko kilometar od Travničke kapije, prema fabrici, ima lokalitet zvan Han Skela, ali ni najstariji ljudi u ovom kraju ne znaju kada je tu bio han. U Jajcu su bila tri hana. U njegovim zidinama, pokraj spomenute kapije, stoji i danas u arhitektonskom pogledu dosta zanimljiva zgrada koja se zove Tufikov han, a nastala je prije 1850 g.

¹ Dr. O. Blau, o. c. 104—107.

² Prema obračunu ovoga vakufa, što sam ga vidio 1942 g. u Faikbega Kukavičića u Travniku.

³ Po pričanju fra Mirka Džaje.

Po zakupniku nekom Tufiku nosi današnje ime preko 60 godina. Do prošlog rata bio je u ovoj zgradi han, a zadnji handžija bio je Rezak Tirić.

JEZERO je bilo utvrđeno mjesto još u XV st. U varoši je bio jedan samostan koji se spominje prvi put 1469 g. Pod Turcima zvaše se ovo mjesto Göl-hisar. Godine 1664 bilo je ovdje više manjih hanova. U zadnje doba bio je samo jedan han, građen od hrastova i borova drveta, a nastao je prije 1855. Pripadao je najprije jednom muslimanu od koga ga je otkupio pop Beriç, a od ovoga 1875 Avdo Ribić. Godine 1912 od Ribića ga je kupio Agan Talić, a od ovoga 1913 Sadija Hasić. U njegovu vlasništvu ostao je do 1941, kada je izgorio. Na gornjem katu bile su dvije prostorije za prenočište i mala kafana, a u prizemlju je imao podrum i jedan dućan u kome je bila mesara.

MAJDAN. Ovdje je bio Vukeljina han koji je sagrađen oko 1886 g., kada se u Sinjakovu otpočelo s kopanjem bakrene rude. U njemu su najviše konačili radnici majdana, a od 1893 i radnici talionice. Kako se s radom prekinulo 1914 g., zatvoren je i ovaj han.

PREVILE. Pet km pred Varcarom bio je han Nike Malića za seljake.

VARCAR-VAKUF, danas Mrkonjić-grad, osnovao je na teritoriju sela Gornje Klope carski kizlaraga Hadži Mustafa (Bejazić) prije decembra 1590 g.¹ Među zgradama što ih je ovdje podigao Mustafaga bio je i karavansaraj sa 20 soba i velikim podrumom, a zvao se i musafirhana.² Održao se do jedne provale uskoka, koji su krajem XVII st. spalili ovu varošicu. Ta zgrada nije više nikada obnovljena.

Krajem prošlog stoljeća bila su ovdje dva dobra hana:

1. Han Age Cerića, koji je držao sam vlasnik do 1930 g., a kasnije, po njegovoj smrti, han je držao njegov sin Sulejman. Kako je za njegova vremena podignut hotel, njegov je han postao prenočište za seljake i nije više prehranjivao goste. Pred sedam godina istu je zgradu za seosko prenočište iznajmilo ovdašnje Ugostiteljsko preduzeće.

2. Han Mehe Žerića sa dobrim prenočištem i hranom radio je do Prvog svjetskog rata. Kasnije je ovaj han kupio Osman Medić i držao u njemu prenočište i kafanu za težake, pa još i danas Osmanova žena drži težačko prenočište, samo u drugoj kući, jer je ona stara porušena.

ROGOLJI su selo 8 km iza Varcar Vakufa. Do 1930 radio je ovdje han Save Vukovića. Bio je starijeg datuma.

Han u Sitnici poznat nam je iz Kukuljevićeva putopisa, a nestalo ga je prije 1904.

KOLA su selo 5 km pred Banjom Lukom. G. 1587 bilo je ovo selo u sastavu nahije Zmijanje u kadiluku Kobaš, a od davnina bio je ovdje jedan han po kome se još 1918 zvaše jedan zaselak Han Kola.

BANJA LUKA se prvi put spominje 1494. Od druge polovine XVI st. Banja Luka je ekonomsko središte cijele Krajine, pa i nekih mjesta na desnoj obali Vrbasa, koja joj gravitiraju. Isto tako Banja Luka je jedan od važnijih centara prometa Bosne. Od 1553 godine ovo je glavni grad bosanskog sandžaka, a od 1580 — 1638 cijelog bosanskog pašaluka,

¹ Isprava u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, br. 263. Regest Alije Bejtića.

² Isprava u Vakufskom povjereništvu u Mrkonjić-gradu.

i od 1851 glavni grad Banjolučkog okružja. Sve je to bilo razlogom da u Banju Luku dolaze ljudi s raznim poslom i tu ostaju kraće ili duže vremena, nalazeći konak u hanu. Oko 1878 g. bila su na teritoriju banjolučkog kotara 32 hana, a od toga 6 u Banjoj Luci.

Prvi veliki han u ovome mjestu sagradio je 1553 g. ili 1554 Sofi Mehmed paša blizu svoje džamije u današnjem Gornjem Šeheru. U tome je hanu bilo 20 soba i dva zahoda na gornjem boju i u prizemlju veliki podrum. Propao je 1688 g.³

Ferhad pašin karavansaraj u Donjem Šeheru sagrađen je nešto prije 1587 g. Stajao je preko puta glavnog ulaza u dvorište Ferhadije. Do njega je bio hamam istog legatora. Sudeći po zemljištu na kome je stajao ovaj karavansaraj, bila je to velika zgrada, a da je bila i solidno građena da se zaključiti po samoj zakladnici, u kojoj je određeno da se iz ušteda i prihoda pokrije olovom.⁴ Zgrada je nepoznatog vremena propala, a zemljište gdje je stajala zove se danas Hanište. Na jednom dijelu toga haništa izgrađeno je nekoliko dućana.

Ibrahim han, bosanski vezir, koji je dva puta vršio tu službu u drugom deceniju XVII stoljeća, sagradio je također jedan han zvan »Dar-ul-imare«.⁵ Kako nam samo ime kaže, tu je bio imaret (kuhinja), pa je možda ovaj han bio jednim dijelom i musafirhana.

Zbog nedostatka izvora nemamo do sredine prošlog stoljeća nikakvih vijesti o hanovima Banje Luke.

Poslije požara od 1878 pa dalje bila su u Banjoj Luci četiri hana i to: Bojića pri ulazu u Banju Luku, dolazeći iz Gradiške, Hadži Selim bega Džinića na Govedarnici, kraj Ferhadije, koji se po zakupniku Đuzelu zvao Đuzelov han, Ahmeda Surdupa u mahali Simidiji i Šibića han pokraj bezistana. Ovaj zadnji sagradio je i 1873 godine uvakufio za svoju medresu Jusufaga Šibić, trgovac. Taj je han imao 10 soba, veliku kafanu i nuzprostorije.⁶ Džinića i Šibića hanovi izgorjeli su pri okupaciji Banje Luke 1878 godine i ponovo su sagrađeni. U Bojića hanu odsjedali su odličniji putnici.

Hanovi od Banje Luke do Gradiške poznati su iz putopisa Kukuljevića i Pavlinovića. Treba još spomenuti da je Jusufaga Šibić sagradio oko 1870 jedan han u selu Mašićima, 16 km pred Gradiškom.

Na ovom drumu znam za 30 hanova iz novijeg vremena.

³ Isprava u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, br. 708.

⁴ A. Muftić, Moschee und Stiftung Ferhad-Pascha's in Banja Luka, Grän-hainichen 1941, str. 25.

⁵ Arhiv M. E. Kadića u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu.

⁶ Isprava u Vakufskoj direkciji u Sarajevu broj 366. Regest Alije Bejtića.

IX DONJI VAKUF – KOPČIĆ – BUGOJNO – PORIĆ – LUKA
– KOPRIVNICA – KUPRES

(48 km)

Ovaj je drum bio izgrađen zadnjih godina turske i prvih godina okupacione uprave i u tome vremenu nastali su hanovi u gore navedenim mjestima.

NB. BUGOJNO je novije naselje, a jače se razvilo nakon 1878 godine. U Bugojnu su bila tri hana: dva su pripadala Sulejmanpašićima, a treći Hadžaliću. Sulejmanpašići su svoje hanove izdavali pod kiriju, a Hadžalići su bili i vlasnici i handžije. Prva dva hana su porušena oko 1900 g. a zgrada trećeg postoji i danas, adaptirana za stambene prostorije. Zadnje handžije bili su Šećan (Šaćir) i iza njegove smrti (1896) njegov sin Muharem. Po Muharemovej smrti (oko 1925) zatvoren je i ovaj han. U narodu je bio poznat kao Šećanov han.

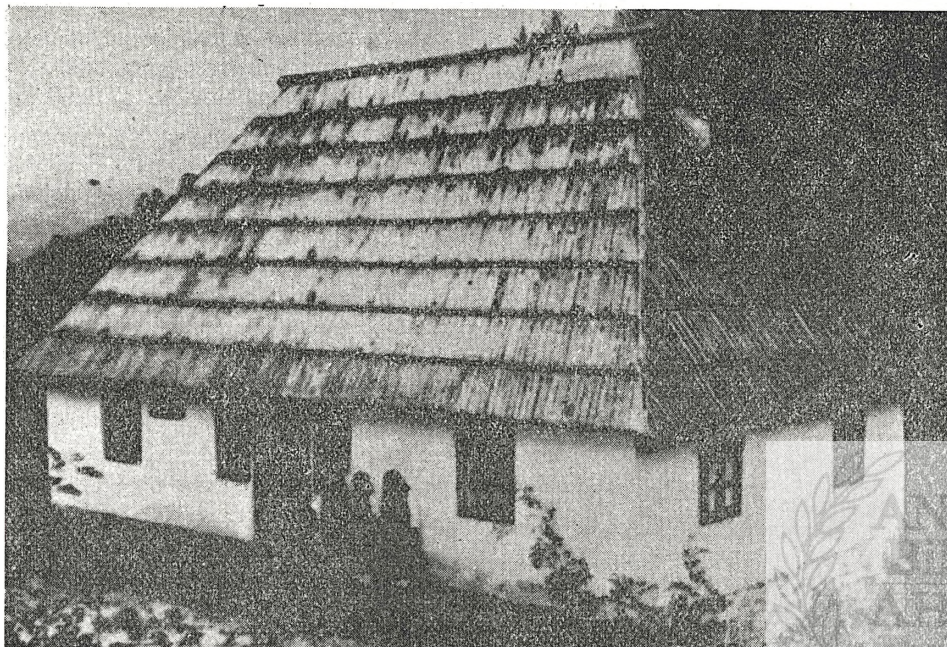
U PORIĆU bio je jedan mali han.

22. Idrizbegovića han u Koprivnici

KOPRIVNICA. Godine 1882 sagradili su Idrizbegovići iz Vrila ovdje na svom posjedu jedan han (slika 22). Na spratu iznad podruma bilo je pet prostorija. Jedna velika sa sećijama unaokolo zvana kiraj džinica u kojoj je bilo ognjište za pečenje kafe i u kojoj su noćivale kiridžije. Druga, manja prostorija s prostirkom, zvala se atlinica, gdje su načali ugledniji gosti. Od ovih dviju prostorija bio je odijeljen handžijin stan u kome je bila jedna soba za stanovanje i pred njom prostorija za kuha-

nje i soba «ključanica» gdje se držalo ono što je trebalo da bude pod ključem. Od 1882 pa do smrti 23 I 1900 držao je ovaj han pod zakup Tomo Džaja, najprije sa svoja dva brata, a kasnije sam, a po njegovoj smrti najstariji mu sin Mato 1902, a onda ga je uzeo pod kiriju Ale Hrnjica i držao ga do 1926 godine. Hrnjica je imao 20—30 kola i prevozio robu iz

23. Han i kuća Nike Tominog Džaje u Koprivnici

Bugojna do Sinja i Splita. Zgrada je izgorila u maju 1943. U blizini ovoga hana sagrađena su u početku ovoga stoljeća još dva hana: Hojića i Marjanovića. Godine 1923 sagrađio je Niko Džaja u Koprivnici jedan han koji je 1943 izgorio (slika 23).¹

Na ovome drumu poznato mi je 9 hanova.

X HAN ČAĐAVICA — KLJUČ — BOS. PETROVAC — BIHAĆ

(115 km)

Čađavica — Han Čeprkalo — Han Previja — Velečevo — Ključ — Dervin han — Ključko Bravsko — Han Kokoroš — Han Kapljuh — Bos. Petrovac — Vrtoče — Dugo Polje — Han Dubovsko — Jasen — Ripač — Bihać.

¹ Podatke o ovome hanu dao mi je fra Miroslav Džaja koji se u ovome hanu i rodio.

NB. Napominjem da mi na ovoj cesti nisu poznati svi hanovi.

ČAĐAVICA. Ovdje je postojao od davnina jedan han. Godine 1928 pričali su mi ljudi u Čađavki kako je ovdje stajao han kad je išla vojska na Banju Luku. To je bilo 1737 g. ali, to ne će biti točno jer tu prema Božiću nije bilo hana 1785 g. J. Roskiewicz piše 1868 za ovaj han da je vrlo rđav.¹ Godine 1910 stajao je ovdje jedan stari han. Njegova jednospratna zgrada bila je od temelja do šljemena od drvenog materijala, a handžinica se zvala Boja. Ovaj je han bio vlasništvo Džaferbega Muratagića i radio je do Prvog svjetskog rata. Slikao ga je 1903 g. W. L. Arndt² (slika 24).

24. Han Čađavica

Han pod Velečevom nastao je iza 1867, jer ga tada nije bilo. Pripadao je porodici Fetahović do 1911, kada se Pašo Fetahović odselio u Tursku. Od 1911 vlasnik i handžija bio je neki Osman i radio je do 1941, kad je han izgorio. Na tom je mjestu stajao jedan han 1785 dug 30, širok 20 stopa. To je bio han od kamena s podrumom u koji se moglo svezati 60–70 konja, a na spratu je bilo 6 soba.

¹ J. Roskiewicz, o. c. 67.

² Nada IX, 1903., str. 65.

U KLJUČU je bio u zadnje doba Osmi han, a propao je u prošlom ratu. Godine 1867 spominje Klement Božić u Ključu jedan rđav han.³

BOS. PETROVAC. Današnje naselje kod Petrova Vrela nastalo je u prvoj polovini XVIII stoljeća, što zna i jedna naša narodna pjesma.⁴ Godine 1868 preneseno je sjedište kadiluka iz Kulen Vakufa u Petrovac. Kako su stanovnici Kulen-Vakufa tražili da se ponovno vrati uprava, nastalo je dopisivanje jednih i drugih preko novina. Iz tih dopisa vidi se da je u Petrovcu tada bio i jedan han.⁵ Poslije 1878 bila su ondje dva hana. Jedan je han pripadao Čakar u Omiću, u kojem je on bio handžija, a drugi Hasan u Slaviću. Ni tih hanova danas nema više. Oba su bila osrednje veličine.

VRTOČE. Ovdje se sastaju četiri puta, iz Petrovca (20 km), Kulen Vakufa (14 km), Krupe (35 km) i Bihaća (40 km). Tu je prije postojao jedan han čija je zgrada i danas uzgor. Zvao se Gladni han, jer se u njemu nije moglo naći hrane kao po ostalim hanovima. Preko četrdeset godina bio je ovdje handžija Filip Matijević iz Like.

U DUGOM POLJU postojao je oko 1900 godine han nekog Balabana.

RIPAČ. Ovo je naselje vrlo staro. Tu su nađene sojenice iz prehistorijskog doba. Bio je naseljen i u Srednjem vijeku. Ovdje je bio još prije 1878 han begovske porodice Alajbegovića, koji je toga vremena i propao. Oko 1880 g. podigao je han Ibrahim beg Ibrahimpašić. Ovaj zadnji radio je do iza 1900. Zadnji zakupnik Ibrahimpašića hana bio je Stojan Čavić rodnom iz Duvna, a po zanatu kujundžija. Jedan lokalitet u Ripču zove se Hanovi. U Ripču kažu »bio sam na Hanovi« i »idem na Hanove«.

BIHAĆ je staro mjesto čiju nam je povijest napisao Rade Lopašić. Bio je to glavni grad Hrvatske, onda glavni grad Bosanske Krajine i do kraja XVII st. glavni grad bihačkog sandžaka. Od 1851 Bihać je sjedište istoimenog sandžaka, a od 1879 okružja i od 1921 do 1929 bihačke oblasti. Što se zna, bila su ondje u svemu četiri hana i sva četiri su stajala u Prekounju, dakle izvan tvrđave. Najveći i najstariji bio je han Mujage Hadžića, a stajao je odmah do mosta. Ispod njega je prolazila cesta. Zadnji mu je handžija bio Omer Hasić. Radio je do 1878 g. Drugi veliki han bio je vlasništvo Hadžiabdića. Na spratu je imao oko 10 soba, a u prizemlju kafanu, kuhinju i dvije pekare, dućane, a iza hana su bile u dvorištu staje. Vlasnici su bili i handžije. Porušen je pri proširenju ceste i izgradnji novog mosta preko Une 1886. Druga dva manja hana bila su uz cestu idući prema Ripču. Prvi je bio vlasništvo Boje Jovanovića i radio je do 1914, a drugi Talića, i prestao je s radom 1918 godine.⁶

Na ovom drumu znam za 21 han.

³ O. Blau, o. c. 175

⁴ Hrvatske narodne pjesme III, str. 41 (Matični Zbornik).

⁵ Sarajevski Cvjetnik, 1869.

⁶ Nešto podataka o Bihaćkim hanovima dobio sam od Džafera Redžića.

XI BUGOJNO — MAKLEN — UŠĆE RAME

(68 km)

Bugojno — Han Gurbetin — Zlavast — Han Ploče — Gornji Vakuf — Han Grubeša — Prozor — Lug — Gračanica — Vladića han — Ušće Rame.

NB. Gurbetin han stajao je na četvrtom km od Bugojna, gdje se odvaja put za Crnice.

ZLAVAST. Ovdje je bio 1904 han Juse Spahića.

HAN PLOČE. Han je pripadao porodici Teskeredžić.

GORNJI VAKUF obrtni je i trgovački centar Skopljanskog polja. Tu se izrađuju dobri kafeni mlinovi, a nekada se izrađivala u jačoj mjeri razna roba od kostrijeti. Pri ulazu u ovo mjesto stajala su desno od ceste dva hana, građena na sprat. Veliki han pripadao je porodici Hadžijahić, a nešto manji i mlađi Salihu Čabri. Hadžijahića je han mogao nastati oko 1800, a možda je bio i još stariji. Na spratu je imao veliku kafanu. Oba su hana izgorjela 18. jula 1942 g.

GRUBEŠIN HAN stajao je pri ušću Desne na petom km od Gornjeg Vakufa.

PROZOR. U Prozoru su bila u zadnje vrijeme tri hana: Mustafa Karahodžića, Alije Karahodžića zvanog Volak (Volkov han) i Mustafe Grcića zvanog Čele (Čelin han). Prvi je radio do prošlog rata, drugi do 1937, a treći do 1931 g.

LUG. U ovom selu bio je Marićkin han, a handžinica se zvala Manda Marić.

GRAČANICA. Tu je bio han Juse Balića.

Nedaleko sela Gračac, uz cestu, stajao je pod Vranovicom Seferov han, poveća prizemna zgrada, pločom pokrivena. Ovaj je han naslikao 1895 g. A E. Čepin¹ (slika 25). Nešto podalje stajao je Vladića han.

Blizu samog ušća Rame bio je han Vojke Šarkovića. Jedan han u dolini Rame nacrtao je i poznati slavenski melograf Ljudevit Kuba, ali meni nije poznato na koji se han odnosi njegov crtež² (slika 26).

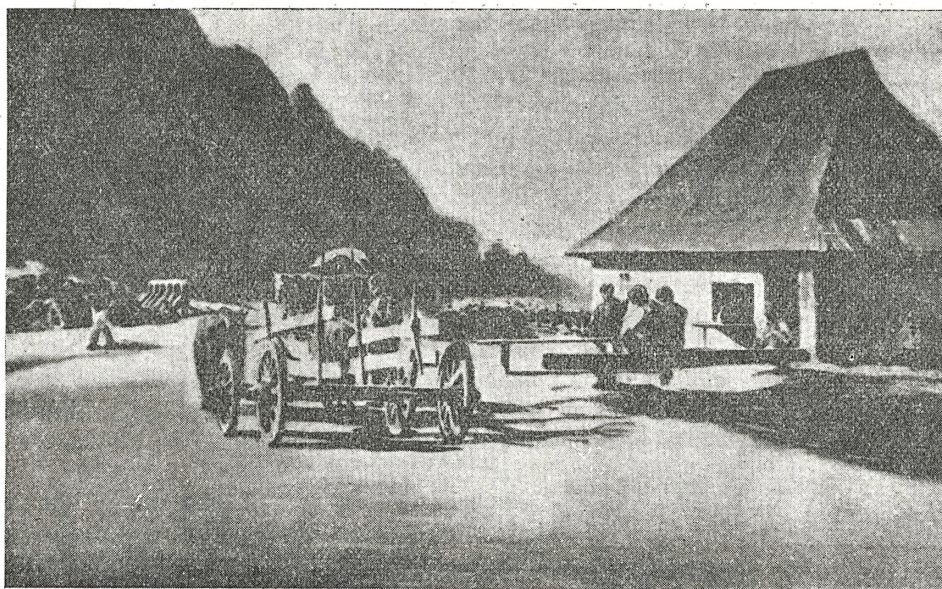
Od Bugojna do Rame bilo je 14 hanova, a dužina ceste iznosi 68 km.

¹ Nada I, 1895, str. 134.

² Nada V, 1899, str. 348.

25. Seferov han u dolini Rame

26. Han u dolini Rame

XII SARAJEVO — KONJIC — MOSTAR — STOLAC — TREBINJE — DUBROVNIK

(265 km)

1. Sarajevo — Križanje — Pazarić — Tarčin — Raštelica — Ivan — Bradina — Podorašac — Konjic.

2. Stari put od Konjica u Mostar udarao je preko brda Vrabač na Borke, Vlak, Lipetu, Bahtijevicu, Han Zimlje, Potoke u Mostar.

3. Mostar — Buna — Hodbina — Medrino — Han Behram (Rotimlja) — Stolac.

4. Stolac — Ljubinje.

5. Ljubinje — Žabica — Neum Kula — Begović Kula — Trebinje.

NB. Ovdje je naveden stari drum, koji se ne podudara s današnjom cestom od Konjica do Mostara i od Ljubinja do Trebinja.

1. Hanovi na cesti Sarajevo — Križanje poznati su nam iz popisa pod V.

Godine 1871 bio je u Križanju samo jedan han, a oko 1880 bila su dva.

Jedan han u Pazariću spominje Quiclet 1658 god. Oko 1890 postojao je ovdje Jelečkovića han za konje i kiridžije.

U Tarčinu su bila u zadnje doba dva hana dvojice Japalaka. Godine 1871 bio je jedan veliki han.

U Raštelići pod Ivanom bio je han Nikole Kostića. Ovdje je postojao jedan han 1871 godine.

Na Ivanu držali su oko 1900 g. han Stjepan i Bobo Franjičević, rodом iz Kreševa.

BRADINA se spominje još u doba bosanske samostalnosti kao stanica, do koje su dolazili dubrovački ponosnici. Jedan han naveden je i u putopisu Francuza Quicleta, koji je ovuda prošao 1658 g. i u hanu ručao. Još krajem prošlog stoljeća bio je ovdje han Hadži Avdage Hadžialića.

U ORAŠCU, a kasnije u Podorašcu, bio je Jelačkovića han.

2. KONJIC se spominje prvi put 16 juna 1382. Mora da je tu bilo 1418 godine veliko svratište jer se u nj moglo smjestiti 337 konja i toliko tovara soli sa velikim brojem ponosnika (M. Dinić, J. I. Č. III, str. 136). Prije februara 1570 sagradio je mostarski dobrotvor Hadži Mehmedbeg, bolje poznat kao Karadozbeg,¹ više hanova u više raznih mjesta, među kojima je i Konjic. Taj je han postojao još prvih godina XVIII stoljeća. On ne će biti ni prvi ni jedini u Konjicu. Krajem prošlog stoljeća bila su tu tri hana: Mujage Alagića, Ahmeda Bubala i Mušanage Džumhura. Danas nema ni jednog.

U selu BORCIMA bio je jedan han. Ovo se računao drugi konak od Sarajeva u Mostar i Nevesinje. Prije maja 1612 godine sagradio je ovdje (nahija Borak) jedan karavansaraj Hadži Balija, sin Mehmedov.² Prije 1878 pripadao je ovaj han nekom Agiću, a držao ga je u to vrijeme Omeraga Nišić, koji je umro u Konjicu 1915 kao starac od blizu 100 godina. Ovaj han spominje u svojoj knjizi i Aleksandar Hilferding (str. 65).

U LIPETI je još 1664 postojala kula u kojoj je sjedila straža i čuvala drum. Ta je kula od prvih godina XVIII stoljeća pripadala mostarskoj kapetaniji.³ Nešto podalje, u Bahtijevici bio je jedan han.

HAN ZIMLJE je bio i poštanska stanica.⁴ Hilferding kaže za ovaj han da je neobično prljav (str. 65). Odavde do Mostara bila su još dva hana i to u Potporimu (Hilferding spominje da je tu vidio nekoliko dobrih hanova) i u Potocima. U ovom zadnjem naselju što leži u Bijelom Polju, podigao je jedan karavansaraj Karadozbeg prije 1570 godine.⁵

3. MOSTAR. U Mostar, kao ekonomski centar Hercegovine, dolazili su iz okolnih mjesta da se ondje podmire, a i kroz Mostar su prolazili trgovci i drugi putnici iz Dubrovnika i s ušća Neretve u Bosnu i obratno. Svi su se zadržavali u Mostaru makar i preko noći. U Mostaru je bilo nekoliko hanova, o kojima nema naročitih podataka.

Prvi han, o kome imamo sigurne podatke, podigao je mostarski legator Čejvan-kethoda prije 1554 i uvakufio ga za svoje zadužbine. U hanu je bilo osam soba, sijenica i magazin za ječam, a nešto niže jedna

¹ A. Nametak, Karadozbeg i njegovo doba, Sarajevo 1933.

² Original u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, broj 145.

³ Dr. O. Blau, o. c. 29.

⁴ Dr. O. Blau, o. c. 32. Blau piše »Han von Zemlje«, a Hilferding Zimne (Zimae). Ovdje se odvaja put za Kalinovik.

⁵ A. Nametak, o. c. 12.

⁶ O novijim hanovima u Mostaru dobio sam dosta podataka od Hivzije Hasandedića, službenika Gradskog arhiva u Mostaru, i od Alije Nametka, službenika Instituta za folklor u Sarajevu.

kuća, valjda za handžiju. Izgleda da je ovaj han propao još u prvoj polovini prošlog stoljeća, a stajao je u Kuluk ulici, više bivše radnje Sime Mrava, a niže kule, što se nalazila ispod Suhodoline.

Jedan drugi han sagradio je prije 1570 godine i uvakufio Karadoz-beg. O tome hanu nema pobližih podataka, jedino se prema zakladnici zna da je bio zadužbina, t. j. karavansaraj, a ne koristonosni objekat.

U jednom mostarskom hanu stanovao je Francuz Poulet g. 1658 i prema njegovu opisu vidi se da je to bio jedan od onih najobičnijih hanova s ognjištem u sredini, oko koga se sjedilo i spavalo; han za karavane, a ne za trgovce. Možda je ovaj identičan sa Karadozbegovim.

Čardagija zvaše se han koji se nalazio na uglu Hanske i Đure Pucara ulice. Bio je u zadnje doba vlasništvo Ali-paše Rizvanbegovića. To je bio jedan od najvećih hanova u Mostaru. Građen je po uzoru velikih hanova, u kojih je u sredini kvadratno dvorište, a oko njega zgrada. Pričajući mi o tom hanu, Hamza ef. Puzić g. 1934 reče mi da je bio sličan Kolobari ili Morića hanu u Sarajevu, samo nešto manji. Nije ga sagradio Ali-paša, a ne zna se ni kako mu je postao vlasnik. Porušen je koju godinu poslije okupacije od 1878 g.

Osim Čardagije bilo je u Mostaru 1878 g. još pet hanova i to: Hadžiselimovića, Džinovića, Ševin, Čadrin i Hindin.

Hadžiselimovića han zvao se i Kalhana, a stajao je na mjestu gdje je danas zgrada NO.-a. Srušen je koju godinu poslije okupacije.

Džinovića han bio je na mjestu gdje je danas zgrada učiteljske škole. I on je srušen oko 1880 g. Bila je to velika i prostrana zgrada. Ovdje su se u danima pred okupacijom Mostara sastajali Mostarci i raspravljali o dolasku Austrije.

Ševin han bio je u ulici Đure Pucara gdje je danas kuća Salih Kojace i Hivzije Hasandedića, koja nosi broj 139. Prestao je s radom poslije 1878.

Čadrin han radio je do dvadesetih godina prošlog stoljeća.

Hindin han bio je jedini na desnoj obali Neretve u Jusovini ispod Neziragine džamije. U njemu su otsjedali trgovci iz južne i zapadne Hercegovine. Radio je po prilici do 1914 g. Posljednji mu je handžija bio Muhamedaga Hindo. Ovaj je han imao u zadnje doba i svoj telefon.

Iza 1878 g. postao je Mostar još prometnije mjesto. Tada je sagrađeno jedanaest novih hanova i to: Bošnjica, Baltin, Pavića, Čirića, Pičetin, Kahvin, Kudinov, Arpadžića, Komadov, Srpsko-pravoslavne opštine i Berberčev han.

Bošnjica han sagrađen je na uglu Braće Fejića i Soldine ulice. Otkupio ga je Zelen, pa se po njemu prozvao Zelenov han. Još i danas radi.

Baltin han nalazio se na Maloj Tepi. Otkupio ga je Salihaga Popovac i nazvao se imenom vlasnika. Prestao je raditi 1932 g.

Pavića han, takoder na Maloj Tepi, sa podrumom u prizemlju i sobama na katu i prostranim dvorištem s česmom. Prestao je raditi poslije 1918 g.

Ćirića han na Luci bio je građen kao i Pavića, samo nije imao vode. Iste građe bio je Pičetin han, a nalazio se između Starog i Komadinova mosta. Oba ova hana prestala su s radom iza 1918 godine.

Kahvin han bio je u neposrednoj blizini Tabhane i Čejvanbegovog hamama. Otkupio ga je 1926 tabak Guzin, srušio ga i sagradio kuću.

Kudinov han u Cernici imao je podrum i na spratu sobe za spavanje. Radio je do poslije 1918 godine.

Arpadžića han u Ričini imao samo sobe za spavanje i životari još i danas pod vlasništvom Huse Vuka.

Komadov han (kasnije Damjanovića) nalazio se na Vakufu nedaleko Tabačice džamije. Bio je građen kao i ostali, samo što je imao još gostionu. Bio je to najprostraniji han u Mostaru i radio je do 1941, kad je uništen bombardovanjem.

Han Srpsko-pravoslavne opštine bio je sličan Komadovu hanu i nalazio se u neposrednoj blizini. Sagrađen je 1894, a danas služi kao stambena zgrada.

Berberčev han nalazio se na vrh Karadobegove ulice i radio je do iza 1925 godine.

MUKOŠA je selo udaljeno 6 km od Mostara. Tu je bio han porodice Kadijevića.

GNOJNICE. Tu je bio han Riđušića čija zgrada još postoji.

BUNA. Na lijevoj obali rijeke Bune bio je Šehića han. Prije 1918 otkupio ga je ing. Jedlička i na tom mjestu napravio kuću.

HODBINA. Tu je Grkovića han kome je prije bio vlasnik Mrav. Prije kojih 80 godina pretvoren je u vinarski podrum. Ta zgrada postoji i danas.

ROTIMLJA. Ovdje je bio od kraja Prvog svjetskog rata han porodice Behram.⁷ Bio je građen na kat. Zgrada i danas postoji kao stambeni objekat. Zadnji vlasnici i handžije bili su Mujaga i Ahmedaga Behram. Drugi han pripadao je porodici Spaho, radio je do 1918, a posljednji vlasnici i handžije bili su Ahmet, Alija i Omer Spaho.

4. STOLAC je u zadnje vrijeme imao dva hana: jedan Muftića, blizu mosta preko Bregave, a drugi u čaršiji, koji je pripadao Silihdar Husein pašinu vakufu. Oba više ne rade, a njihove zgrade adaptirane su za stanove i poslovne prostorije. Stoje i danas. U prostranoj kafani Muftića hana bila je mala biblioteka od tridesetak knjiga smještena u posebnoj rafi. Ovaj zadnji han nastao je krajem XVI ili prvih godina XVII st. Godine 1889 bila je godišnja kirija 80 forinti, a 1913 g. 500 kruna. Kako su ovim vakufom upravljali stolački Šarići, han je nosio i njihovo ime.⁸

5. LJUBINJE. U zadnje vrijeme bio je han na Raspacima, a zgrada mu postoji i danas adaptirana za stambene prostorije. Han je pripadao porodici Teparića. Od njih ga je otkupio Luka Kosić. Radio je do 1918 godine. Iza ove godine zgradu je otkupio Alija Šarić.

⁷ Podatke o Behramovu hanu dobio sam od A. Nametka.

⁸ H. Kreševljaković, Banje u Bosni i Hercegovini, (1462—1916), Sarajevo, 1952.

Pod brdom Radovinom bio je han koji je prije 1623 podigao carski kizlaraga Mustafaga Kozlić. Taj han spominje i Evlija Čelebija. Kada je propao, ne zna se.⁹

6. TREBINJE. Oko godine 1890 bila su tri hana, a njihovi vlasnici i handžije su Špiro Nikolić, rodom Makedonac, Mićo Miskin i Luka Petrović. Danas tih hanova nema. O hanovima Trebinja XVI i XVII stoljeća već je bilo govora.

Na putu od Trebinja do Dubrovnika nije mi poznat nijedan han. Početkom XVI stoljeća bio je u Dubrovniku jedan karavansaraj za Turke, a čuvar mu je bio 1502 g. Radonja Miobratović, s plaćom od 60 perpera godišnje za tu službu. I poslije ove godine spominju se konačišta u kojima su odsjedali trgovci iz onovremene Turske.¹⁰

Od Križanja do Dubrovnika poznato mi je na ovom drumu u spomenutom razdoblju 50 hanova.

DOMANOVIĆI — ČAPLJINA

(9 km)

Ovaj se drum od gornjeg odvaja na 165-tom km kod Domanovića. Dugačak je cca 8 km. Na ovom drumu bilo je više hanova.

U DOMANOVIĆIMA bio je Alagić han još iz turskog vremena, a radio je još nekoliko godina poslije okupacije 1878 i izgorio u jednom požaru. Tome hanu davno nema traga.

MUMINOVAČA je zaselak udaljen koja 2 km od Počitelja. Tu su nekada bila 4 hana:

1. Đuraškovića han kao i drugi nastao je još u tursko doba, a radio je do iza 1904 godine. Kasnije je na tom mjestu bila kuća Jure Jelčića. Đuraškovići su se zvali Turge, a rodom su iz Počitelja.

2. Kavarin han radio je do poslije 1904 godine. Njegove se zidine vide i danas, a vlasništvo su Jagića sa Hotnja.

3. Dizdarev han, udaljen kojih 200 m od Kavarina hana, a radio je do iza 1878, kada je izgorio. Za ovaj požar bio je osumnjičen Salihaga Kavara, i zbog toga je odležao nekoliko godina u zatvoru, jer je Dizdarev han smetao njegovu hanu.

4. Veledarov han bio je više Dizdareva hana na lijevoj strani ceste Čapljina — Domanovići a radio je do 1888 godine. U tome se hanu za prenočište nije ništa plaćalo, ali je handžija naplaćivao za hranu ljudi i konja. Prema tome to je bio karavansaraj. Uz ovaj han napravio je neki od Veledara jednu čatrnu kao zadužbinu. Njegovo ime i godina bili su uklesani na jednoj ploči, koja i danas postoji, ali je na njoj natpis skoro potpuno uništen.

POČITELJ. Počitelj kao grad spominje se prvi put 1444 godine. Nakon 1471 udomila se ovdje orijentalna arhitektura. Tu je sagrađeno

⁹ H. Kreševljaković, o. c.

¹⁰ J. Tadić, Promet putnika u starom Dubrovniku, Dubrovnik, 1939, str. 26, 28 i 29.

¹¹ Djelomične podatke o gornjim hanovima dobio sam od Abdurahmana Mametka, direktora gimnazije u Čapljini i Bećira Kapića, imama u Počitelju.

nekoliko reprezentativnijih zgrada, a među njima i jedan han koji je stajao uz obalu Neretve do javne banje. Han je bio prizemna zgrada od kamena i prekriven pločom. Izučavajući spomenike kulture Počitelja, arhitekt Dž. Čelić kaže da se unutar hana naziru tragovi estrada uz duže stranice, široke koja 2 m, na kojim su putnici sjedili i ležali. Prema tome u ovoj su prostoriji boravili i putnici i njihovi konji, pa je taj han bio tipa karavansaraja o kojima nam pričaju putnici XVI i XVII stoljeća. Isti autor kaže da se relativno dobro očuvala zasvođena kamena kapija od pomno obrađenog materijala, jako istaknuta na ulicu u kojoj su bili dućani. Osnovica ove zgrade je pravokutnik, kojoj duže stranice iznose 24,85 m, a kraće 11,34 m. Zgrada je sagrađena nešto iza 1664, dok mi ni približno nije poznato kada je napuštena. Njene ruševine nazivaju Počiteljci hanina. Koliko znam, ova je zgrada jedina ove vrste u kojoj se naziru tragovi estrada.

TASOVČIĆI. Tu je bio jedan stari han čiji zidovi i danas stoje u dobrom stanju. U prošlom ratu uništen je krov. Zvao se Paranosov han, po vlasniku Paranosu iz Metkovića, koji ga je otkupio iza 1878 godine od nepoznatog vlasnika. U novije doba u njemu su tkali harare Lajpuri iz Tasovčića.

ČAPLJINA se prvi put spominje 1632 godine kao selo mostarskog kadiluka, od 1782 do 1880 pripadala je Počitelju, a onda zajedno s njim pripojena je Stocu. Sredinom XIX stoljeća smatrana je varošicom. Od izgradnje željezničke pruge Metković — Mostar (14 VI 1885) i dalje do Sarajeva (1 VIII 1890), počela se jače razvijati. Poslije 1870 godine sagrađen je ovdje jedan han koji je stajao u današnjoj Čučukovića ulici, a pripadao je porodici Muratagića. Taj je han prestao raditi nešto prije 1914 godine. Zadnji vlasnik i handžija bio je starac Osman i njegov sin Smail. Danas su na mjestu toga hana tri kuće, od kojih jedna pripada porodici Muratagića.

Na ovoj kratkoj liniji bilo je 8 hanova.

XIII SARAJEVO — STAVNJA — HAN — VISOKO — KAKANJ — — VRACA — ZENICA

Stari je drum vodio na Koševsko Brdo — Kobilju Glavu — Turbe (Vogošća) — Semizovac — Vlaškovo — Misoću — Stavnja han i Vratnicu. Od Visokog do Kaknja udarao je put s obje strane rijeke Bosne. Put niz desnu obalu Bosne presijecao je riečice Lužnicu i Trstionicu. Put niz lijevu obalu Bosne prelazi ovu rijeku kod Visokog, pa udara na Hlapčeviče, Buziče, Doboj i kod stanice Kakanj prelazio je u mjesto Kakanj, a odavde preko Vraca u Zenicu.

NB. Tim drumom prodro je do Sarajeva princ Eugen Savojski u oktobru 1697 godine i istim putem se povratio. Na povratku zadržao se s vojskom u Kaknju i tom zgodom neko je iz njegove pratnje nacrtao han u tome mjestu. Istim drumom prošao je general Tegetthoff s vojskom do Sarajeva 1878 godine. Na tom drumu bili su slijedeći hanovi:

KOŠEVO. Na početku ovoga drumu bio je Šljivin han sagrađen oko 1878, a prestao je raditi 1907 godine.

KOŠEVSKO BRDO. Tu je kod malte bio Fadilpašića han koji je držao duže vremena Alija Pašukan i po njemu se zvao Pašukanov han.

BARE. Tu su bila dva hana, jedan Avdage Šahinagića, trgovca iz Sarajeva, a drugi Ibrahima Mumina. Mumin je svoj han prodao Milošu Jaganoviću koji je držao dućan, kafanu i birtiju. Prestao je raditi 1941 godine. Šahinagića je han otkupio Hasan Zubović. Ta zgrada postoji i danas.

KOBILJA GLAVA. Oko 100 godina bio je tu han najprije porodice Čito, a onda sarajevske porodice Vrago. Han je prestao s radom 1942 godine. Stari je han porušen 1926 i sagrađen na istom mjestu novi, čija zgrada postoji i danas, ali kao stambena zgrada. Nju je sagradila Hajrija kći Osmana Vrage, udata Lando. U tome hanu bio je duže vremena handžija Hasan Čauš.

HOTONJ. Han je bio vlasništvo Hadži Saliha Beglerovića. Radio je do 1941 godine.¹

JOŠANICA (Donja Vogošća). Sarajevska porodica Biserović imala je u ovome selu jedan prizemni han, koji je do 1928 služio svojoj svrsi. Do 1918 bio mu je vlasnik sarajevski advokat Akif ef. Biserović. Zakupnici hana u zadnje doba bili su Kojo i Spasoja Ivanović.²

TURBE (Gornja Vogošća). Dok su svi do sad spomenuti hanovi na ovome drumu nastali u XIX stoljeću, u Gornjoj Vogošći nedaleko džamije i turbeta bio je jedan han koji se u poznatim mi izvorima po prvi put spominje 1785 godine. Po tome hanu i turbetu zove se jedan zaselak Turbe Han. Prije 1879 han u Turbetu bio je vlasništvo nekog bega i nakon katastrofalnog požara Sarajeva od 8 augusta 1879 godine han je kupio sarajevski ćurčija Risto Krsmanović, koji je zbog spomenutog požara napustio svoj posao. Han je radio do 1921 godine. Krsmanović su i sada vlasnici zemljišta na kome je han stajao.

SEMIZOVAC. Sve do izgradnje omladinske pruge Šamac – Sarajevo stajao je u Semizovcu poveći han, što ga je između 1760 i 1777 sagradio sarajevski bogataš Hadži Salih Semiz, sin Hadži Ibrahimov.³ Od toga vremena pa sve do 1947 bio je taj han u vlasti porodice Semiz i po ovoj porodici dobio je i Semizovac svoje ime. Taj kraj zvao se prije toga Ljubina, po rječici istog imena što se tu uljeva u Bosnu. Koliko znam Semizovac se po prvi put spominje 1867 godine.⁴ Semizov je han naslikao akademski slikar Đoko Mazalić (slika 27). Han u Ljubini spominje 1785 Božić, a han u Semizovcu 1867 Dr. O. Blau.

Alića han stajao je 1 km. ispred Podlugova. Bio je zidan od kamena.

¹ Nešto podataka o gornjim hanovima dobio sam od Halida Delalića iz Sarajeva. »Naše Starine« II, 1954. str. 79.

² Po podacima Naila Biserovića, magistra farmacije.

³ H. Kreševljaković, Vareš kao glavno središte gvozdenog obrta u Bosni i Hercegovini do 1891, Gl. Z. M. LIV, 1942, str. 443.

⁴ Dr. O. Blau, Reisen in Bosnien und der Hertzegowina, Berlin, 1877, str. 97.

27. Semizov han u Semizovcu

Han STAVNJA stajao je uz lijevu obalu rijeke Stavnje kojih 730 m od stanice Podlugovi. Kod toga hana odvaja se u novije doba drum za Vareš, a sagrađen je oko 1860 godine. Na području današnjeg naselja Podlugovi bila su još dva hana. Jedan je stajao na mjestu gdje je danas stanica i porušen je pri njenoj izgradnji 1882, a drugi je han stajao na rijeci Pobreži niže Broda i davno je propao.⁵

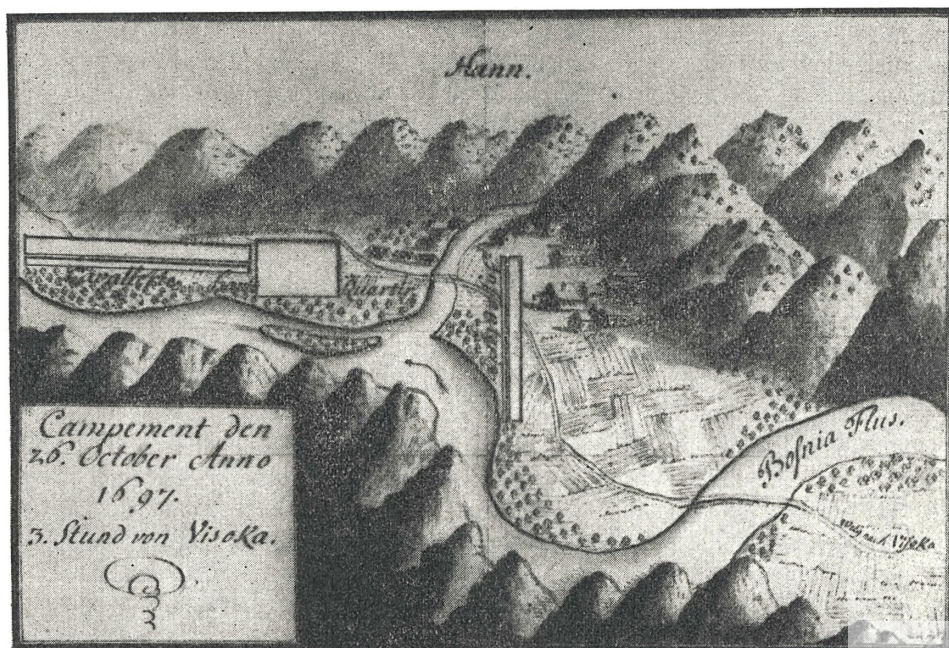
LEŠEVIĆI. I ovdje je bio jedan mali han vlasništvo porodice Handžić.

VRATNICA. U tome je selu bio han begovske porodice Zečevića iz Visokog, čija je zgrada i sada uzgor. Taj je han radio do 1918 godine. U Vratnici je postojao jedan han i 1785.

HLAPČEVIĆI. Kod mosta na rječici Radovaljki kojih 5,53 km. od centra Visokog bila su dva hana, od kojih je jedan pripadao nekoj begovskoj porodici iz Visokog, a drugi porodici Handžić. Ti su hanovi ležali uz lijevu obalu spomenute rječice. Ne zna se kad su sagrađeni, a radili su do prvog svjetskog rata. U Begovu hanu bila je nakon 1920 godine osnovna škola, a u drugom su stanovali Handžići i držali dućan. Mjesto

⁵ Milenko S. Filipović, Visočka nahija. Naselja i poreklo stanovništva, knjiga 25, Beograd 1928, str. 360.

⁶ M. Filipović, o. c. 481.

28. Han u Kaknju 1697 god.

29. Tatarevića han u Stocu

gdje stoje zgrade ovih hanova zovu današnji stanovnici ovoga kraja Hanovi. Begov han imao je u prizemlju povelik podrum, a na spratu su četiri sobe i velika kamarija. Ta je zgrada i danas uzgor, a vlasnik joj je Šaban Džafo, koji u njoj stanuje. Handžića han ima u prizemlju podrum i jedan dućan, a na spratu dvije sobe. U ovoj zgradi danas stanuje porodica Handžić.⁷

KAKANJ leži uz desnu obalu rijeke Bosne. Ovo je mjesto bilo u prošlosti i veće i važnije nego danas. Iznad Kaknja bio je kameni most preko Bosne koji se vidi i na našoj slici i prema tome postojao je još 26. oktobra 1697. godine. Na istoj slici vidi se i han (slika 28). Prema Milenku Filipoviću, bila su ovdje dva hana. Jedan se zvao Veliki han, a drugi Fazlipašića.⁸ Da li su ova dva hana postojala u isto doba ili je Fazlipašića han nastao nakon što je propao Veliki han, ne zna se. Još 1737. održavao se u Kaknju pazar ili sajam.⁹ Prema jednom anonimnom opisu Bosne iz 1765. bilo je u Kaknju 50 muslimanskih kuća,¹⁰ a prema Božića opisu iz 1785. bilo je tu 30 — 35 muslimanskih kuća i jedan han.

Do iza 1851. godine Kakanj je pripadao Zeničkoj nahiji i kadiluku Brod (Travnik). U Velikom hanu nekada je odsjedao zenički kadija, koji je petkom dolazio na kakanjski pazar, i tu vodio parnice i svršavao vjenčanja.¹¹

VRACA. Ovdje je bio zadnji han na ovom drumu. Jedan han u ovom kraju spominje 1867. dr. O. Blau.¹²

Na ovom drumu čija duljina iznosi cca 80 km bilo je 19 hanova.

STAVNJA HAN (Podlugovi) — VAREŠ — DUBOŠTICA

Ova je cesta sagrađena između 1881. i 1883. godine, dok se stari drum što je vodio u Vareš i dalje odvajao od drumu Sarajevo — Zenica kod Matarugina hana u Donjoj Misoči i udarao preko Milakova Dola, Povioca, Mrakova, Haluga, Salkanova hana, pa ispod Izboda na Koritnik, Borak, Cremu, Bukovik, ispod Opreća na Vran Kamen (Smrekovica), Kokošćići, Strižvo u Vareš ili Vran Kamen preko Dabravina — Pajtova

⁷ Za ove podatke zahvaljujem Hajriji Muhamedagić, rod. Ćorović.

⁸ Dr. M. S. Filipović, Novi podaci o Kaknju, Gl. Z. M. XXXIX (1927.) str. 225 — 229.

⁹ Dr. J. Jelenić, Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci, Gl. Z. M. XXXVI (1924), str. 12; Dr. M. S. Filipović, o. c.

¹⁰ Dr. G. Bodenstein, Povjest naselja u Posavini, Gl. Z. M. XX, 1908. str. 96. Dr. G. Bodenstein stavio je ovaj opis u prve godine XVIII stoljeća, međutim Dr. H. Kapidžić našao je original u Beču, prema kome se vidi da je napisan iza 1763. godine.

¹¹ Dr. M. S. Filipović, Visočka nahija, str. 642.

¹² Dr. O. Blau, o. c. str. 100.

hana u Vareš. Druga varijanta polazila je od Salkanova hana preko Župče na Kahve Mahalu, Brezu i izlazila na Vran Kamen. Još i danas raspoznaje se na više mjesta kaldrma toga drumu. On je nekada bio naročito dobro frekventiran jer je Vareš s Očevijom, Vijakom i Borovicom bio do iza 1878 glavni centar željeznog obrta, a Sarajevo glavni trg za željeznu robu koja se proizvodila u tome kraju, Kreševu i Fojnici.

MISOČA. U Donjoj Misoči što leži na desnoj obali istoimene rječice zove se jedan zaselak Matarugin Han. Ime je dobio po porodici koja i danas ovdje živi, a za koju se zna da su joj predi ovdje od davnina.¹³ Misoča se spominje sredinom XVI stoljeća.

MRAKOVO sa zaseokom Hanište gdje je nekada stajao han. Drugi han koji je donedavno radio bio je u zaseoku Žudovine i zvao se Salkanov ili Salkanovića han.¹⁴

VRAN KAMEN U SMREKOVICI gdje je bio Đukića han.

DABRAVINE. Iza 1878 postojala su ovdje dva hana, Gornji i Donji Popov han, a vlasnik im je bio pravoslavni svećenik Konstantinović. U novije doba bila su također dva hana: Botića i Saliha Berbića.¹⁵

KOKOŠČIĆI. I tu je bio nekada han na koji nas sjeća lokalitet Hanište.

Na ovoj drugoj varijanti bio je jedan han u Mahali i zaseoku s nazivom Pothan. Tu je zaista 1785, a svakako i kasnije, stajao jedan han.

Na spomenutoj cesti Stavnja han — Vareš ispod sela Budoželj podigla je porodica Pajt (Fajt) svoj han po kome se zove i željeznička stanica na uskotračnoj pruzi Podlugovi — Vareš (predana prometu 7. novembra 1895. godine) — Pajtov Han. Han je radio do prošlog rata.¹⁶

VAREŠ je nastao krajem XV stoljeća kada se ovdje počela kopati željezna ruda i izradivati razna željezna roba. U tursko doba bio je ovo glavni centar željeznog obrta. Ovamo su dolazili trgovci s raznih strana, naročito iz Sarajeva. Prije XVIII stoljeća nemamo nikakvih podataka o vareškim hanovima. Oko 1740. godine bila su ovdje dva hana.¹⁷ Sredinom prošlog stoljeća sagrađen je i treći han, ako nije postojao još i od prije. Sva tri ova hana bila su u vareškoj čaršiji. Jedan od tih hanova bio je oko 1878. vlasništvo sarajevskog Jevreja Saloma, bolje poznatog pod imenom Ušćuplija. Od njega ga je kupio Đuvo, a nasljedstvom je prešao u vlast vareških trgovaca Hasanagića. Radio je do 1945. godine. Ovaj su han držali pod zakup Mujezinovići i po njima se nazivao Mujezinov han. Drugi han bio je vlasništvo evladijet vakufa Hadži Saliha Semiza iz Sarajeva. Ovaj je vakuf osnovan prije 1777. Radio je do 1910. ili 1912. Kasnije je bila u ovoj zgradi čitaonica. I ovaj su han držali dugi niz godina Mujezinovići.

¹³ Dr. M. S. Filipović, o. c. str. 350 i 351.

¹⁴ Dr. M. S. Filipović, o. c. str. 355.

¹⁵ Dr. M. S. Filipović, o. c. str. 378.

¹⁶ Za podatke o starom drumu od Misoče do Vareša kao i o hanovima na tome drumu zahvaljujemo dr. Aliji Silajdžiću, profesoru Pravnog fakulteta u Sarajevu.

¹⁷ H. Kreševljaković, o. c. 427.

Šaren i han bio je nekada vlasništvo sarajevske porodice Kesten-
džića. To je bio ujedno i najveći han u Varešu. Han je od Mehage Ke-
stendžića otkupila srpsko-pravoslavna opština. Radio je do 1953 godine.

U blizini Vareša na Zarudu bio je od davnina Matanov han, a
na Pogarima han Pobre Joze Brđanovića. Zgrada Matanova
hana postoji i danas.¹⁸

DUBOŠČICA je staro rudarsko mjesto koje se prvi put spominje 25
januara 1425 godine. I u ovom se mjestu, kao i u Varešu, kopala željez-
na ruda i izrađivala razna roba sve do devedesetih godina prošlog sto-
ljeća. U Duboščici je bio od davnina han, a postojao je i početkom ovoga
stoljeća.

* * *

NAPOMENE

1. U Stocu — strana 146 i 151 — bio je i treći han i zvao se po vlasniku
Tatarevića han (slika 29). Zgradu koju nam prikazuje slika na strani 151 sagra-
dio je nešto prije 1878 god. Hadži Ahmetaga Tatarević, zvani Pinjo i oko 1880 g.
pretvorena je u han. U njoj je 1878 g. boravio kratko vrijeme general Jova-
nović. Handžije ovog hana bili su do 1926. g. Tatarevići. Od tada do 1942 g.
ovaj je han držao Omer Tomić. Zgrada je 1942 g. bombardiranjem oštećena a
kasnije sa zemljom srasnjena.

2. Crteže pod 1 i 2 uzeo sam iz planoteke Zavoda za zaštitu kulture i
prirodnih rijetkosti u Sarajevu. Crteže pod 1 izradio je ing arh. Vangelos
Dimitrijević, a crteže pod 2 ing arh. Enver Jahić i stud. arh. Melika Jarebica.
Slike 3 i 4 ustupio mi je prof. A. Nametak. Slike pod br. 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 20,
21, 24, 25, 26 uzete su iz časopisa »Nada«. Slika pod br. 13 uzeta je iz djela,
Kreševo od I. A. Kristića. Slike pod br. 14, 22 i 23 ustupio mi je fra Mirko
Džaja, pod br. 16, 17 i 19 Mesud Sarić, pod br. 18 Dr Esad Pašalić, pod br. 27
Dj. Mazalić, pod br. 15 Mehmed Mujezinović i pod br. 29 Dr Salih Tatarević.

Kartu puteva za ovu radnju izradila je Melika Jarebica.

Svima im i ovom prilikom najljepše zahvaljujem.

H. K.

¹⁸ Nešto podataka o vareškim hanovima iz novijeg vremena prikupio mi
je profesor Dž. Juzbašić.

H. Kreševljaković, Hane und Karawansereien in Bosnien und der Herzegowina

Zusammenfassung

Die vorliegende Studie zerfällt in zwei Teile: der erste, *allgemeine*, spricht über die Hane und Karawansereien überhaupt, während im zweiten, speziellen Teile die Hane entlang der wichtigeren Strassen behandelt werden.

Unter Han versteht man ein Gebäude, sei es in der Stadt oder an der Landstrasse, in dem der Reisende gegen übliche Bezahlung an den Besitzer oder Pächter (Handžija) Kost und Quartier für sich und sein Pferd erhalten konnte. In den Karawansereien oder Karvezari, wie sie die fremden Reisenden nennen, wurde Mensch und Tier unentgeltliche Unterkunft geboten, aber der Reisende musste sich selbst um seine Verpflegung kümmern. Darin liegt der Unterschied zwischen dem Han und der Karawanserei, obwohl in vielen Reisebeschreibungen beide Begriffe oft verwechselt werden.

Die Hane und Karawansereien bestanden, wie die bosnischen Häuser, aus Stein, Dachziegeln und Holz, gewöhnlich auch mit hohem Dache. Allein es gab auch Hane aus Stein und Kalk, mit Kuppeln und Tonnengewölbe, die mit Blei überdeckt waren.

Beide Typen konnten ebenerdig oder einstöckig, und von verschiedener Grösse sein. Gewöhnlich ist der Grundriss rechteckig. In der einfachsten Ausführung bestand der Bau aus einem Raum, für Mensch und Tier zugleich. In diesem Falle gab es an den Langseiten des Hans bis zu 50 cm hohe und 2 m breite Bänke als Sitz- und Schlafgelegenheit für die Reisenden, die Pferde wurden dazwischen angebunden. Eine grosse Doppeltür war an einer der Langseiten, so dass bequem ein gepacktes Pferd eintreten konnte. Hier gab es keine Decke, sondern nur ein mit Öffnungen (Badže) für Licht und Rauch versehenes Dach.

Es gab auch Bauten mit mehreren Räumen; in diesem Falle diente ein Raum den Menschen, der andere den Tieren als Unterkunft.

Falls das Haus einstöckig war, befand sich im Erdgeschoss der Stall, oben die Zimmer der Reisenden. Aber auch in solchen Fällen konnte sich im Erdgeschoss neben der Eingangstür ein Raum befinden, der als Kaffeehaus diente; anderswo war er im ersten Stock. Ein Gang (divanhana) verbindet die Zimmer im ersten Stock; manchmal endet er in einem Erker (kame-rija). Bei grösserer Zimmerzahl sind ebendort ein Waschraum (abdesluk) und ein Abort angeschlossen; sonst ist letzterer ausserhalb des Gebäudes.

Wasser besteht überall, sei es als Zieh- oder Röhrbrunnen, oder beides.

Die Karawansereien waren ohne Einrichtung, in den Hanen gab es nur Kleinigkeiten (Matten, etliche Pölster, Wasserkrüge in den Zimmern, Strohsäcke, und in den Kaffeehäusern noch das nötigste Geschirr). Kafee begann man in Bosnien Ende des XVI. Jahrhunderts zu trinken. In dieser Art von Hanen an den Landstrassen und in kleineren Städten war immer wenigstens ein Zimmer mit besserer Einrichtung für ausgewählte Gäste vorhanden.

Neben dem Stadthan gab es sog. *Nalbantrice*, (Hufschmiede) während auf dem Lande jeder handžija regelmässig auch Hufschmied war. Daneben verstand er auch etwas von der volkstümlichen Tierheilkunde.

Fast jeder Handžija hatte einen Knecht, der das Haus reinhielt, Heu und Korn mass, die Laternen anzündete usw.

Dreierlei Hane gab es in Bosnien und der Herzegowina:

1. Hane an den Überlandstrassen und in den Städten, die vor allem den Karawanen und Säumern dienten.

2. Hane an Heilquellen, wohin saisonmässig die Leute zur Heilung kamen (Ilidža und Kiseljak). Diese Bauten waren gut eingerichtet, und man konnte sich nach Bestellung verköstigen.

3. Handelshane in den wichtigeren Handelszentren (Sarajevo, Mostar, Banja Luka, Vareš, Kreševo, Foča). Regelmässig waren dies einstöckige Häuser, um einen viereckigen Hof errichtet. Im Erdgeschoss befanden sich die Lagerräume, (aus feuersicherem Material) und der Keller gegenüber dem Haupteingang, im ersten Stock die Zimmer und der Gang (s. Skizze und Bilder 2 a, b u. c). Eine Treppe gleich beim Eingang, und die andere vom Kellereingang aus führen in den Stock. Es gab mitunter bis zu 40 Zimmer. Neben dem Handžija und dem Knecht gab es in jedem grösseren Han auch einen Odadžija, der dem heutigen Stubenmädchen entspricht. Der Kaufmann von auswärts blieb in einem solchen Han auch über einen Monat, bis er seine Geschäfte abgeschlossen hatte.

Oft war die gewünschte Ware nicht zu haben, und so musste man warten, bis sie der Gewerbetreibende herstellte. Die ärmsten Gewerbetreibenden trugen ihre Ware in diese Hane und boten sie dort an.

An den Landstrassen wurde der Han nach Sonnenuntergang geschlossen, nach Sonnenaufgang geöffnet, in der Stadt jedoch erst zwei Stunden später des Abends. In jenem Han, wo Mensch und Tier gemeinsam schliefen, wurde Morgens das Tor erst geöffnet, nachdem sich alle Reisenden vergewissert hatten, dass nichts fehlte.

In manchem Orte und Dorfe gab es sog. Musafirhane (Herberge), in denen der Reisende samt Pferd unentgeltlich Kost und Quartier für drei Tage beanspruchen durfte. An etliche Musafirhane schloss sich eine Küche (imaret) für Reisende, Arme, Bedienstete und Schüler (softa) an.

Die grösseren Hane, die Karawansereien Musafirhane und Imarets errichteten reiche Stifter (Beglerbegs, Sandžaks, mächtige Feudale) und beschenkten sie mit verschiedenen Nutzobjekten zur Erhaltung. In den Karawansereien und manchen Musafirhanen konnte jeder Reisende, ohne Unterschied der Religion und Nationalität, Unterkunft finden. Europäische Reisende in der Türkei des XVI. und XVII. Jahrhunderts erwähnen diese Tatsache. Auch Klöster konnten eine Musafirhana haben.

In einem besonderen Abschnitt dieser Arbeit wurden 27 Reisebeschreibungen aus der Zeit zwischen 1499 und 1874 angeführt, von Angehörigen der verschiedensten Nationen geschrieben, die durch Bosnien und die Herzegowina reisten und Hane sowie Karawansereien kennen. Diese Reisebeschreibungen sind lateinisch, italienisch, französisch, deutsch, türkisch und serbokroatisch geschrieben.

Zur Zeit der bosnischen Selbständigkeit kannte man schon an den Strassen Herbergen für Karawanen, die mitunter »kuće« oder ähnl. hiessen. Damit stehen Lokalnamen, z. B. Gostilj und Vitovlje in Verbindung. Nach 1463 ersetzte sie die türkische Benennung: Han.

Der erste dokumentarisch sichere Han wurde in Bosnien, und zwar in Sarajevo vor Februar 1462 erbaut. Aus dem gleichen Jahre rührt die erste Musafirhana, ebenfalls in Sarajevo, her.

Im XVI. Jahrhundert betrug die Entfernung zwischen den einzelnen Hanen bzw. Karawansereien einen Reisetag, im XVII. nur einen halben, im XVIII. und XIX. Jahrhundert entstanden so viele neue, dass die Entfernung oft weniger als 2 Gehstunden ausmachte. Selbst im 3. Dezennium dieses Jahrhunderts wurden noch neue Hane errichtet, und zwar in Gegenden, die abseits der Eisenbahn lagen. Um 1878 gab es in Bosnien und der Herzegowina mindestens 1500 Hane. In Sarajevo gab es 50, für 2.040 Personen und 1.262 Pferde. Seit dem Aufkommen des Autoverkehrs, besonders seit 1945, geht die Zahl der Hane zurück.

Heute bestehen in Bosnien und der Herzegowina über 130 Orte, die sich nur »Han« oder mit »Han« als Zusatz benennen.

Es gibt auch Bilder von unseren Hanen. Die älteste Zeichnung ist aus dem J. 1530, die nächste aus 1697. Der Han ist Gegenstand der Beschreibung unserer älteren wie auch der modernen Literatur.

Im Spezialteil der vorliegenden Arbeit (S...) wurden einzeln alle Hane an den wichtigsten Landstrassen beschrieben, über deren Bestehen der Verfasser auf Grund archivalischer Studien, gedruckter Werke und Studien oder aus sicherer Überlieferung etwas feststellen konnte.

An folgenden Strassen wurden Hane beschrieben:

1. Sarajevo — Plevlja, samt Abzweigung Podgrab — Foča
2. Sarajevo — Višegrad — Nova Varoš
3. Sarajevo — Podromanija — Rača
4. Sarajevo — Kladanj — Tuzla — Brčko
5. Sarajevo — Bos. Brod, samt Abzweigung Ploča — Kreševo und Fojnička ćuprija — Fojnica
6. Sarajevo — Travnik — Kupres — Split
7. Travnik — Skender Vakuf — Banja Luka
8. Donji Vakuf — Jajce — Čadavica — Banja Luka — Bos. Gradiška, samt Abzweigung Čadavica — Bihać
9. Donji Vakuf — Koprivnica — Kupres, samt Abzweigung Bugojno — Maklen — Rama — Mündung.
10. Sarajevo — Mostar — Dubrovnik, samt Abzweigung Domanovići — Čapljina
11. Sarajevo — Visoko — Zenica, samt Abzweigung Podlugovi — Vareš — Duboštica.

REGISTAR
geografskih imena

Alipašin Most, 113

Babindol, 48

Bahori, 51, 54

Balinci, 65

Balkan, 8

Baninci, 65

Banja (Banjska), 62

Banja Luka, 7, 9, 10, 11, 14, 26, 30,
31, 35, 45, 47, 51, 54, 62, 64, 65, 66,
79, 135, 136

Banjska, 52

Barakovac, 54, 66

Bare, 99

Beč, 64

Beograd, 28, 51, 53, 68

Berbir (Bos. Gradiška), 54, 65

Bezujno (općina), 56

Bihać, 138, 140

Bijeljina, 9, 59, 107, 109

Bila, 127—128

Bilalovac, 113, 116

Bileća, 49, 50, 55

Biograd kod Nevesinja, 58

Biograd (Prusac), 43, 48, 49, 50, 52

Birač (nahija), 108

Birče s knežinom (kadiluk), 107

Bitolj, 53

Bizant, 45

Blagaj na Buni, 60

Blažuj, 26, 49, 113

Boljanić, 8

Boljanići, 8, 101

Borke, 143, 144

Borke (nahija), 30, 144

Borova Glava, 132

Bos. Brod, 113, 125

Bosanska Krajina, 79

Bos. Krupa, 54

Bos. Petrovac, 11, 138, 140

Bosanska Posavina, 7

Bosna, 8, 12, 17, 35, 37, 47, 48, 49,
51, 52, 54, 61, 65, 70, 79, 99

Bosna i Hercegovina, 7, 9, 13, 21, 24,
25, 29, 37, 40, 44, 45, 52, 54, 58, 69

Bradina, 9, 580, 143, 144

Braha, 26, 49, 56, 57, 101

Bratunac, 8

Brčko, 7, 79, 109, 111

Bregava, 49

Brezovice, 62, 102

Brnjaci, 113, 114

Brod, 7, 12, 14, 51, 79

Brod kod Foče, 51

Brodac (Sarajevo), 37

Budim, 47, 51, 54

Bugojno, 26, 27, 137

Bukovičani, 65

Bulozi, 11, 97

Buna, 143, 146

Busovača, 53, 61, 113, 116

Carigrad, 7, 8, 34, 36, 47, 49, 52, 53,
54, 56, 79, 99

Cernik, 30

Crnica (Cernica), 48, 60

Crni Lug, 50

Čadavica, 138, 139

Čajniče, 8, 26, 30, 42, 43, 50, 52, 53,
56, 57, 79, 100, 101, 106

Čapljina, 143, 148

- Čardak, 131
 Čelić, 109
 Čemerno, 9
 Čengić Vila, 113
 Čičevo, 30
 Čikule, 65

 Čuprica, 102

 Dabar, 52
 Dabravine, 153
 Dalmacija, 50, 76
 Derventa, 113, 123, 124
 Derventa kod Sarajeva, 97
 Derviši, selo, 64
 Dikalji, 102, 104
 Divić, 108
 Doboj, 113, 123
 Dobrnja, 113
 Dobrun, 50, 53, 62, 102, 106
 Do, 104
 Dol (Predol), 60
 Dolac (Maglaj), 122
 Dojransko Jezero, 62
 Domanovići, 147
 Donja Paklenica, 122
 Donje Skopje (Donji Vakuf), 43
 Donji Vakuf, 79, 131
 Drina, 7, 8, 98, 99, 105
 Drinjača, 108
 Drniš, 50
 Dubočac, 51
 Dubošćica, 154
 Dubrave, 66
 Dubrovnik, 8, 13, 26, 27, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 59, 79, 143, 147
 Duga Poljana, 62
 Dugo Polje iza Kiseljaka, 113, 116
 Dugo Polje pred Ripčem, 138, 140
 Dusina, 8
 Duvno, 10, 60
 Dvorovi, 9

 Đakovo, 51
 Đevanje, 108
 Đurdevik, 109

 Egipat, 45

 Emerovice, 102
 Evropa, 69

 Fenerlik, 49
 Foča, 8, 11, 26, 30, 43, 49, 51, 52, 54, 56, 97, 101
 Fočanski kadiluk, 57
 Fojnica, 8, 11, 27, 37, 38, 39, 40, 45, 79, 126, 127 éŽ
 Fojnička Čuprija, 113, 116, 126

 Gabela, 49, 54, 60
 Gacko, 51, 56
 Gerzovo, 48
 Glamoč, 60
 Glasinac, 43, 53, 59, 61
 Gnojnice, 146
 Gnjlje Bare, 134
 Gojkovići, 108
 Golubinja, 113, 120
 Goražde, 8, 10, 13, 50, 53, 79, 98, 99, 100, 106
 Gorica kod Livna, 132
 Gornja Ljupljanica, 123
 Gornja Tuzla, 109, 111
 Gornji Sokolovići, 8
 Gornji Vakuf, 34, 141
 Gostenice, 9
 Gostilj, 8, 9
 Gostilj (brdo), 8
 Gostilj (han), 9
 Gostilje, 8
 Gostulj, 9
 Gračanica, 8, 48
 Gračanica (kod Bugojna), 50
 Gračanica u dolini Rame, 141
 Gradiška, 7, 10, 35, 63, 65, 79
 Grborez, 133
 Grotzey (Foča), 48
 Guča Gora, 9, 54
 Gvozd, 101

 Haluge, 102
 Han, 9
 Han Blatančić, 127
 Han Čardak, 127, 128
 Han Divljak, 127
 Han Gavrić, 101

Han Hreša, 9
 Han Kumpanija, 14, 127
 Han Pijesak, 9, 107
 Han Ploče, 141
 Han Pogled, 107
 Han Stavnja (Podlugovi), 150
 Han Suljaga, 127
 Han Zimlje, 143, 144
 Hanić, 9, 102
 Hanić (Glasinac), 33, 53, 62, 107
 Hanina, 9
 Hanište, 9
 Hansko Polje, 9
 Hanovi, 9
 Herceg Novi, 55
 Hercegovina, 70
 Hladne Vode, 101
 Hlapčevići, 150, 152
 Hodbina, 146
 Hodidjed, 48, 97
 Hotonj, 149
 Hreša, 11, 79, 80, 102
 Hrvatska, 54

Ibar, 48, 48
 Ilidža, 11, 31, 113
 Iliricum, 69
 Insbruck, 48
 Ivan, 144
 Ivanjska, 64
 Ivanjska Gora, 54
 Ivanjsko Polje, 64
 Ivica, 125
 Iznik, 45

Jadar—Nova Kasaba, 59
 Jajce, 48, 54, 61, 64, 79, 134, 135
 Jamina, 52, 53
 Janicza (Čajniče), 57
 Janja, 59
 Javor, 104
 Jehovac, 116
 Jeleč kod Foče, 60
 Jelov Potok, 97
 Jezero, 48, 54, 135
 Jezero kod Vučje Luke, 109, 110
 Jezero (Rogatica), 102, 104
 Jošanica (Zvornik), 108

Jošanica (Donja Vogošća), 149
 Jošavka, 66
 Junuzovići, 122

Kaćanik, 57
 Kakanj, 152
 Kamengrad, 48, 54
 Karadžova, 62
 Karanovac, 65
 Karaula, 61, 64, 130
 Karlovac, 69
 Kasapovići, 129
 Kaunička Čuprija, 127
 Kiseljak, 31, 49, 53, 61, 113, 114, 115, 116
 Kladanj, 80, 109, 110
 Klačnice, 63, 65, 66
 Kliški sandžak, 47, 50, 54
 Ključ na Sani, 48, 138, 140
 Kobilja Glava (kod Rakovice), 53
 Kobilja Glava (kod Sarajeva), 149
 Kokošćići, 153
 Kola, 135
 Komar, 131
 Konjic, 29, 30, 58, 60, 143, 144
 Kopaonik, 49
 Koprivnica, 137
 Kosijerevo, 108
 Kosirevo, 65
 Kosova, 122
 Kostajnica, 12
 Koševo, 149
 Koševsko Brdo, 149
 Kotor, 54, 66
 Kovač, 101
 Kovač (planina), 56
 Kovači, 48
 Kovanj, 61
 Kozara, 65
 Kozija Čuprija, 97
 Kozluk, 59, 60, 109
 Krampen Han, 109, 112
 Kratovo, 62, 63
 Krčmarica (vis), 8
 Kreševo, 8, 11, 31, 37, 40, 53, 79, 125
 Križanje, 113, 114, 143
 Kruščica, 48
 Kulen Vakuf, 44

- Kupres, 49, 50, 131
 Kušlat, 53
 Kušlat (nahija), 40
- Lab, 62
 Laktaši, 65
 Lapišnica, 97
 Lašva, 64, 65
 Leševici, 150
 Lile Burgas, 57
 Lim, 8
 Lipeta, 143, 144
 Livno, 11, 12, 31, 49, 50, 54, 59, 132—133
 Livanjsko Polje, 59
 Lomnica, 40
 Lopare, 109
 Lug, 141
 Lužani, 124
 Lješnica, 123
 Ljubina, 76
 Ljubinje, 27, 52, 54, 143, 146, 147
 Ljubljana, 48
 Ljubogošća, 97
 Ljubovija, 8
 Ljupkova, 9
- Mačići, 65
 Mačkovac, 59, 107
 Mađarska, 69
 Maglaj, 8, 65, 113, 122, 123
 Mahavica, 59
 Majdan, 135
 Makedonija, 47
 Mala Gostilja, 8
 Mali Gostilj, 8
 Malo Vitovlje, 9
 Malovan Gornji, 131
 Metaljka, 101
 Mezeriz (vis), 8
 Metkovići, 7
 Mileševo na Raškoj, 50, 57
 Miletkovići, 9
 Miljacka, 38
 Miljeno, 100
 Misoća, 136, 153
 Mitrovica, 48, 53, 62, 63
 Mleci, 49
- Mohač, 51
 Mokro, 9, 48, 51, 53, 58, 59, 61, 62, 102, 103
 Morine, 49, 52, 54
 Morovići, 51
 Mostar, 10, 11, 27, 31, 41, 59, 70, 79, 143, 144—146
 Mostina, 101
 Mošćanica, 102
 Motajica, 65
 Mrakovo, 153
 Mrković Kolo, 101
 Mukoša, 146
 Muminovača, 147
- Neretva, 79
 Nevesinje, 43, 49, 52, 54, 60
 Nevenča, 109
 Nijemci, 51
 Niš, 8, 28, 48, 49, 50, 67, 68
 Njemačka, 65
 Nova Gradiška, 65
 Nova Kasaba, 30, 59, 107
 Nova Varoš, 48, 53, 62, 79, 102, 106
 Novi Pazar, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 57, 62, 63
 Novo Jajce, 30
- Oborci, 131
 Olovo, 8, 40, 80, 109, 110
 Omara (planina), 65
 Orahovica, 113, 120
 Orašac, 143, 144
 Orčevac, 99
 Orlovići, 40
 Orijent, 45, 46
 Oršava, 53
 Osati, 27
 Osijek, 51
 Ostojin, 59
 Ostružnica, 126
 Ozren, 40, 80, 122
- Pajtov Han, 9
 Pale, 97
 Panonija, 8
 Panjevi (Mokro), 27, 102
 Poprača, 40

- Paris, 52
 Pazarić, 58, 143
 Pediša, 13
 Petoševci, 65
 Petrovo Polje, 59
 Pijesak, 107
 Pisarnica, 101
 Pljevlje, 49, 50, 52, 53, 57, 79, 97, 100, 106
 Ploča, 113, 114
 Pobrni Han, 9
 Počitelj, 9, 49, 60, 143, 147, 148
 Podgajevi, 109
 Podgrab (Sjetlina), 97, 101, 102
 Podromanija, 13, 62, 102, 104, 109
 Podvitez, 97
 Podžepa, 51
 Poljane, 101
 Popovo Polje, 27
 Porić, 137
 Posavina, 65
 Potoci kod Ljubogoše, 97
 Potoci kod Mostara, 30, 144
 Potporim, 144
 Prača, 50, 53, 98
 Prag, 69
 Preville, 135
 Priboj, 30, 48, 50, 63, 102, 106
 Pričani, 65
 Prijedor, 11
 Prijepolje, 30, 48, 49, 50, 57, 79
 Prisjek, 65, 134
 Privor, 50
 Prolog, 49, 52, 54, 133
 Prokopac, 109
 Prokuplje, 51, 57, 58
 Prozor, 50, 59, 141
 Prusac, 131

 Rača, 7, 51, 53, 54, 59, 60, 79, 102, 107, 109
 Rakovica, 48, 113, 114
 Ranjen, 98
 Rapanjsko Polje, 65
 Raška, 57
 Raštelica, 143
 Ravni Drum, 8
 Ravnice (Dobrljin), 7

 Repci, 97
 Ribnica, 37
 Rijeka, 69
 Ripač, 138, 140
 Rogatica, 27, 30, 48, 50, 51, 53, 54, 61, 62, 79, 102, 105, 107
 Rogolji, 135
 Romanija, 32, 51, 53, 61, 62, 102, 103, 104
 Romanovci, 65
 Rovinje, 65
 Rotimlja, 146
 Rtar (na Drini), 8
 Rudi Boci—Rumboci, 59
 Rudo, 30, 60
 Rumelija, 13
 Rzav, 62

 Samobor, 8
 Saraj Havan (Kervan) Bega, selo, 69
 Sarajevo, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 19, 20, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 34, 36, 37, 41, 48, 49, 51, 53, 54, 58, 60, 61, 62, 67, 70, 79, 80—97, 99, 100, 102, 107, 108, 109
 Sava, 65, 79
 Semeć, 62, 102, 105
 Semizovac, 76, 149
 Serez, 12
 Simin Han, 109
 Sinj, 49, 76
 Sirija, 46
 Sitnica, 54, 64
 Sjenica, 48, 49, 50, 53, 62, 79
 Skender Vakuf, 54, 65
 Skoplje (bosansko), 53
 Skoplje na Vardaru, 8, 13, 28, 52, 53
 Slavonija, 30, 51
 Smirna, 12
 Smrdin, 122
 Sofija, 36
 Solun, 8, 12, 53, 54
 Sokol (Pliva), 48
 Sokolac, 107
 Split, 12, 49, 50, 51, 79
 Srbija, 10, 11, 47, 51, 53
 Srebrenica, 8, 40, 51, 54
 Srebrenica (kadiluk), 40

Sr. Mitrovica, 51
 Sremska Rača, 59
 Srijem, 51
 Stari Vlah, 62
 Stjenice, 102, 105
 Stolac, 143, 146, 154
 Ston, 48
 Stup, 113
 Stupari, 109
 Stupni Do, 102, 105
 Suljin Han, 9
 Sumbulovac, 102
 Sutjeska, 40

 Ševarlije, 112
 Šibenik, 59
 Šibošnica, 112
 Suica, 50, 59, 131

 Tarčin, 143
 Tasovčići, 143, 148
 Tavna, 40
 Tekućica, 122
 Tirana, 25
 Tisovac (planina), 65
 Tjentište, 3, 9, 27, 50, 51, 56
 Tolisa, 53
 Toplica, 48, 49
 Trbuk, 122
 Trebević, 10
 Trebinje, 8, 48, 50, 51, 54, 143, 147
 Trikala, 12
 Trmotić, 109
 Trn, 60
 Trnovica, 50, 51, 56
 Trnova Luka, 50
 Trst, 12
 Turbe (Gornja Vogošća), 149
 Turbe kod Travnika, 129
 Turska, 54, 67
 T. Kostajnica, 64
 Travnik, 9, 11, 12, 13, 32, 43, 44, 53,
 54, 61, 62, 64, 65, 79, 128—129
 Tuzla, 79, 80, 109, 110

 Ugar, 9, 134
 Ulog, 52, 54, 60

Usora, 123
 Ustikolina, 60, 97, 101
 Ušće Rame, 141
 Uvac, 57

 Vaganj, 133
 Valjevo, 51
 Varcar Vakuf (Mrkonjićgrad), 27, 54,
 135
 Vareš, 11, 31, 79, 153, 154
 Vasin Han, 9, 102
 Velečevo, 138, 139
 Velika Drveta, 113
 Velika Gostilja, 8
 Veliki Gostilj, 8
 Veliko Vitovlje, 9, 65
 Vesela Straža, 50
 Vijenac, 60
 Viluš, 65
 Visoko, 37, 47, 48
 Višegrad, 27, 48, 50, 53, 62, 79, 102,
 105
 Vitalj Han, 109
 Vitez, 97, 127
 Vitovlje, 9, 134
 Vladičin Han, 28
 Vlasenica, 30, 40, 62, 107
 Vogošća (Turbe)), 11
 Vozuća, 122
 Vraca, 152
 Vranduk, 113, 120
 Vran Kamen, 153
 Vratnica, 150
 Vrbas, 49, 51, 54, 65
 Vrhbosna, 8, 48, 79, 99
 Vrhovina, 54
 Vrtoče, 138, 140
 Vučitrn, 52, 53
 Vučja Luka, 102, 109
 Vukovar, 51

 Wadischna, 68

 Zagorje, 43, 49, 52
 Zagreb, 64
 Zalužje, 8
 Zan na Dugoj Poljani, 52
 Zenica, 11, 13, 113, 117—120

Zimije, 126

Zlavast, 141

Zlohanje, 108

Zmajevac, 102

Zvornik, 7, 8, 40, 53, 59, 107, 108

Žepa, 54

Žepče, 113, 120—122

Žljebovi, 107

NAPOMENA: U ovaj registar misu unesena geografska imena iz poglavlja
»Han u nomenklaturi naših naselja«.

1. JANOŠEV HAN
2. HANIĆ
3. VASIN HAN
4. EMEROVICE
5. HALUGE
6. HREŠA
7. KOZIJA ČUPIRIJA
8. LAPIŠNICA
9. HAN BULOZI
10. DERVENTA